

הרב בנימין זאב הורביץ בני ברק

חותם של זהב

בענין זיהוי חלזון התכלת כחלזון הפורפורה (מוֹרְקָס טרוֹנְקוֹלוֹס

/ ארגמון קהה קוצים) שהוזכר בדברי החוות יאיר ועוד

חלק ב - טענות פוטרי הטלת התכלת ותשובותיהן

- א. בעצם אפשרות החזרת מצנת התכלת
  - א. מסורת שלילית
  - ב. חיסרון המסורת
  - ג. גניזת התכלת
  - ד. דברי האר"י ז"ל
  - ה. ענין מין כנף
- ב. ובדמו צובעין תכלת
  - א. תיאור המציאות שלפנינו
  - ב. המציאות בימי קדם
  - ג. השמטת מקור הארגמן מדברי חז"ל
  - ד. אופן הצביעה והסממנים
  - ה. "האי תכילתא היכי צבעיתו לה"
  - ו. העמדת היורה בחמה
  - ז. הערות מכמה סוגיות
  - ח. א. הצד חלזון
  - ב. והפוצעו
  - ג. מן המותר בפין
  - ד. "ים כנרת דאתי מתמן תכלת" (זוה"ק)
  - ה. האם יש לו גידים ועצמות
  - ו. מנין החוטים
  - ז. הכריכות

חלק א - זיהוי החלזון

- א. העולה מהתוספתא ומהגמרא
- ב. כמהות חלזון בדברי חז"ל
- ג. סימנים רבים מדברי חז"ל והראשונים
- ד. דימוינו לקלא אילן
- ה. חכמי ישראל על זהות החלזון
- ו. ראייה גדולה מעדות חכמי יוון ורומי
  - א. חשיבות התכלת גם באוה"ע
  - ב. העולה מעדות חכמי אוה"ע
- ז. הממצאים הארכיאולוגיים
- ח. הסתברויות נוספות
- ט. האם בעיני חלזון מסוים
- י. סימני הגמ' במנחות
  - א. גופו דומה לים
  - ב. וברייתו דומה לדג
  - ג. ועולה אחד לשבעים שנה
  - ד. לפיכך דמיו יקרים
- יא. סימני הרמב"ם
  - א. והוא דג
  - ב. דמו שחור כדיו
  - ג. ובים המלח הוא מצוי
  - יב. אחרית דבר

חלק ג - עין התכלת :

בירור גוון תכלת האמורה בתורה

- פתיחה
- א. הראיות שגוון התכלת הוא כמסורת הפשוטה
- א. ראיות מדברי רז"ל
- המשמעות הפשוטה בדבריהם
- ראיה מגוון ה"קלא אילן"
- ב. ראיות מספר הזוהר
- דקדוק דשם תכלת קרוי לכחול שאינו סגול
- דקדוק שאין התכלת ירוק
- ג. בירור דברי הראשונים והמפרשים
- לשונות הראשונים שהתכלת כמראה הרקיע
- ראיות נוספות מדברי רבותינו הראשונים
- מדברי מפרשי המקרא
- מדברי המקובלים
- סיכום
- ד. ראיות מכתבי ההסטוריונים היהודים
- תרגום תכלת יקינתון
- תיאורי פילון ויוסיפוס
- המסורת
- המציאות
- מסקנה
- ב. הטענות על שינוי הגוון ותשובותיהן
- א. יישוב ראיות טועני הירוק
- הראיה מן הירושלמי
- הראיה מדברי התוספות
- הדקדוקים בדברי רש"י
- רבותינו ז"ל שכינו לגוון בלוי" בכלל ירוק
- ב. יישוב ראיות טועני הסגול
- הסגול הוא הצבע המלכותי
- היקינתון
- דעות הפוסקים שגוון התכלת סגול
- ג. יישוב ראיות טועני הטורקז
- ד. יישוב טענות טועני השחור
- לשון "משחירין"
- דקדוק מהמ"ב
- ונראין קרסים בלולאות ככוכבים ברקיע
- ג. כל כחול בכלל תכלת בין עמוק בין דיהה
- דברי רדב"ז והראיה מן הגמ' והרמב"ם
- ראיה מפירוש תוספות בטעמה פסלה
- ראיה מדין מראה שני
- דקדוק מהדמיונות שהוזכרו בו
- סתימת הש"ס והפוסקים
- לא מצאנו חבר להלכות דקדוק הגוון
- ד. הטענות על חזק הגוון ותשובותיהן
- א. תשובה לראיות הטוענים דתכלת הוא
- עומק הכחול ונוטה לשחור
- ב. תשובה לראיית הטוענים דתכלת הוא
- הבהיר שבכוחל
- ג. תשובה לראיית הטוענים שאין אנו
- יודעים במדויק את הגוון ועומקו
- ה. אחרית דבר

*

תודתי נתונה לאותו ת"ח דמשימא קזכו ליה ואלמלי הוא נסתלקה מצוה מישראל, ה"ה הרב הגאון ר' אליהו טבגר שליט"א מח"ס "כליל תכלת", ולהרה"ג ר' שלמה טיטלבוים שליט"א מח"ס "לולאות תכלת", אשר חקרו את כל פרטי נושא זה מכל צדדיהם והשיבוני לשאלות והחקירות המרובות בסבלנות רבה מאוד. ועמהם יו"ר עמותת "פתיל תכלת" המזכה את הרבים בקיום המצוה, מר יואל גוברמן שיחי' לאוי"ט, שאף הראני את כל תהליך הצביעה מפציעת החלזון ועד גמר הצמר הצבוע.

כן נסתייעתי בספריהם, "לולאות תכלת" וקונטרס "להבדיל בין תכלת לארגמן" להרה"ג ר' שלמה טיטלבוים שליט"א ובמאמרי הרה"ג ר' אליהו טבגר שליט"א, שמהם עיקר בנין המאמר, אף כי השתדלתי לבדוק את הדברים במקורם עד היכן שידי מגעת. והרוצה לחקור ענין זה ביתר הרחבה ימצא חפץ בספרים הנ"ל (ניתן להשיגם ע"י עמותת פתיל תכלת).

אודה גם להרב יחזקאל משה טופרוביץ' שליט"א שעזרני הרבה מניסיונו הרב בתחום זה ואף עבר על הקונטרס והעיר הערות מועילות, ועמו להרב אי"ש רפמן שליט"א שידי רב לו בהרבה הוספות שהוכנסו בו, ולכל אותם ת"ח שעברו על הקונטרס והחכימוני בדבריהם ובפרט לחכם אחד מגדולי חכמי ירושלים ולהרב יהושע יענקלביץ' שליט"א שהרבה מדבריהם שולבו בפנים, כמו"כ חובת הודאה כפולה עמי לנדיב החפץ בעילום שמו, שאף העיר והאיר וסייע בנותן טעם לשבח בכמה ענינים בקונטרס. תעמוד להם זכות המצוה ויתברכו כולם ממקור הברכות.

כמו"כ הסתייעתי בספרי הגאון"ק מראדזין זצוק"ל דפתח פיתחא להאי פרשתא בכוח פלפולו ובקיאותו העצומה. וכן בספר "התכלת" (להרב מנחם בורשטיין שליט"א), בקונטרסים להג"ר יצחק ברנד שליט"א ובמאמרי הרב שמואל אריאל שליט"א, בעלון "מצות תכלת בזמננו" ובקונטרסים "תכלת לחושבי שמו" (להרב אי"ש רפמן שליט"א) ו"קרסי זהב" וכן במאמרי ד"ר ישראל זידרמן וד"ר ברוך סטרמן שיחי'. ואחרון חביב, קונטרס "לבוש הארון" (להרב מאיר הלמן שליט"א) שראה אור זה עתה בלשוה"ק והוא חיבור נפלא המבאר יפה הרבה פרטים בענינים אלו.

אודה גם לפרופ' צבי קורן, וכן לפרופ' זהר עמר שהסתייעתי בו ובספרו "הארגמן", ולד"ר נ. סוקניק על טובת העין, על הסבלנות המרובה והעבודות

המאלפות. ואף כי עיקר חיבורים אלו הינם בענין צבע הארגמן העתיק הובאו בהם ידיעות בעלות משמעות לענין התכלת. גם נעזרתי בקונטרסים "תכלת וארגמן" (להרה"ג מנחם אדלר שליט"א), "תכלא דחלזון" (להרה"ג אליעזר הול שליט"א) ו"בין תכלת לארגמן", שהתשובות כלפי השאלות שהעלו שולבו בתוך הדברים. כמו"כ נוסף במהדורה זו מהערותיהם בכתב ובע"פ של קוראי המהדורות הקודמות, אשר א"א לפורטס כי רבים הם, וישר כוחם. **וזאת למודעי** כי יש מהטענות המובאות בקונט' זה שלא היה ראוי להעלותם עלי גיליון כלל, אך כיון שראיתי ערומים בדעת שבענין הזה דוחקים בכל טצדקי דעלמא לפטור עצמם, ראיתי לנכון לכותבם.

*

"תניא היה רבי מאיר אומר גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת. משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר הבא לי חותם של טיט ולאחד אמר הבא לי חותם של זהב ופשעו שניהם ולא הביאו איזה מהן עונשו מרובה הוי אומר זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא."

(מנחות מג:)

פרש"י: "חותם – היו עושים לבהמה ולעבד כשקונין אותן לשם סימן עבדות. זה שאמר לו המלך הבא חותם של טיט – שמצוי הוא ולא הביא עונשו מרובה". המשילו המושלים הציצית לחותם העבדים עבדי מלך מלכי המלכים הקב"ה, פתילי הלבן לחותם של טיט ופתיל התכלת לחותם של זהב. ואנן נענה אבתרייהו, הכר נא מה החתמת והפתילים האלה.

"...כללו של דבר, הכל תלוי בעשיית המצות, אם סיפק בדינו, וזהו צרי ומזור לנו, כי בעו"ה אנחנו בגולה רובי מצוות אין לנו לקיים, ובמה יתכפר ויתרצה עבד אל אדוניו, ואפילו מצות ציצית אין בדינו בשלימות בעו"ה, כי אין לנו תכלת, אבל זאת נחמתנו, כי הואיל ואין סיפק בדינו לקיים המצוות, יש לנו שכר כעושה מצוה, רק זהו למי שלבו דוי וכואב על מניעת המצוה, אבל מי שאין משגיח בזה, הלא כל לבבות דורש ה', ואיך יש לו שכר כעושה מצוה, וקמיה שמיא גליא שאינו מקפיד בזה. ולכן **חובה על כל איש בשומו ציצית בבגדו, לזכור במצות תכלת, ולהתאנח בשכרון מתנים על אשר אי אפשר לקיים המצוה בשלימות.**" (יערות דבש ח"ב דרוש ב)

דברים אחדים

הנה אמת נכון, אשר חכמים יגידו כי מה לי ולדכוותי בענין חמור כזה לעורר על השבת מצוה שנעלמה, ועומדת היא לפתח חכמי ישראל, לפניהם ולא לפני הדיוטות. וכבר מודעת זאת בכל הארץ מפי כתבו של מרן רבינו הגרי"ש אלישיב זצוק"ל שאין לחייב בזה, ואיך ישרוק הזכוב קצוץ הכנפים אל הנשר הגדול בשמי שמים.

אמנם בא וראה היאך שקל בפלס מילותיו, ובדקדוק וזהירות נאמרו שלא יתפרשו כהוראה בתורת ודאי, אלא כספקות במציאות. ובפירוש מבאר כל טענותיו שהם בפרטים שלא הובררו אצלו כמ"ש שם. וידענו נאמנה שלא הובאו בפניו פרטי כלל הראיות בנוסח השאלה, וכך משמעות דבריו בתשובתו שאינה אלא על מה שנשאל אי בעי למיחש לטענות חוקרים שטוענים שמצאו החלזון. ומסיים בדברי בעל הישועות מלכו "על כן א"א לסמוך ולסייע מלאכתו"^א. אך מעולם לא שמענו שהורה שלא לעסוק בבירור הענין ככל מצוה בתורה, לראות אם אין בו צד חיוב מן הדין^ב. ומ"מ מדבריו למדנו, שאין כל 'חששא בעלמא'

א הספקות שהעלה הובאו לקמן ח"ב אות א' סע' א ושם אות ג' סע' א, ומש"כ בענין מין כנף עי' לקמן ח"ב אות א' סע' ה, וע"ע בהערה ב'.

ב והנה מרן הגרי"ש זצ"ל ועוד מחכמי זמנינו לא ראו להכנס בבירור ענין זה ובודאי ס"ל שאין חובה להם לבררו. ומרן הגרי"ש ביאר טעמו, כיון דליכא למיחש להברייהם אחר שכבר היו כמה שטענו שמצאוהו ונתבררה טעותם, כמבואר במכתבו (וראה מש"כ בענין הזה לקמן אות יב ד"ה ובוה).

ובודאי טעם גדול יש ביד אלו מרבתינו הרוצים למנוע עצמם מחקירת ענין זה. אך מ"מ מי שבייר ועלתה בידו ודאי אינהו נמי ס"ל דחובה היא לו ככל מ"ע דאורייתא להשתדל בעושה ומעשה לאחריני (עי' הגה יו"ד רמב, ג וכ"ש כאן שלא נאמרה הוראה בזה). גם יתכן שאין טעמם (שלא לברר) שייך אלא לפוסקי הדור ומנהיגיו, שמנהגם היא הוראה לכלל ויש להם לחוש דנפיק חורבא מינייהו, אך לא לכל יחיד ויחיד (אמנם ודאי גם לדידהו אם יתעורר ספק דאורייתא שאפשר לבררו, לא יהיה זה פטור).

שיעלה נכנס לגדר ספק דאורייתא, ואין צורך לנהוג הנהגות חדשות מחמת חששות רחוקים³.

ובאמת איני כדאי להורות הוראה, שאינה מסורה אלא ביד החכמים. ולא באתי אלא לברר וללבן צדדי השאלה, להיות 'יודע לשאול' ולא כסומא בארובה וכתם האומר 'מה זאת'. ואז נוכל לשאול הוראתם.

ואחלה פני כל אשר עיניים לו ודעת מבינים, ליתן לבו לגופו של ענין זה, בכובד ראש ובמתינות כראוי, בדרכי היגיון ודעת שהתורה נלמדת בהם. ויבחון הראיות בנקיות במאזני צדק וטענות המערערים אחת לאחת ותשובתה. ודע, כי פרטים הרבה בקונטרס זה, עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר ואין נכון לחרוץ משפטו עד תומו. וכבר אמר החכם מכל אדם ע"ה "משיב דבר בטרם ישמע אולת היא לו וכלימה".

ג וטעם גדול ברבר ובעי זהירות יתירה שלא תהא הנהגת ההלכה לרבים ביד קלי הדעת ותשתנה חדשים לבקרים. גם כמה חורבות דמצי למיפק מינה ובכל שינוי ודבר חדש אחריתו מי ישורנו. אך מ"מ ודאי לא ס"ל דבר זה כטעם להפקיע צד חיוב מן הדין. ולא הורה חכם מעולם דמאן דס"ל שזהו התכלת פטור מלהטילה ורשאי לבטל מ"ע וחיוב גמור מדאורייתא (עי' הוריות ב: וכ"ש הכא דלא שמענו הוראת חכם שהעלה בבירורו שוודאי אינו החלזון). ויש שר"ל דטעמייהו משום דס"ל דתכלת אינו מעכב את הלבן פירושו שאין חיוב גמור אף כשמצוי תכלת, ולכאור' פשוט דאינו כן דמאי שנא מכל מצוה שבתורה, ופירוש "אינו מעכב" הוא כמו בשאר דברים האמורים שם כמו ד' ציציות אין מעכבות זא"ז וכו'. ואף יש להוכיח דזהו פירושו מיבמות (צ:) דסדין בציצית הוי עקירת דבר מה"ת במה שפטרורה מתכלת [עי' או"ח ט, ו דאין פטורו אלא מתכלת]. ועי' במנחות (מג:) ר"מ אומר גדול עונשו וכו' ובב"מ (סא:) אני הוא שעתידי ליפרע וכו' ושם תוד"ה שתולה. ובמנחות (מד.) אי' דיש ביטול עשה כשאינן מקיים ונתנו... פתיל תכלת.

חלק א' - זיהוי החלזון

זה כמה שנים שנשמע הקול בין יראי ה' על מציאת חלזון התכלת, אחר גניזתה כאלף ות"ק שנה ורבים שעשו מעשה בעצמם ואחרים נבוכו בו ולא ידעו היאך לשאול בו, כאשר אף רוב גדולי התורה לא ראו לעסוק בכירור ענין זה עם כל פרטיו (אשר הרבה מפרטיו תלויים בענינים שמחוץ לכותלי ביהמ"ד, אשר טורח גדול וזמן כביר נצרך לבירורם).

וראיתי לנכון לסדר למקום אחד, הרבה ראיות שיש בידי בענין הזה, ותשובות על הטענות שהעלו עליו. חלקם כתבתי בחלק התשובות בהמשך הקונטרס ויש שיבוארו מאליהם מתוך הדברים, והרבה מהם בתוך ההערות (בדר"כ השתדלתי לבוא בקצרה ויש שבמילים בודדות ממש).

ההוכחות יבואו בכמה פנים, יש שהם ראיות ברורות בפ"ע, ויש שהם סימנים שאינם מובהקים, שהם סמך גדול עם הראיות האחרות. ומ"מ לא באתי אלא כמאסף ומסדר, לפרוש השולחן לפני החכמים והם ידונו בהם כפי דעתם. ויהא רעוא דאימא מילתא דתתקבל.

ובהקדם יש לדעת, כי כל נידון זה לא בא לעולם, אלא בדורינו שחזר ונתגלה כי בחלזון הנקרא "מוֹרְקָס טרוֹנְקוֹלוֹס" ממיני הפורפורה¹ ניתן לצבוע תכלת בצמר, אף ללא שום תוספת צבע ממקור אחר. וממילא אין להביא ראיה מגדולי

---

1 כלל מין (משפחה) החלזונות הזה, נקרא פורפורה (או פורפירה) בימינו בלשון יוונית וכן הוא בלטינית וכך הוא נזכר בכתבי היוונים והרומיים (ואף הוזכרו בדבריהם שמות חלוקים למיני הפורפורה). ובימינו נקרא כלל המין "מוֹרְקָס", ואילו הַזֶּן של חלזון התכלת בפרט, נקרא "מוֹרְקָס טרוֹנְקוֹלוֹס" או "טרוֹנְקוֹלוֹס" לבדו. המומחים דוברי עברית מכנים את כלל המין הזה ארגמונים ואילו הַזֶּן של חלזון התכלת בפרט, נקרא ארגמון קהה קוצים. בד"כ בכ"מ בקונטרס השתמשנו בשם פורפורה כדרכם של הקונטרסים האחרונים שיצאו בענין הזה שהשתמשו בשם הזה, בעקבות הקדמונים החו"י והשלה"ג. מלבד במקומות בהם באנו לחלקו משאר מיני הפורפורה שאז כתבנו "מוֹרְקָס טרוֹנְקוֹלוֹס" או קהה קוצים. ולגבי מיני הפורפורה בעלי הגוון האדום השתמשנו בשמות עבריים האחד ארגמונית אדומת הפה [שהיוונים כינו לה חצוצרה (בוקיננס) ע"ש צורתה] והשני ארגמון חד קוצים.

הדורות שלפני דורינו, שהרי לא הובא הנידון הזה לפניהם כלל (שאינו נמצא בהשג יד אלא משנת תשנ"ג).

[באמת כבר לפני מאה שנה נטען עליו ע"י חכמי הטבע שהוא חלזון התכלת של תורה, אלא שמאחר ולא שימש לצביעה בפועל, לא נודעה צורת הצביעה שיהיה תכלת ולא סגול. והיו שרצו לומר מחמת כן שתכלת שבתורה הוא סגול, אך לא נתקבלו דבריהם בבי מדרשא, כיון שאינו כמסורתנו שהתכלת כחול. והשתא שנתברר כי אפשר לצבוע כחול בצורה פשוטה בדרך צביעתו, מלבד שכבר אין בזה קושיה להפריכו, עוד התחזקה עי"ז הראיה לזיהויו מאוד מאוד כאשר יבואר להלן].

והוא חלזון התואם לכל דברי חז"ל הכתובים בו וראיות גדולות לו מדבריהם ומתיישבים פרטים רבים שהוזכרו בראשונים דבר דבור על אופניו. ובפירושו נכתב עליו ע"י סופרי אומה"ע וכבר הזכירוהו בשמו כמה מחכמי ישראל. כן נמצאו במקומות רבים ערימות מקונכיותיו כשניכר היטב ששימשו לצביעה ואף נמצא אריגים הצבועים בגוון כחול מדמו.

א. העולה מהתוספתא ומהגמרא

איתא בתוספתא דמנחות (פ"ט ה' ט"ז): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה". למדנו מלשון זה, כי לא נודע להם שום דבר בגוון התכלת הפסול לתכלת אלא הבא שלא מן החלזון, דבשום פנים א"א שיבוא הלשון "אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה" אילו הוצרכו להפקיע גם מחלזון נוסף הפסול לתכלת שצובע בגוון התכלת הכשרה. ואפילו לשון עלילים אינו ואצ"ל דלא יתכן בלשון חכמים שלא באו לסתום אלא לפרש, כדחזינן שפירטו בכל הפרק כל תנאי מצוות שבמקדש [מינם ומקומם], אפי' בדינים שהם למצוה ואינן לעיכובא. והנה כפלו דבריהם במצוה זו לצד הכשרות ולצד הפסולות, שלא ישאר מקום ספק בדבר כלל². ולפי"ז אם ימצא לנו דבר ששמו

2 ולשון חלזון אינו דווקא לחלזון זה, דהא שם חלזון כולל כמה מינים ואף חלזון שבארץ, כמבואר להלן (אות ב). וגם לשון החלזון אין בא לומר החלזון הידוע ולמעט חלזון אחר, דכמו"כ נקטו שם בכל דבר, כגון חצוצרה מן הכסף שלא בא למעט כסף אחר, ומנורה אין כשרה אלא מן העשת, עשאה מן הגרוטאות פסולה דודאי לא בא לומר דווקא מגרוטאות

חלזון ששימש בזמנם לצביעה ויש בו גוון תכלת, ודאי הוא הוא החלזון הכשר לתכלת.

גם מהגמרא יש להוכיח שלא היה לפנייהם חלזון צובע כגון קלא אילן ואיכותו שהוא פסול לתכלת [ואם היו כמה בגוון זה, כלם כשרים, וחשיבי מין אחד], דאמרו במנחות (מג.) "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי. בדקוה בדרב יצחק ואיפרד חזותיה, בדרב אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה, א"ל רב אחאי אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא?!". מפשטות הלשון וגם מהא דבעי ר' אחאי להכשיר מכח סברא זו (אף שאינו מתאים לסימני התכלת שהיו ידועים להם), ולא אסיק אדעתיה אפשרות שאולי נצבע במשהו אחר, משמע דפשיטא להו שמלבד קלא אילן אין עוד צבע איכותי וחזק הצובע כחול כזה [נקלא אילן], אלא חלזון התכלת. הרי שאין לחוש לקיומו של חלזון אחר הפסול לתכלת, שצביעתו יציבה ומראהו כקלא אילן.³ (ע"ע הערה 5)

מסוימות. גם אין לומר דיגיד עליו רעו ופירשו במקום אחר (בברייתא דמסכת ציצית שהובאה במנחות דחלזון גופו דומה לים וכו'), דהא הרבה מדיני הפרק הזה שנויים במשניות ובתוספתא ומ"מ חזר עליהם כאן לשנותם, כ"ש בזה שאינו משנה בשום מקום כ"א ברייתא במסכת ציצית, וביותר דהא בתוספתא איירי בבגדי כהונה והברייתא לענין ציצית. וע"ע מש"כ לקמן (הערה 36) דאין הברייתא דמסכת ציצית באה לומר סימניו כדי לומר דחלזון אחר פסול, ומ"מ גם חלזון זה א"ש עם הברייתא שם, כמו שביארנו במקומם, וא"כ ודאי לא להפקיע מחלזון זה אתיא הברייתא דמסכת ציצית.

ואל תתמה איך אמרו חז"ל בפשטות סימני החלזון אם יש חלזונות נוספים הכשרים. כי באמת לא היתה צביעת הכחול אלא במין החלזון הידוע להם, ועד היום הזה לא ידענו בגבולי א"י וסביבותיה חלזון שצבעו בו כחול שאינו ממין המסוים הזה. אלא שבאנו לומר שאילו היה חלזון נוסף שהיו צובעים בו, על כרחך דתרווייהו כשרים. ורוב חלזונות שבעולם לא ניתן לצבוע בהם כלל, ובכללם החלזון המובא בגמ' בסנהדרין צא. שהוא חומט של יבשה שאינו צובע כלל, ומהם לא באה התוספתא לאפוקי אלא מדבר שאפשר לטעות בו כגון קלא אילן.

3 אין לומר שחז"ל לא ידעו מקיום צבע זה שהרי מרכז תעשייתו היה באזור מגוריהם – כנזכר בכתבי הקדמונים – ו"ח לומר שלמרות פרסומו הגדול שנודע בין אוה"ע נתעלם מחכמי ישראל ענין זה ובפרט שהוא נוגע להלכה. ואף אי נימא שלא התייחסו לפורפורה כי היה יקר ולא היה טעם לזייף בו, הרי שימש הרבה בין הגויים, והתכלת גם היתה יקרה ושימשה גם לאוה"ע כמבואר במקורותינו, וכיון שע"פ ידיעתם היתה סתירה בין הבדיקות והוצרכו ליישב

חזינן דאם ימצא חלזון הצובע כגוון קלא אילן (ללא ערוב חומרים כימיים שלא שמשו בזמנם) נתברר לנו שהוא הראוי לתכלת ואין לחוש שמא הוא חלזון אחר הצובע בגוון זהה.

ובפרט אם נדע שהיה החלזון הזה משמש לצביעה בזמנם, אף אם היה שימושו לאוה"ע, כיון דאשכחן במקרא ובגמרא דתכלת היתה מצויה גם בין אוה"ע (ראה אות ר' סע' א), על כרחינו שהוא הוא החלזון שהשתמשו חז"ל. ואי נימא דשמא יש כמה חלזונות שצובעים בגוון זה ואף הם שימשו לצביעה בזמנם, א"כ מוכרחים אנו לומר דכולם כשרים, כדחזינן בתוספתא ובגמרא הנ"ל, שהרי כולם כלולים בשם 'חלזון'.

ומעתה כדחזינן שגוון הפורפורה כעין קלא אילן⁴ (עי' אות ד), וביותר כאשר אנו יודעים מדברי חכמי האומות (עי' אות ר' סע' ב ובח"ב אות ב' סע' ב) שהיה הפורפורה מפורסם וחשוב מאוד לצביעה בזמן שנשנית משנה זו, ואף מקום הכנתו היה באיזור צור, שהוא אותו איזור של צביעת התכלת בזמן חז"ל (כדאי' בשבת כו. מסולמות של צור ועד חיפה, ועיי"ש ברש"י שהיתה אומנותם במלאכת צביעתו) ודאי הוא החלזון הכשר לתכלת, ואל"ה היו חז"ל כוללים פסולו בדבריהם וק"ו שלא היו

בשינוי הכללים הידועים במסורתם, מנלן לבטל מסורת הבדיקות ולהכשיר התכלת, ולא לתרץ שזהו הפורפורה המשמש למלבושי המלכים. ורחוק לחדש שהיתה מסורת ידועה שסימני הפורפורה הוא כקלא אילן, דהא לא נרמז מזה בגמ', ואין סברא לומר שכללו כל מיני הכחול בשם קלא אילן שהרי אין כל טבעי הצבעים שוים, ורק כשמדברים לענין דינא לאסור לצבוע משאר כחולים, בזה כל מיני הכחול שוים ואפשר לכוללם בשם קלא אילן.

4 אף להמתקשים לעילי פילא בקופא דמחטא, דשמא ערבו בקלא אילן צבע אדום ולא היה כחול נקי [ועי' ח"ג אות א' סע' א (הראיה מגוון קלא אילן ד"ה וראיתי) שנבאר דאין לזה שורש וענף]. מ"מ מה שאפשר לעשות בקלא אילן, אפשר גם בפורפורה (דהצובע שבהם הוא אותו חומר). וגם תערובות הצבעים היו מצויות בו כמש"כ פליניוס שע"י תערובת מיני החלזונות היו מקבלים גוון סגול מיוחד. וא"כ אף אם צבע התכלת האמיתי היה סגול, מן הפורפורה ג"כ היה אפשר לעשות את הזיוף שלו. וממילא על כרחינו כשסתמו חז"ל סתם "מן החלזון כשרה, הביא שלא מן החלזון פסולה" ולא פירטו מין מסוים ממיני החלזונות, הרי הפורפורה בכלל. [וכן לגבי עומק הצביעה כל שאפשר לעשות מקלא אילן אפשר לעשות מפורפורה מתכלת בהיר ועד הכחול העמוק].

כותבים נוסח המביא לידי טעות⁵. ואיך כתבו דרך שלא מן החלזון פסולה ולא פרשו פסול הפורפורה הזה.

אף בלא דיוק התוספתא, יש להעיר שאם הפורפורה הוא חלזון פסול לתכלת, א"כ עצם הדבר שחז"ל מתעלמים לחלוטין מענף התעשייה הענק של צביעה מהפורפורה למרגלות ארץ ישראל (כמתואר בספרים, על תעשיית צביעת הפורפורה באיזור צור) ואינם מזהירים עליו מאומה, מעורר פליאה (ובמיוחד כשעל קלא אילן הוזהרנו בדוכתי טובא).

שאף אי לרוב יוקרו לא הוצרכו להזהיר על הרמאות, איך לא יזהירו מפני הטעות, בפרט בפורפורה שהיה מצוי לצביעה באיזור הזה וממילא הטעות בו מצויה. ואפי' במצנת ערבה הידועה ומצויה לכל, האריכו בסימניה ובסימני צפצפה כדי שלא יתחלפו (סוכה לד. איזהו ערבה וכו') כ"ש בזה שטעותו קרובה דתרוייהו ממיין החלזונות ובאותו איזור, ודאי לא היו כותבים סימנים שאינם ברורים כ"כ (אשר אפשר ליישבם גם עם הפורפורה).

[מכל הנ"ל יש להוכיח אף בתוך מיני הפורפורה⁶, אם נאמר שרק אחד מהם כשר, צ"ל שהוא אותו שהיו רגילים לצבוע ממנו בזמנם, דבלא"ה יקשה כל הנ"ל (מלבד ההתאמה לכל מה שהוזכר בו). ופשוט שהצביעה (בכחול) הנפוצה שהזכירו חכמי האומות היתה בטרונוקולוס, כי ב'חד קוצים' ו'אדומת הפה' (גם אם אפשר לצבוע גם מהם גוון כחול) כמות הכחול שבהם מזערית ועשיית הכחול מהם קשה יותר ואין טעם שישתמשו בהם לצרכי חולין כשאפשר לעשות אותו דבר בקלות מהטרונוקולוס. אך מ"מ אפשר דכל מיני המוֹרְקָס חשיבי מין אחד (וכדאשכחן שלא

5 על הינטינה לא הוצרכו להזהיר (אף שהוא חלזון שפולט הפרשה בגוון כחול) כיון שאינו צובע כלל שלא הוצרכו להזהיר אלא על דברים שיכולים לרמות בהם. גם אפשר שאין כחול שלו שיהיה לכוף של תכלת, משא"כ הפורפורה דגוונה ודאי כתכלת כדחזינן מדמיונו המובהק לקלא אילן. והדינון אינו חלזון כלל ואף אין עיקר צבעו מדם הדג, אלא מהסממנים שמעריבים בו. ואף לא ידוע לנו שהיה צבע זה אפשרי בזמנם, כמש"כ הגר"א הרצוג שהוא צבע כחול פרוסי שהוא מן הצבעים הסינטטיים הראשונים, הנעשים ע"י תערובת כימית.

6 יש בים התיכון ג' מינים שאולי ניתן לעשות מהם תכלת, אף שהטרונוקולוס הוא המתאים ביותר לסימני הגמ'.
 6

חילקו חכמים למינים נפרדים כל תת זן שבמיני החי והצומח). ובלא"ה נמי, כיון דמכולם החומר הצובע כחול הוא אינדיגו, צריך טעם וראיה לומר שרק א' מהם יהיה כשר.].

ב. במהות חלזון בדברי חז"ל

הנה חלזון הפורפורה הוא מהמין הנקרא 'חלזון' כפי כל מאז ומעולם (גם טרם הטענות על זיהויו כחלזון התכלת), ואין בזה המצאת דבר חדש בשם חלזון. כמו"כ הוא מתאים עם דברי רז"ל על עצם שם חלזון.⁷ דהיינו: א. שנרתיקו גדל עימו (דב"ר ז,יא, ועוד). ב. שיש ממין החלזונות בהרים אחר הגשמים (סנהדרין צא. ועיי"ש ביד רמה⁸). ג. שהוא כצורת נחש (בכורות לח: וערש"י ויקרא כא, כ). ד. גופו אטום ואין בו איברים (כמ"ש לקמן מהרמב"ן בריטב"א שבת עה.). ה. הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא., רביי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע א', יד). ו. ברמב"ם פיהמ"ש (כלים י"ב א) כתוב על המילה חלזון, 'צדף' (כ"ה גם בכת"י בערבית). כמו"כ הראשונים והאחרונים קראו לדבר זה בשם חלזון,⁹ ובערבית נקרא השבלול בשם הזה (שרשים לר"י אבן ג'נאח ערך ש.ב.ל. ויד רמ"ה שם). וכל עיקר שם חלזון הוא מלשון ארמי ובודאי יש ללמוד פירושו מלשונות העמים הקרובות ללשון זו, וכמ"ש ביד רמ"ה בסנהדרין (צא.).

בענין זה, שונה מאוד חלזון הפורפורה, מהדיונון שטען הגה"צ מראדזין שהוא חלזון התכלת. שהוא רצה לחדש על דבר שאינו ידוע כחלזון כלל, שזהו

7 כלול בזה כל מה שקרוי חלזון, ויש מהם שנכתבו להדיא על חלזון של תכלת.
8 שם כ' דיש חלזון של ים ויש חלזון של יבשה, ובתוס' (שבת עה. ד"ה הצד) משמע נמי דס"ל כיד רמ"ה ופליג נמי על רש"י בסנהדרין, דתוס' ס"ל דהחלזון שצובעין בו אינו יכול להיות ביבשה, וכן הוא בריטב"א שם. ובערוך נמי מחלק להו לב' ערכים ומשמע דס"ל כהרמ"ה. וע"ע בבאר שבע שם (סנהדרין צ"א.). ומסתבר דלא בכדי מכנים לתרוייהו בחד שמה, אי לא משום דימיון צורתם ומשפחתם.

9 רש"י (חולין קכב. ד"ה חומט) "חומט – לימצ"א... צא ובדוק בתיק שלה שגדל והולך עמה". הרי שהעתיק לשון המדרש על החלזון (דב"ר ז,יא, ועוד) כלפי החומט שהוא לימצ"א דהיינו חלזון שלנו (וע"ע רש"י ע"ז כח: ד"ה משקדי חלזוני ובהגה' וציונים שם, ובשרשים אבן ג'נאח שהובא למעלה). וע"ע מקורות רבים בקונט' לבוש הארון ואכמ"ל.

החלזון. גם לא הביא ראיות לדבריו, אלא את עצם מציאת בע"ח הצובע (אף כי הפליג בסימניו מדברי חז"ל אך הסימנים שהביא אינם מיוחדים כ"כ לדג זה, ויש שאפשר לפרשם גם באופן אחר; מלבד עוד הרבה מאוד קושיות שיש על דבריו וכפי שהוכח¹⁰ לבסוף בודאות, שאינו ה"חלזון"). ונחלקן עליו גדולי דורו ולא קיבלו אף את עיקר טענתו דלכה"פ הוי כספק (כדברי החזו"א שאף אילו היה צל ספק היו מקבלים דבריו).

ג. סימנים רבים מדברי חז"ל והראשונים

אף דיש טעם להקדים הראיות המובהקים (כדלקמן), מ"מ ראינו לנכון להקדים גרריו וסימניו שמצאנו בדברי חז"ל, אף דאינם ראיה בפ"ע (ועי' הערה 55). מצאנו במקרא ובחז"ל פרטים רבים על החלזון הזה שצובעים בו, וכולם מתקיימים בפורפורה. דהיינו: א. שמצוי בא"י בחוף זבולון (מגילה ו. 11), מסולמות של צור ועד חיפה (שבת כו.). ב. גם נמצא בעוד מקומות שאמרו בו, כגון באיי

10 בבדיקותיו של הגר"א הרצוג הוברר כי הצבע של ראדזין נוצר בעיקר מתערובת הברזל שמוסיפים שם והדם משמש בו רק כסממנים, ובכה"ג אפשר להשתמש לזה גם בדם שור וכן נהגו לעשות בייצור צבע כחול פרוסי בעבר (עי' בית אהרן וישראל קכא תשרי חשון תשס"ו). ואפשר שהחזו"א ידע מטענה זו – שנשמעה כבר בתקופתו – וכעדות הגר"ח קנייבסקי שליט"א שאמר החזו"א לאדם ששאלו על צביעת ראדזין "קח דם שור ותצבע בו" וא"כ יתכן שידע שאין בזה ממש כלל ושבסממנים כאלו יצלח לזה אף דם שור במידה שוה. גם הינטינה שהציע הרב הרצוג, לא היו כלפיה ראיות ישירות, אלא שהיתה אפשרות שכן הוא ולא היו לו ע"ז פירות. וכבר האריך הר"א טבגר שליט"א במאמרו "ארגמון או ינטינה", לפורכו בראיות ברורות (ואף החוקר האחרון ממצדדיה כבר חזר והודה על טעותו). אך מ"מ הנ"ל לא הגיע לדין כלל, כיון שאין הפרשתו ממיני הצובעים, כדחזינו שא"א לצבוע בה וכטענת החוקרים שאין בזה חומר צבען. ואף הגר"א הרצוג עצמו לא העלהו אלא כהשערה בלבד ואף לא צבע בו בפועל.

11 מקום נחלת זבולון לא ברירא לי כלל מן המקראות ביהושע, אך מצאנו בספרי (וזאת הברכה שנד) "כי שפע ימים יינקו, זה ימה של חיפה" (אמנם י"ג יפו, אך הא ודאי מילתא דתמיאה כי אינו קרוב לנחלת זבולון כלל). ואילו בשרטוט חלוקת יהושע המיוחס לרבינו הגר"א הוציאי נחלת זבולון כירך היוצא מצפון לנחלת אשר וירכתו מגעת עד לצידון, כלשון הפסוק "וירכתו על צידון".

אלישה דהיינו איטליה¹² (יחזקאל כז, ז, ובתרגום יוב"ע שם). ג. דרך צידתו ע"י רשתות (שבת עד:). ד. מש"כ הראשונים דדמו שצובעים בו מפקד פקיד (תוס' שבת עה. ובכתובות ה:).¹³ ה. כמו כן הוא תקוע בקרקע הים, כפשטות לשון הכתוב "ושפוני טמוני חול" (כמ"ש בפי' הראב"ד לספר יצירה בהקדמה נתיב ח'), ודלא כחלק מהחלזונות שתמיד צפים במים (כגון הינטינה).

יש לנו ג' סימנים נוספים בדברי חז"ל על טבע החלזון שצובעים בו. כמבואר בסוגי' דשבת (עה:): א. שצבעו טוב יותר כשהוא חי. ב. שאפשר להוציא ממנו צבע אף אחר מותו, אלא שאינו צלול. ג. שהוא מת בפציעתו להוצאת הצבע.¹⁴

12 כי טבעו להיות בקרבת החופים הסלעיים שבים התיכון (והטבע הזה מיוחד ב"מוֹרְקָס טרונקולוס" יותר מרוב החלזונות). ומן התימה שראיתי מי שהביא ממציאות זו ראייה לסתור. ובדברי חז"ל לא הוזכר שמציאותו אינה בשום מקום בעולם מלבד נחלת זבולון, ולא הובא ענין זה אלא ביחס לשאר אחיו, שנחלתו משוכחת ופרנסתו מצויה עי"ז, כדאי' במגילה (ו). עיי"ש, ובודאי היו שאר אחיו לוקחים אותו מזבולון ולא מארצות אחרות. ובגבולי א"י עד היום הזה כשרוצים לצודו צדים אותו באיזור נחלת זבולון מסולמות של צור ועד חיפה ששם הוא מצוי, ואדרבה בפירוש הוזכרה מציאותו גם באיטליה כמ"ש למעלה.

13 ערש"י שבת (קלג:): "מופקד ועומד שם כנתון בכלי". וכן הוא פירוש מפקד בכל מקום, וכן לגבי דם בתולים כמ"ש רש"י בכתובות (ה:): "כמו פקדון כנוס ועומד ואינו נבלע", וכן ממש הוא בחלזון זה שיש נוזל כנוס בתוך הבלוטה והוא הדם שצובעין בו.

ומה שהעיר חכ"א מפני מה נקרא דם כיון שהוא רק הפרשה האגורה בכיס של החלזון, אין הערתו על הפורפורה אלא על דברי הראשונים הנ"ל. ובעצם הערתו באמת לא קשיא כלל, כי כל נוזלי הגוף הפנימיים (שאינם זבים לחוץ) קרויים דם, כמו שהפרשות טהורות של אשה קרויות דם, כדם הירוק וכדו' ואדרבה בדמו של חלזון זה ייתכן שיותר מובן מפני מה קראוהו דם, מחמת צבעו שיש לו דימיון לדם (אמנם אדמימותו מופיעה רק אחר כמה רגעים מפציעתו), ומ"מ בפירוש מצאנו שבמימיהם היו מכנים להפרשה זו של הפורפורה בשם "דם", בדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, ספר ג, ז, 183).

14 יעוין עוד בדברי רש"י שם, שאין זה מוכרח שימות מייד ממש אם יזהר בפציעתו שלא להורגו (שגם זה מתאים לחלזון הפורפורה, שאפשר להזהר בשבירתו ולפוצעו רק במקום בלוטת הצבע ומת רק אחר זמן, ואי"צ להוציא דם חיותו, אלא המעט שנפצע עם השבירה ועם חיתוך מקום כינוס הדם, כדאי' בתוס' שם דבהוצאת דם הצבע יוצא אף דם חיות).

וג' סימנים אלו קיימים בפורפורה הנ"ל¹⁵ [ואינם בכל מיני החלזונות, כגון הינטינה שהציע הרב הרצוג].

15 וראיתי מעירים בעצם דברי הגמ' שם, דלכאור' מיירי שרוצה להוציא כל דמו לצביעה וא"כ דבר זה אפשר לעשותו מייד, ע"י הוצאת כל צבעו. וא"כ מאי איכפ"ל שאח"כ מת (שהרי ודאי אינו מת אלא אחר הוצאת הדם), והרי צבעו כבר יצא. ובאמת בחלזון זה א"ש טובא, התחילת דישתו של החלזון היא ע"י פציעת הקונכיה בפטיש ועי"ז פוצע גם גופו (וכ"מ מר"א בן הרמב"ם בשו"ת ברכת אברהם יט, דהלשון "פציעת חלזון" היינו בקונכיה וא"ש טפי דנקט דווקא לשון פציעה ולא לשון חבלה אי נימא דקאי דווקא על הקונכיה שהיא דבר קשה, דבהרבה מקומות נאמרה לשון פציעה בדברי חז"ל על כגון דא כמו באגוזים ופציעת מוח וכדו'), ואם לא יזדהר בפציעתו יכול הוא להרגו מייד במכה ראשונה, טרם שהוציא את דם הצבע שבו ואז כשיבוא לחתוך השלפוחית שלו להוציא הדם יהיה כבר לאחר מותו ולא ייציל צבעיה. ואף כשנזוהר בפציעתו צריך למהר להוציא דמו טרם מותו. ופעמים שצריכים לחזור ולחתוך כדי להוציא כל דמו וצריך שלא ימות בינתיים. ובפרט כשפוצע הרבה חלזונות יחד (כדרך הצובעים), שאז יכול להיות שפוצע כולם (היינו את הקונכיות) ואח"כ מוציא הדם וצריך להזהר שלא ימותו בינתיים (שנפצע גופם מעט, בפציעת הקונכיה ומת עי"ז). וכ"כ חכמי האומות שצריך למהר בהוצאת דם הפורפורה, שלא יפסד. ויש עוד דרך להוצאת הצבע, שמופיעה גם היא אצל הקדמונים והיא ע"י ריסוק הקונכיה ומיצוי דמה (וכך נהגו להוציא הצבע בחלזונות הקטנים שקשה להוציא מהם הדם). וההוצאה בצורה זו אורכת זמן רב יותר ובזה ודאי עלול למות בהוצאת דמו בינתיים ובעי ליה לשומרו בחיותו כמה דאפשר. וכן פשטות לשון רש"י שם דהפציעה היא ע"י דחיקת התולעת עצמה.

איברא לקושטא דמילתא, יש לדקדק בלשון רש"י "כיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק", ולכאור' מה היה לשונו חסר אי הוי אמר "כיון דאין רוצה במותו". ומשמע שהענין אינו דווקא משום שעכשיו יש לו ענין שלא ימות, אלא דכיון שבכל התעסקותו בו טורח לשמרו שלא ימות, אזי גדר מעשהו לא יכול להחשב ככוונת הוצאת נפש. ואף שבאותו עשה ממש שמוציא הדם תו לא איכפ"ל שימות אחר עשה. ולפי"ז גם בצורה שנהגים היום להוציא הדם, יחשב גם חיתוך בשר התולעת (ולא רק פציעת הקונכיה) כמתעסק אצל נטילת נשמה, גם כשגמר להוציא כל דמו ולא איכפת ליה שימות מיד בתר הכי.

[ובאמת נראה שא"א לדקדק מלשונות הראשונים על צורת פציעת החלזון, כי הם לא כיוונו אלא ללמדנו הדינים העולים בסוגי' ומרהיטת לישינייהו אין להוכיח בדבר כזה שלא הכירו החלזון כלל (עי' רמב"ן בראשית לה, טז ד"ה זה כתבתי תחילה) ובפרט שבכל עניני המציאות בחלזון רבו דעות הראשונים בהם ובודאי המציאות אינה כדברי כולם].

מה שהעירו לדון לחיוב על חיתוך בשר החלזון, מלבד שיש מקום לדון בזה ממכה פנים, ברם אין הפעולה הזאת מוכרחת ואינה אלא לשם נוחות הוצאת הדם, וא"כ הדבר תלוי בדרך שימושיו ולא מילתא פסיקא היא.

גם סימני הגמ' (מנחות מג.) 'גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ובדמו צובעין תכלת" מתקיימים בפורפורה (עיין אות י' סע' א-ב, וכן בתמונות שבסוף הספר, עמ' 518 ואילך). ומ"ש הרמב"ם שהוא צבע העומד ביופיו (שהוא סימן עיקרי בעצם מהותו), הוא סימן גדול בו (עיין אות י"א סע' א-ג, דשאר סימניו נמי א"ש).

ד. דימיונו לקלא אילן

מצינו בחז"ל שמראה קלא אילן שוה לתכלת בדימיון מוחלט, עד שאין מכיר בו אלא הקב"ה (ב"מ סא:). ואף מבחינת חוזק הצביעה, אף שהקלא אילן הוא צבע נדיר ביותר בחוזקו (עי' ב"ק צג:). התכלת דומה לו בזה, ולא ניתן להבחין ביניהם אלא ע"י בדיקה מסוימת מאוד (מנחות מג.). ואחר שנודע לנו מהותו של הקלא אילן [המזוהה ע"פ הערוך והגאונים עם צמח האינדיגו¹⁶], ואנו רואים דימיון מוחלט בינו לבין הפורפורה, יש בידינו סימן גדול לזהות הפורפורה כחלזון התכלת. ובזה אף מתבאר קושי ההבחנה ביניהם ע"י בדיקות, מכיון שעיקר החומר הצובע שבהם הוא אותו חומר ממש [שהוא החומר הקרוי אינדיגו הנותן את הגוון הכחול בשניהם].

16 עי' ערוך ערך קלא אילן וכ"נ בשו"ת הגאונים (גינצבורג, כרך ב' עמ' 333, וי"ג כן גם בפי' ר"ח אוצה"ג ב"ק צג:). שכולם פירשו שהקלא אילן (הנזכר בגמ' כצבע חזק במיוחד ושהוא דומה לתכלת) הוא האינדיגו \ אינדיקו, שזהו שמו של חומר צבע ידוע מאז ועד היום, המופק מצמח הגדל בעיקר בהודו, שעושים ממנו צבע זה ונקרא אינדי" על שם מקומו. חומר זה – בכמות קטנה בהרבה – ניתן להפיק גם מצמח האיסיטיס (וכדמשמע ברמב"ם שהאיסיטיס הוא הקלא אילן, ומ"מ ברור שצבעו זהה לקלא אילן) ושניהם קרויים ניל או ניל"ג בלשון ערבי. כמו"כ הנמו"י בב"מ (לד. מדפי הרי"ף ד"ה אילן) כ' דקלא הוא לשון אבן ואילן הוא צמח האינדיגו והיינו דכיון שדרך הצביעה באינדיגו שמיבשים אותו ומשתמשים בחתיכות יבשות כאבנים, לכך כינהו אבן [אמנם הגרי"א הרצוג טען כי לשון "קלא" בלשון סנסקריט – לשון הודו הקדום – פירושו גוון כחול]. גם א"ש לשון התוספתא (ע"ז ר') "קלאילן שדשו בעצי אשירה ישרף", דכן דרך עשיית האינדיגו ע"י דישה. וכ"מ המשך התוספתא שם, עי' לולאות תכלת עמ' 237 בביאור תהליך ייצור האינדיגו וביאור המשך דברי התוספתא (ע"ע אינצ"ע ערך אינדיגו).

(ואין לפרש דברי הערוך דאינדיגו ר"ל שם צבע בלו"י ולא שם החומר הצובע, שהרי בא לפרש בזה גם הא ד"קלא אילן דלא עבר" (ב"ק צג:). ושם אין לזה שום שייכות אם הוא צבע בלו"י או צבע בגוון אחר, וע"כ שמדבר בסוג חומר מסוים שהוא חומר צביעה עמיד ידוע.)

[והנה רבים מקשים כי אם הקלא אילן צובע מאותו חומר ממש איך יתכן שיהיה הבדל בעמידותם בבדיקת הגמ' (מנחות מג:): אך באמת כל קושי' זו עם כל תוקפה אינה אלא קושיה על המציאות, כי הנה כבר מימים קדמונים נודע על הפקת הצבע מהאינדיגו ועדיין היה הפורפורה צבע יקר בהרבה מן האינדיגו, ועל כרחך שלמרות שהגוון הכחול מתקבל מאותו החומר ובעל גוון זהה, עדיין יש הבדלים ביניהם באיכותו (וכמ"ש פליניוס שזיופי הפורפורה מהצומח היו דהים יותר). ויתכן שההבדל הוא מחמת השוני בחומרים נלווים שיש בהם מלבד האינדיגו ואף שאין ניכר הבדל ביניהם בגוון הצמר, אפשר שהשוני הזה הוא הטעם להבדל בעמידותם בבדיקת הגמ'. אך מ"מ תכלת המוֹרְקָס עמדה בהצלחה בבדיקת הגמ' ע"פ הראשונים שם, ושם נתבאר דכל העומד בבדיקה זו ליכא למיחש שהוא ממקור אחר (אמנם דבר זה לכשעצמו אינו ראיה, דיתכן שאין אנו בקיאים בבדיקות).

עוד אפשר, שטעם השוני ביניהם היה משום צורת הצביעה. כיון שבחלזון התסיסה היכולה להיעשות ע"י ריקבון בשרו מסייעת בפירוק המולקולה ועי"ז נקלט היטב בצמר, ואילו בקלא אילן שהיו צריכים להשתמש בחומרים אחרים, איכות הצביעה היתה גרועה יותר.¹⁷ ואף בתכלת גופיה היתה אומנות מלאכת הצביעה ידועה רק לאומניה, כדלקמן (ח"ב אות א' ד"ה ועצם).

17 ואפשר שמחמת שינוי שעושים היום בתהליך הצביעה של הקלא אילן אינו משתנה בבדיקת הגמ' במנחות (ואכן בדיקה שנעשתה בחוט אינדיגו עתיק, העלתה דאיפריד חזותיה), וכן משמע שהבין הרדב"ז (שו"ת ב, תרפ"ה) שכ' טעם להפסקת שימוש התכלת, משום שיודעים לצבוע האסטיס באופן אומנות שאינו יורד אפי' ע"י גיהוץ" או אפשר שאין יודעים לעשות הבדיקה כראוי, או שהשתנו החומרים הנו' ואינם חריפים כ"כ. ומ"מ אין זו קושיה על זהות החלזון (כי התכלת מהפורפורה מתאים לבדיקת הגמ'), אלא לכל היותר יש להקשות על הסכמת הראשונים הנ"ל שזיהו קלא אילן כאינדיגו. ובתוס' (ובחסים זה. ד"ה והא) משמע דס"ל דאפשר שתכלת יורד ע"י צפון. [וקשה דבגמ' משמע דתכלת חזק מקלא אילן וכמש"כ ברמב"ם, וקלא אילן אינו יורד ע"י צפון, ועי' יש"ש ב"ק (פ' הגזול סי' א' ד"ה ותימה לי) דכ' דלא כתוס', ועי' בנצי"ב (משיב דבר ב' צז) מה שתמה על דברי תוס' ובדברי תוס' עצמם מוכח דרש"י שם נמי פליג עלייהו בהא. גם יל"ע דלדבריו יש בדיקה נוספת בין תכלת לקלא אילן, ע"י צפון, ובגמ' לא משמע כן. [מיהו מ"מ לא ידעינן מהו אותו צפון שנוכל לבדקו, שהוא חומר מיוחד החזק יותר מכל ד' סממנים המעבירים את הכתם (כדמוכח שם).

גם מה שמשמע בגמ' שתכלת וקלא אילן היו הצבעים העמידים ביותר¹⁸ (ב"ק צג: ומנחות מג.) כן הזכירו חכמי האומות על הפורפורה. וכך גם ידוע עד היום הזה שהם הצבעים הטבעיים העמידים ביותר.¹⁹

אף אילו לא היתה לנו ידיעה במהותו של קלא אילן, נראה שעצם הדימיון וההשוואה הגמורה של שני חומרים נדירים הצובעים כחול – שהא' מן הצומח והא' ממיני החלזונות – יש בו כדי סימן לתלות שזו התכלת וזה הקלא אילן. ק"ו מעתה שיש לנו ידיעה מהראשונים במהותו של קלא אילן, ודאי דימיון זה סימן מובהק הוא והוא הוכחה גדולה לזהות החלזון.

אף עצם מציאות צבען כחול טבעי בכלל, הוא תופעה טבעית נדירה ביותר²⁰, הידועה רק בחלזון הפורפורה מכל בעלי החיים שבעולם וכ"ש שהוא יחידי במיני החלזונות, וזה לכשעצמו סימן יפה לו, גם לולא דימוינו המובהק לקלא אילן. ואף בכלל הטבע לא ידוע על צבען כחול טבעי לצביעת בדים מלבד ניל (אינדיגו \ אסטיס) ופורפורה (בין בזמנינו ובין בספרות אה"ע הקדומה שהזכירו את האינדיגו כזיוף הפורפורה, וגם בדברי חז"ל הוזכרו רק החלזון והקלא אילן).

דימיון זה (של תכלת לקלא אילן) מסייע גם לקביעה שהגוון המדויק הנצרך הוא כחול נקי (לאפוקי מסגול. בנוסף למה שנודע לנו בזה מהגמרא והראשונים, כמבואר להלן חלק ג; וע"ש ע"א, א דרחיית הטענה שהקלא אילן היה מעורב באדום, אמנם עדיין יתכן שאפשר לעשות מפורפורה ומקלא אילן גוון טורקיז).

18 הנ"ל נובע מחמת שיטת צביעה שונה לחלוטין משאר הצבעים, שמתרכב צבעם להיות אחד עם הצמר. שיטה זו קיימת רק בשני מינים אלו, הקרויים צבעני יורה. עי' מאמרו של פרופ' צבי קורן "צבעים וצביעונים באריגים קדומים" הובא בסו"ס לולאות תכלת (עמ' 257).

19 אף שהקלא אילן שהיו צובעים בזמנם כנראה היה נעשה בתנאים אחרים מהיום כמ"ש למעלה, והיה חלש מעט ממנו, מ"מ עיקר חווק הצבע תלוי בשיטת הצביעה, כמ"ש בהערה לעיל (וכמ"ש דאפשר שהממיס שלהם לא היה טוב כ"כ וחלק מהצביעה נשאר חיצוני ולכך "איפריד חזותיה", כי רק מה שמתאחד עם הצמר נשאר אחר הבדיקה).

20 עי' הערה 55 דאפשר נדירות מופלגת כזאת שאינו מצוי אלא במיני הניל האסטיס והפורפורה (אם כי בכל א' מהם ישנם זנים שונים) חשיב סימן מובהק. [אבל הדיונון (ראדזין) אין צבעו אלא מהחומרים האחרים שמעורבים בו שאינם צביעה טבעית, והינטינה אינה צובעת כלל. גם אין שום סמך לומר שצבעו בהם בזמנם.]

ה. חכמי ישראל על זהות החלזון

ובאמת חקירה זו אינה מוטלת לפתחינו כלל, וכבר הוכרע הדבר ע"י גדולי העולם אשר מימיהם אנו שותים, הלא המה החוות יאיר והיעב"ץ ועוד מחכמי ישראל (אף שלכאור לא הכירוהו במציאות אלא מהספרים), ולא נמצא להם חולק בחכמי ישראל. ומי יבוא אחריהם להקל בביטול עשה ולבטל דבריהם בחששות רחוקים ואוקימתות דחוקים אשר בדה מליבו בלא ראייה.

כתב בעל החוות יאיר במקו"ח (סי' יח ס"ק ג) וז"ל "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר שנעשה מדם דג²¹ שנקרא הדג פורפר" (ולרוב ברירותו בזהות החלזון הזה רצה לעקור דברי כל הראשונים ולומר שגונו סגול²², נגד המסורת הפשוטה שהתכלת הוא כחול). וכן היעב"ץ במטפחת ספרים (פ"ד) התייחס לדברי חכמי אוה"ע (שלא מצאנו בדבריהם אלא על הפורפורה) כדבר ברור שזהו חלזון התכלת. וכ"כ הג"ר דוד זינצהיים (בעמח"ס יד דוד, בספרו מנחת עני, ע' קיא) "וכ"כ המספרים שהוא חומט ונקרא פורפור מושעל". וכבר קדם להם החכם הר"ר אברהם הרופא בס' שלטי הגיבורים (פ' עט) "...רמש הים שנקרא פורפורה והוא חלזון שצובעין בו התכלת"²³ (ובודאי ידיעת החכמים הנ"ל בענין הזה היא מספרי חכמי אוה"ע, והתייחסותם היא לאותו מין פורפורה שתיארוהו חכמי אוה"ע שהוא צובע תכלת).

21 עי' אות י"א סע' א דלשון 'דג' כולל גם חלזון.

22 והרבה יש לתמוה על מי שרצה להוכיח מדברי החו"י שהחלזון אינו הפורפורה ואוהב באיוב נתחלף לו ור"ל דמהחו"י מוכח שצבעו בפורפורה רק סגול ולא כחול. והרי גם אי כוונתו כפשוטו דצבע הצמר הוא סגול, הרי להדיא דיבר על דמו וא"כ ודאי כל ראייתו היתה מידיעתו על צבע דמו (שזהו דבר שכבר נודע בדורו על מציאות של דם צובע בחלזון הזה, אלא שלא ידעו אומנות צביעתו). ולדברינו מיושבת דעת החו"י שהוא הפורפורה עם המסורת שהוא כחול. ופשוט שאילו ידע החו"י מציאות צביעת הכחול בו, היה הוא גם ס"ל הכי ולא היה חולק על מסורת הדורות וכל הראשונים. (גם יש מקום לדחוק בענין שם ולדקדק בלשונו שכוונתו רק לדם בעודו דם ולא לצבע בצמר, עיין להלן ח"ג אות ב' לגבי דעת הפוסקים שהתכלת סגול, בביאור דעת החו"י).

23 ספר זה הוא ספר קדמון על עניני המקדש והביאו התו"ט כמה פעמים ומכנהו החכם הר"ר אברהם רופא. וכן הזכירוהו בפר"ח (יו"ד פ) והברכ"י (או"ח תקפ"ו) והחת"ס (גיטין י.).

ו. ראייה גדולה מעדות חכמי יוון ורומי

א. חשיבות התכלת גם באוה"ע

צבע התכלת היה משמש גם את אוה"ע ולא היה צבע ליהודים לצורך מצוה בלבד. ודבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים ותנינא בבבלייתא וגמרינן בגמרא.

א. גבי אחשוורוש (אסתר א, ו וכן ח, טו) ובסחורת איי אלישה (יחזקאל כז, ז).²⁴ וברדה"י (ב, ב, ו ושם יג) אי' שביקש שלמה מחירם מלך צור איש חכם שיעשה בארגמן ובתכלת²⁵ (והתם מיירי לצורך מקדש, שע"ז מפורש בתוספתא דאינה כשרה אלא מן החלזון, כמו במצנת ציצית). הרי שהיתה אומנות התכלת מצויה אצל אוה"ע, ואף יותר מישראל.

ב. בגמ' בשבת (כו.) "ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים תני רב יוסף יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה". ובעירובין (צו:) "אמר רבי אלעזר המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטיין כשריין" דיש לו לתלות דאדעתא דגלימא צבעינהו (אא"כ היו שזורים ומפסקים). וכ"מ מההוא גברא דמיכסי גלימא דכולא תכלתא (מנחות לט:).

ג. וכן יש לדקדק מזה שיש תכלת בתרומת המשכן, ואי לא היה לדבר זה חשיבות אלא למצוה, מנין היה להם תכלת במדבר קודם שנצטוו. וכ"ה בפסיקתא זוטרתא (שמות לה) "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן, מלמד שהיו להם ממצרים כל מיני צבעונין הללו" (אמנם אפשר שהכינום במיוחד עבור זה כדאשכחן בעצי

24 ולכאור' אינו עשוי מחומר אחר מכל תכלת שהוזכר במקרא שהוא דווקא מן החלזון, ובודאי אי נימא כפשטות לשון רש"י (שמות כה, ד) דעצם שם תכלת הוא צמר צבוע בדם חלזון. וכן יש מקום לדקדק קצת בריהטת לשון סמ"ג (עשין כו) תכלת האמורה בכל מקום היא צמר צבוע בדם חלזון.

25 ואי' שם דאף אבי חירם השתמש באומן זה שהיתה אומנותו לעשות בתכלת. ואף דבפשטות האומנות שם היינו מעשה רוקם בתכלת, מ"מ מהא דמיבעי ליה רוקם בתכלת ובארגמן וכו' ומפרט כל מין ומין לעצמו משמע קצת שיש אומנות מיוחדת לעשות בכל א' מהם, וא"כ היתה אומנותם אף בשימוש תכלת.

שיטים, אך מהמדרש יותר נראה שלקחוהו משכיניהם במצרים, וכ"מ בתנחומא ריש תרומה שהיו נדרות המשכן מביזת הים).

ובאמת מפורש במדרש, שהחלזון היה דבר חשוב בכל העולם דאי' בכ"ר (מקץ צא) קחו מזמרת הארץ בכליכם, ... דברים שהן **מזמרין בעולם**, חלזון וכו'. הרי שבכל העולם משבחים לדבר זה. [ואף עצם הלשון 'תכלת' נמצא בכתובות אשוריות – 'תכילתא וארגמנא' – והוזכר בכמה מגניזות המלכים].

גם אין שום טעם לומר כי תכלת של אוה"ע היתה שונה מתכלת של תורה, וכשם שפשוט לכל בר דעת דזהב של תורה הוא זהב דאוה"ע, ה"נ תכלת וארגמן. והשתא דאתינן להכי נודעת חשיבות מרובה לספרות אוה"ע מהזמן שהיה התכלת מצוי, **ועדותם נאמנת עלינו במסל"ת**. [ועיין הערה ²⁶]

ב. העולה מעדות חכמי אוה"ע

חכמי יוון ורומי (שחיו בתקופות שונות על פני מאות שנים, מחורבן בית ראשון ועד אחרי חורבן בית שני) הזכירו את חלזון הפורפורה בלבד, כחלזון המשמש לצביעה והאריכו בתיאורים מפורטים לגביו, כאשר בין הצבעים שהפיקו ממנו מוזכר גם גוון התכלת (עי' להלן ח"ב אות ב' סע' ב).

התיאורים שבספרים הנ"ל, מפורטים לפרטי פרטים בסימניהם, ומזוהים בוודאות גמורה עם חלזון הארגמון/מוֹרְקָס. (שהאריכו בפירוט מלא, על צורת קונייתם ותיאור הטבעות המתווספות בהם כל שנה והצומח שעליהם; אורך חייהם בתנאים שונים, בטבע, כמים מתוקים או בשבי; דרך רבייתם וצורת כוורתיהם באריכות גדולה; מקום מושבם, באיזה ים, היכן בים, וסוג האדמה שהם יושבים בה; אופן אכילתם; זמני אפשרות צידתם; מיקום בלוטת

26 עי' רמב"ם הל' קידוה"ח (יז, כד), ובביאור הגר"א (יו"ד סי' ר"א) שהוכיח מכמה דברים שכתבו חכמי הטבע וקיבל עדותם (וע"ע פמ"ג שפ"ד, יו"ד ס"ו, ס"ק י"ד), ורק לגבי סברתם יל"ע אם אפשר לקבלה בלא בדיקה, ומ"מ עדותם ודאי נאמנת. ובעיקרו של דבר כתב הפר"ח (יו"ד פ, ב) בדבר כזה לא שייך למימר "אשר פיהם דבר שוא". ובכל דבר שמכנין על עדות חכמיהם בעניני חולין ואפי' בדברים שיש בהם חיי נפש, ואיך לא נסמוך להחמיר בקיום מ"ע דאורייתא (וע"ע כתבי קה"י החדשים קי"ט, כ, הובאו דבריו בלולאות תכלת בנספח).

הצבע; אופני הוצאתו בפרטות ועוד, ע"י דבריהם באורך בסוף ספר לולאות תכלת. ואין מקום לערער על זיהוי הפורפורה עם הארגמן ולא שמענו מי שמכחיש לדבר זה.) עד היום נקרא החלזון הזה ביוון בשם פורפירה (על אף שמשתמשים בו לאכילה בלבד ולא לצביעה, ואין הכפריים הדרים במקומות הללו יודעים מפרסום חלזון זה בספרי הקדמונים ולא מצביעתו בתקופות קדומות).

[ואף הגר"א הרצוג זצ"ל, שחקר רבות בענין וערער על זיהוי הפורפורה כחלזון התכלת מטעמים שיפורטו לקמן (אות יב), מ"מ לא עלתה על דעתו לומר שאין המורקס זהה עם הפורפורה, אלא שר"ל שהפורפורה של אומה"ע לא היתה תכלת של ישראל, ובזמנו עדיין ניתן היה לומר כן, כשעדיין לא נודעה אף עצם האפשרות לצביעת כחול מהפורפורה.]

הסופרים הנ"ל כתבו תיאור מקיף ביותר על הטבע, בכתבי אריסטו וכן באנציקלופדיה של פליניוס על טבע העולם, וויטריביוס בספרו 'די ארכיטקטורה' שהאריך בתעשיית הצבעים וכן עוד כמה סופרים קדמונים. ורחוק מאוד מאוד להניח שכולם כתבו רק על חלזון אחר – יקר מאוד – שאינו חלזון התכלת, ואילו חלזון התכלת, שהיה צבעו חשוב מאוד אף בין או"ה (כדאי בדוכתי טובא כנ"ל) נשכח מכולם בעודם מתעסקים בצבעי החלזונות ונמצא העיקר חסר מן הספר.

וביותר, שהספרים הנ"ל מעידים שמרכז לכידת וצביעת הפורפורה היה באיזור צור, מקום שבו היה מרכז ציד חלזונות התכלת (שבת כו.), ותעשיית אריגי התכלת (כדמשמע בדה"ב ב, ו). וכמו"כ הנ"ל מציינים את פרטיהם המקבילים למוזכר בגמ', כגון שצריך להוציאו בעודו חי כדי שיהיה צבעו טוב וכן את רוב יוקרו של צמר זה ושצריך טעימה במלאכת צביעתו.

המורם מכל האמור, כי בכדי להניח שהפורפורה אינו חלזון התכלת, צריכים אנו לומר כי היו בזמנם ב' מיני חלזונות ששניהם היו יקרים ביותר וצבעם עמיד ביותר, ושניהם שימשו לצביעת צמר בגוון כחול השווה לקלא אילן ואף צידת שניהם ומלאכת צביעתם היתה נעשית באותם מקומות. וכמו"כ היו תכונותיהם שוות, שבשניהם היו צריכים להוציא את הצבע בחייהם כי היכי דליציל צבעיה, ובשניהם צריך טעימה במלאכת צביעתם.

וַיִּקַּר מִקְרָה, אֲשֶׁר בְּאֹרֶחַ פְּלֵא חִלּוּן הַתְּכֵלֶת הַכֶּשֶׁר הוֹכַחְד זָכְרוּ וּשְׂרִידוֹ מֵהָעוֹלָם לְגַמְרֵי וְלֹא נִמְצָא שׁוֹם תִּיעוּד אַרְכֵיאוֹלוֹגִי כִלְפֵי, וְכַמוֹ"כ שְׁמוּ נִשְׁמַט מִכָּל וְכָל מִסְפָּרֵי כָל חֲכָמֵי הַזְּמָן הַהוּא בְּמִשְׁךְ מֵאוֹת שָׁנֹת כְּתִיבַת סְפָרֵיהֶם, אִף שִׁכְתְּבוּ עַל הַחִלּוּנוֹת שְׁבֵאִיזוֹר הַזֶּה (לְמִרוֹת שֶׁהִיא מְפֹרָסִם לְצַבִּיעָה גַם לְאוֹה"ע וְכַמוֹ"ש לְעִיל, וְלְמִרוֹת שְׁבֵאוֹ לְפֶרֶט עַל צַבְעֵי הַחִלּוּנוֹת בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר).

וְלַעֲוֹמַת זֹאת הַחִלּוּן הָאֲחֵר הַדּוֹמָה לוֹ בְּכָל סִימְנֵי, תוֹעַד רַבּוֹת בְּכָל סְפָרֵי חֲכָמֵי אוֹה"ע בְּזַמְנָו וְנִמְצָאוּ לוֹ שְׂרִידִים רַבִּים הֵן בְּכַתִּי צַבַע, הַמוֹכִיחִים שִׁימוּשׁוֹ לְצַבִּיעָה בִּימֵי הַהֵם (בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר שֶׁהַזְּכִירוֹהוּ וְהוֹזְכָר הַחִלּוּן בְּגַמ', וְכַדְלָהֶלֶן). הֵן בְּאַרְיֵגִים עֲתִיקִים, הֵן בְּשְׂרִידֵי קוֹנְכִיּוֹתָיו.

כְּמוֹ"כ חֲז"ל לֹא הִזְכִּירוּ מֵהַחִלּוּן הַשְּׁנִי כָּלֵל בְּשׁוֹם מִדְרַשׁ מֵהַמְדַרְשִׁים שֶׁמְדַבְּרִים עַל הַתְּכֵלֶת, וְלֹא הִזְהִירוּ מֵעֲשִׂיַת הַצִּיצִית מִמֶּנּוּ, אִף שֶׁהוּא צוֹבַע בְּאוֹתוֹ, גּוֹן וּמִצִּיאוֹתוֹ וְאִף מְלֹאכֶת צַבִּיעָתוֹ בְּאוֹתוֹ אִיזוֹר (וְאִף לְשׁוֹנֵם מוֹכִיחַ שְׂאִין חִלּוּן נוֹסֵף, כְּדָלְעִיל אוֹת א').

הַאֲפִשְׁרוֹת הַנ"ל תְּמוּהָה יוֹתֵר וְיוֹתֵר כְּשֶׁנוֹסֵף גַּם אֶת רִיבּוּי סִימְנֵי הַתּוֹאֲמִים לְדַבְּרֵי חֲז"ל (דְּלָעִיל וְדָלְהֶלֶן) וְדִימִיּוֹן הַשְּׁמוֹת שֶׁהוֹזְכְּרוּ בֵּהֶם (רֵאָה לְהֵלֶן אוֹת ח). וְזוֹ סִבְרָא גְדוּלָה וְחִזְקָה שְׂאִין עֲלֶיהָ תְּשׁוּבָה בְּדֶרֶךְ אִמֵּת.

ז. הַמְּצָאִים הָאַרְכֵיאוֹלוֹגִיִּים

א. נִמְצָאוּ בְּכִמָּה וְכִמָּה מְקוֹמוֹת (מֵהֶם גַּם מְקוֹמוֹת שׁוֹוֵהוּ כְּתִי צַבִּיעָה), עֲרֻמוֹת גְּדוּלוֹת שֶׁל קוֹנְכִיּוֹת מ'מִוְרָקָס טְרוֹנְקוֹלוֹס', מְנוֹקְבוֹת בְּמִקּוֹם בְּלוֹטַת הַצַּבַע. הַנ"ל נִמְצָאוּ בְּמִקּוֹמוֹת שְׁבָהֶם ע"פ דְּבָרֵי חֲז"ל יְדוּעַ לָנוּ שֶׁהֵיוּ מְקוֹמוֹת צִיד הַחִלּוּנוֹת וּמוֹכִיחִים בְּבִירוֹר אֶת הַשִּׁימוּשׁ בַּחִלּוּן זֶה לְצַבִּיעָה בְּזַמְנָם בְּאִזוֹר זֶה. וְזֶה יוֹכִיחַ ג"כ שֶׁהוּא הוּא הַחִלּוּן שֶׁהִיא חֲשׁוּב בְּתַקּוּפַתָּם וְאִין לָנוּ לְבִדּוֹת מְלִיכְנָו אִיזָה זָן אַחַר מֵהַמִּוְרָקָסִים שֶׁנֶּעֱלַם בִּימֵינוּ. [חֲלֻקָּה אֲפֶשֶׁר לְרֹאוֹת גַּם הַיּוֹם בְּמוֹזִיאוֹן שַׁע"י תֵּל דוֹר וְאִי"צ עַל כֵּךְ עֲדוֹת אַרְכֵיאוֹלוֹגִיִּים, וְכַמוֹ"כ יִשְׁנֵם עֲדוּיוֹת עַל עֲרֻמוֹת עֵנֶק (שֶׁל מִלִּיּוֹנִים רַבִּים) שֶׁנִּמְצָאוּ ע"י צִידוֹן שֶׁהֵיוּ מְמוּיָנִים בְּנִפְרָד, הַמִּוְרָקָס טְרוֹנְקוֹלוֹס [אַרְגֻּמֹן קָהָה קוֹצִים] שֶׁהוּא חִלּוּן הַתְּכֵלֶת בְּעִרְמָה אַחַת, וְהַחִלּוּנוֹת הָאַחֲרִים שֶׁהֵם לְכַאו' חִלּוּנוֹת הָאַרְגֻּמֵן ("חַד קוֹצִים")

ו"אדומת הפה") בערימה נפרדת מעורבים יחדיו. הדעת נותנת שחלוקת מיני החלזונות נעשתה מחמת צורת שימוש שונה ביניהם ולכאור' היינו לצביעת התכלת ולצביעת הארגמן (ע"ע ס' התכלת עמ' 228, וב"התכלת בישראל" להגרי"א הרצוג, ועי' אינצ"ע ערך ארגמן צורי).²⁷

באותם מקומות נמצאו גם שיירי צביעה על כדים, שע"פ השערה שימשו כירות צביעה.

גם נמצאו הרבה מטבעות עתיקות מצור שמוטבע עליהם צורת ה"טרונקולוס", שהיה חשוב מאוד ביניהם (כנזכר בספרות העתיקה שהיה הפורפורה עיקר פרנסת אנשי צור, גם יתכן שצורתו היתה סמל מלכותי, מאחר ושימושו נאסר לשימוש שלא לבית המלוכה. ראה להלן ח"ב אות ב' סע"ו 1).

ב. כמו"כ נמצאו כמה תגליות²⁸ – מהתקופה שנהג בה התכלת – של צמר צבוע בכחול, שנבדק והוא מהחומר הצבוע של הפורפורה, שגם זה מוכיח את הימצאות שימושו והפקת הצבע הכחול מחלזון זה כבר בזמנם (ראה תמונות בסוף הספר – עמ' 521).²⁹

ג. יש ליתן את הדעת גם לכך שלא נמצאו כלל שרידים שיהוו הוכחה כלשהי על צביעה בעבר בחלזונות אחרים, לא בשרידי קונכיות ולא בשיירי צבע על חרסים ולא באריגים צבועים.

27 אין מקום לטענה שאם הוא חלזון התכלת היה צריך להמצא שאריות בכמות גדולה יותר, כי מלבד שיתכן שלא מצאנו אלא אפס קצהו משארית תעשיית הענק שפעלה באזור, יש להוסיף עוד כי סביר להניח שהיו משתמשים בקונכיות אלו לצרכים כלשהם ולא נשתירו לפנינו אלא מעט מהרבה.

28 גם יש מחנוטי מצרים מחותלים בבגדים צבועים כחול, שנבדקו ונמצאו אינדיגו (לולאות תכלת עמ' 178), שהוא החומר הצבוע שבחלזון ובקלא אילן [אמנם לא בדקו אם הוא מהחי או מן הצומח].

29 באופן כללי לא נמצאים כלל חוטי צמר של ציצית (הן של תכלת הן של לבן) או שאר בגדי תכלת מן התקופה ההיא, כי טבע הצמר להיכחד ברבות השנים, אך ממצאים אלו שרדו מחמת תנאים מיוחדים שהיו שרויים בהם.

ח. הסתברויות נוספות

א. יש לציין כי בשם פורפורה, שנקרא כן החלזון הזה מאז ועד היום, נקראת גם התכלת בדברי רז"ל ובתרגומים חיצוניים עד הדור האחרון³⁰, סביר מאוד להניח שהוא ע"ש שמקור התכלת מהפורפורה. גם העיר חיפה נקראה בעבר (בתקופה ההלניסטית) 'פורפיריון', ולכאור' הוא משום שהיו ניצודים בה (כדאי' בשבת כו.), כמו"כ התכלת קרוי טיריון (ערוך ע' טריון) קצבע הפורפורה (על שם מקורו, מהעיר 'צור').

ב. אי' במנחות (מב:): ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא (ומצריך תחבולות מיוחדות לטעימה זו שלא יפסול שאר היורה). ומשמע שזהו חלק מחויב בצורת הצביעה, דהא קאי על שאלת אביי "היכי צבעיתו לה". ובפורפורה א"ש טובא, כיון דאין ניכר בו מבחוחן אם צבעו מוכן לצביעת הכחול, צריך לטועמו קודם לידע טבעו. גם פליניוס כתב על הפורפורה שצריך טעימה בסוף תהליך צביעתו (וצורך הטעימה הוא בגלל שפעמים שאינו צובע כחול טהור אלא אחר העמדתו בשמש בשלבי הכנתו, ומראה היורה בתהליך הצביעה הינו עדיין צהוב

---

30 כתב ראבי"ה (ח"א – ברכות כה) "וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין", הרי שמכנה התכלת בפורפור. גם ראיתי מביאים שבתרגום השבעים מתרגם המילה תכלת פעם אחת "הולופורפורוס", שמשמעותו כולו מפורפורה. ולשון פורפור אינו שם הגזון, שהרי השתמשו בשם זה גם כלפי שאר גווני החלזון, אלא הוא שם הצבע של דם חלזון ע"ש מקורו מן הפורפורה.

ובפרדר"א (פ' מט) "ר' פנחס אומ' מלך מרדכי, שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וכו', מה המלך לובש פורפירא כך מרדכי, שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור" ועוד מקורות, והאריכו בזה בספר לולאות תכלת ובקונט' לבוש הארון עיי"ש. ואף דבאמת נקרא בגד מלכות 'פורפירא' בהרבה מדרשים (אף שאינו דווקא של תכלת) כמו שהביאו בקונט' "תכלת וארגמן" ו"בין תכלת לארגמן", מסתבר שהוא ע"ש התכלת שהיו עושים בה מעילים יוקרתיים, כמ"ש רמב"ן בפרשת תצוה. ובערוך ערך תכלת מייתי להא דחביל ימא תכלתא דבבל וביאר "מה תכלת מובחר שבגלימא..." ועי' במוסף הערוך ערך פרפירא שבלשון יווני ורומי נקרא כן בגד תכלת.

מחמת פירוק הדם ע"י הסממנים, ואין ניכר אם יצבע כחול או סגול ורק אח"כ משתנה הצבע לכחול).³¹

ג. עוד ניחא טפי לפי"ז הא דאיכא למ"ד דפסל מראה שני (שמראה שני הוא חלש יותר, עי' ביהגרא"א ישעיה א, יח, ובחידושים המיוחסים לרשב"א מנחות מב:), משום דדריש כליל תכלת. ובחלזון זה א"ש טובא, כיון דטבעו שבצביעה שניה שלו נגרע איכות הצביעה. משא"כ בהרבה צבעים אחרים דאין בין מראה ראשון למראה שני ולא כלום (אמנם דבר זה מצוי בכמה מיני צבע כמו בתולעת שני דג"כ הכי הוא, כמשמעות סוגי' הגמ' וכ"כ הגר"א שם).

ד. יש מי שכתב דאחר שכתבו הראשונים על אפשרות המצאו של החלזון גם בימינו (עי' לקמן ח"ב אות א' סע' ג ד"ה אך מ"מ ובהערה 72) א"כ עצם הדבר שלא נמצא עד היום הזה – לאחר הידע הגדול ממני בעלי החיים – שום בע"ח מתאים לתיאורי החלזון מלבד פורפורה, הוא גם מחזק זיהוי זה³², וכבר רבות בשנים שלא נמצאים ביים התיכון מיני דגים חדשים.³³

31 אמנם אי"ז ראייה כ"כ דהא גם באופנים שאי"צ שמש כלל, אפשר שצריך לטועמו כיון שאינו נראה לעין אם מסוגל לצביעה כבר וא"כ אפשר דאף בשאר מיני צבעים כן הוא. ואגב דאירינן בצורת מלאכתו, ראיתי להביא רמז נאה דבוזה"ק (תרומה קמט:) כתב דהתכלת יוצא מגוון סומק ועוד כתב שם דירית גוון דדהבא ואח"כ נעשה תכלת. והביאו הרמ"ע מפאנו (מאמר צבאות ה' ח"ב) גם לגבי תכלת של משכן וכתב "תכלתא נפיק מגוון סומק כדאיתא בוזהר פ' תרומה" וכן הוא המשמעות בזה"ק שם. ואף שאין לנו עסק בנסתרות ואין אנו מביאים ראייה מן הסודות, מ"מ רמז יש בו למעשה אומנות צביעת התכלת, שבתחילה יש בדמו אדום ואח"כ במעשה הצביעה נעשה גוון דהבא ואח"כ נעשה תכלת.

32 ואמנם אי נימא ד'נגנו' הוא שלא בדרך הטבע, והחלזון נמצא שלא במקומות גידולו הטבעיים שהם מסולמות של צור ועד חיפה אלא יצא ונדד לימים אחרים (כנגד טבעו שכמעט לא זו ממקומו), אזי אין בזה ראייה כלל. גם ע"פ דרך זו שגניזתו היא מעשה ניסים, אזי אפשר דנסתמאו עינינו בזמה"ז כדי שלא נמצאהו. וע"ע הערה 72.

33 אמנם נמצאים מינים חדשים בגדלים מיקרוסקופיים, או דגים שהגיעו במקרה מימים אחרים וכן נמצאים מינים רבים בימים אחרים הרחוקים ממקום יישוב. ועליהם ידוע שעדיין לא גילו אלא מיעוט מן החיים ביים, אך לא בבעה"ח הגדולים (מקור לכך ראה במאמר התכלת להרב טבגר, הערות 27-28).

ט. האם בעינן חלזון מסוים

עוד יש להוסיף, דכל הנידון בכללותו אינו אלא אם נניח שאין כשר אלא חלזון מסוים. אך אי נימא דכל חלזון כשר אזי אי"צ שום ראיות לזהותו ובכל חלזון שצובע בגוון קלא אילן בצביעה עומדת ביפיה, תתקיים המצוה³⁴. ויש לדקדק לשון הברייתא "אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה", ולכאור' לא הגבילה במיני החלזונות (ועי' לעיל הערה 2, דלשון 'החלזון' אינו בא לומר החלזון הידוע דווקא, דכן הוא לשונם שם בכל מילי). ואין להוכיח מברייתא דמנחות (גופו דומה לים וכו') דבעינן חלזון מסוים, כי שם לא משמע אלא שבאו לתאר מציאות החלזון שהיו צובעים בו, ואין בזה מקור לפסול אם ימצא עוד חלזון שצובע כמותו. [ועי' לקמן הערה 36 במש"כ לדקדק דאין הברייתא הזאת באה לומר דיני המעכבים

34 ומסברא יש לדון בהתורה אמרה תכלת ולכאור' תכלת הוא שם הגוון, כדמשמע ממה שמוזכר במקומות רבים שכ' לשון תכלת גם בלי שייכות לצמר, כגון תכלת ירוק שמקיף את העולם וכהנה רבים (פסיקתא זוטרתיא [לקח טוב] בראשית פ"א, וכן בתיקוני זוהר תקונא שבעין קכו, ב, גבי גוון העיניים, וכן משמע ברמב"ם הל' ציצית ב, א). וא"כ מה שלא מצינו תנאי בתושבע"פ לקיום המצוה מנלן לחדשו נגד פשוטו של מקרא. וחז"ל שאמרו דדווקא מן החלזון, יש לדון אי הלמ"ס הוא או דילפי לה משום דרשא, כגון הא דאי' בירושלמי (כלאים ט, א) לגבי משכן "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים", ולכאור' איירי לגבי תכלת וארגמן הכתובים עמו בפסוק וכבהמשך שם שמושה צמר לפשתים הכתוב עמו. אך באמת שם לא איירי אלא לומר דתכלת עמרא הוא. אמנם יש שרצו לפרש משמעות רש"י דתכלת הוא שם לצמר צבוע בדם חלזון. ואפשר דקיים להו לחז"ל דשם תכלת קאי דווקא על איכות מסוימת של צבע, שאינה מצויה אלא בחלזון מסוים דווקא (וכן שמעתי מחכ"א להוכיח מהלשון בין תכלת לקלא אילן, שמשמע שקלא אילן אינו תכלת כלל, אך אין זה ראייה ברורה, דהתם אתא לאפוקי תכלת הכשר). ואף אי אינו בעצם שם 'תכלת', י"ל דקבלת חז"ל היתה דתכלת הוא בחווק צביעה מסוים ואיכות זו קיימת רק בחלזון מסוים. אך כדי לפסול הפורפורה ע"פ זה (אף אילו לא היתה החלזון שהשתמשו בו חז"ל) נצטרך לומר שהחומר הצובע שבחלזון המקורי אינו אינדיגו (שהוא הצובע שבפורפורה), אף שגוונו ממש כמו אינדיגו, ואף שבכל משפחות הארגמונים למיניהם (אף אלו שאינם צובעים כחול, אך יש בהם צבען כחול מעורב בתוך צבענים אחרים), החומר הכחול שבהם הוא אינדיגו (או שנאמר שלחלזון התכלת יש חומר נוסף מלבד הדם הצובע שגורם לצבע להקלט היטב, יותר טוב מאשר בחלזון הטרונקולוס).

בתכלת. ואף כותבי הסימנים זיהווי החלזון מהראשונים, לא כתבום אלא כדי למוצאו, ולא הזכירו פסול חלזון אחר אם ימצא שהוא צובע כמותו.]
 אמנם בסברא נראה דלא אמרה תורה חלזון אלא משום איכות הצביעה המיוחדת שיש בו וממילא רק החלזון שיש בו את האיכות המיוחדת הזו יהיה כשר (עי' הערה 34), אך מ"מ לדברי המכחישים זיהווי החלזון ואומרים כי שני חלזונות היו, חדא הא דכשר לתכלת והשני הפורפורה, שגם הוא שימש בימי חז"ל וגם היו צובעים ממנו צבע כחול (כפי שרואים בעינים וכדמוכח בספרים ובממצאים קדומים, עי' לקמן ח"ב אות ב סע' ב). הרי לנו ראייה ברורה מסתימת התוספתא שבאה לפרט כל הכשרים והפסולים (עי"ש כל הפרק), וסתמה לגבי תכלת שאינו כשר אלא מן החלזון, ולא פירטה את חלזון הפורפורה בפסולים, א"כ לטעמייהו, יש כאן ראייה גדולה שכל חלזון כשר³⁵ (וע"ל הערה 4 דאפי' אי נימא שהקלא אילן היה מעורב בגוונים נוספים, אין בזה פירכא).

י. סימני הגמ' במנחות

אף שאין הראיות מתבססות על הגמ' במנחות, מ"מ ודאי יש לנו לראות דלק"מ מהתם, ובאמת אף סיועי נמי מסייעא (והרבה מהמפקקים בזה חסרו בדיעת הפרטים במציאות החלזון). דאמר'י שם (מד.)³⁶ "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה

35 אליבא דאמת שהפורפורה הוא התכלת של תורה אין משם ראייה, דהא לא נודע על צבע אחר כמותו שצבעו בזמנם, לכך לא ראו צורך לכתוב שצביעתו דווקא בחלזון מסוים (כי רק הפורפורה צובע כחול). ומסתבר דנכון מה שכתבנו לפסול חלזון אחר (אם ימצא עוד חלזון צובע כחול, מחומר אחר שאינו אינדיגו). אך לדברי הדוחקים דשמה שני חלזונות יש, שהיו מצויים כבר בזמן המשנה ושתייהם צובעים כחול, יש ראייה כנ"ל. וממילא לדבריהם יש להם לחייב במצנת תכלת, לכה"פ מטעם זה דאינו מעכב דווקא חלזון מסוים.

36 לכאור' צריך להבין לשם מה נאמר סימנים אלו, שנכתבו עוד בזמן שהיתה התכלת משמשת ולא הוזכר כאן שעתידיה תכלת להגנו וניתן כאן סימן לדור אחרון שיגנו להם החלזון ויגלוהו ע"פ סימנים אלו (ואם היה כן הרי מפורש שאי"צ מסורת כדי להחזיר התכלת), עוד יש להעיר דאם כוונת הברייתא לומר סימן לדור אחרון כדי לגלותו ע"ג' סימנים אלו דווקא ולא ע"י שום דבר אחר, ולחלק בינו לחלזון אחר הצובע תכלת אך פסול למצוה, היו אומרים סימנים ברורים יותר וכמו שכתבו בכל מקום, כגון בסימני החיות להתיר חלב שלהם (חולין נט), עם פרטים מדויקים וברורים מזוקקים להעמיד הדין על בוריו, ולא דברים מעורפלים

לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים". ויש לבאר הסימנים ולבחון את קיומם בפורפורה.³⁷

על דימיון שלא נתפרש לאיזה נקודה בו כוונתם [ובפרט לפי דברי רדב"ז ח"ב סי' תרפ"ה] הם סימנים העשויים להשתנות, דאינו עולה אחר שגלו ישראל; וכ"מ מדברי הרמב"ם והסמ"ג ועוד ראשונים שנתנו סימנים אחרים לזהות].

והצד הפשוט יותר הוא שהסימנים נועדו גם עבור אותו הדור שנאמר, לומר דאותו חלזון שעדיין משתמשים בו זוהי צורתו, והוצרכו לזה מטעם כלדהו או כדי ליתן סימנים למבקשים אחריו למוצאו, או משום טעם בעיני אגדה או טעם אחר (ובאמת גם אילו ענין הברייתא הוא בדברי אגדה מ"מ ודאי יש להם ביאור בפשוטו ובודאי לא יתכן לזהות את החלזון אלמלא א"ש עם סימני הגמ').

גם לשון גמ' דידן, חלזון זה (כג' עוז והדר וס"י) וכו' הוא כעין הלשון בסוטה (מח): שמיר 'זה' וכו' שאינו בא ללמד דווקא ע"י סימנים אלו שרי להשתמש בו (דבשמיר ודאי לא בעינן דווקא לתולעת זו ובכל החותך כמותו סג'י), גם אין ספק ששם לא באו לומר את סימניו כיצד יהיה אפשר למוצאו, שהרי לא אמרו בו אלא ברייתו כשעורה.

37 אף כי יש מהסימנים שלדברינו אינם סימנים מובהקים לגמרי, ויתכן שאפשר למוצאו לפי ביאור זה עוד חלזון בסימנים אלו אך צירוף כל סימניו לא נמצא אלא בזה, גם אי אפשר למצא את התנאי המרכזי שבדמו צובעין תכלת אלא בפורפורה וה"טרונקולוס" הוא הכי מתאים לסימנים. ומ"מ כבר הוכחנו לעיל אות א מדברי חז"ל שאם ימצא חלזון שהיו צובעים בו בזמנם בגוון הזה הרי הוא וודאי כשר לתכלת ואין אנו רשאים לבחור בתוך דברי חז"ל ולומר גמרא זו עיקר ורק ממנה יש להוכיח זיהוי החלזון, ואילו האחרת טפילה ח"ו.

גם יש להוסיף שבהרבה דימויים בחז"ל לא היינו מבינים ענינם בלי להכיר הדבר בדרך אחרת כגון חוטמו של אתרוג ודהדס הוא מעשה גדילה (עבות). וכיו"ב בדימיון השיליא בגמ' בנדה (כו. וע"ע להלן הערה 46). וכמ"ש רש"י (סוטה יז). וריטב"א (חולין פט). גבי "תכלת דומה לים" דלשון 'דומה' לאו היינו ממש כמותו, וכמו"כ כאן אלמלי ידענוהו הו"א דדומה לים הוא דווקא כחול, והשתא אמרינן ע"פ חז"ל דירוק נמי חשיב דומה וכמ"ש במקומו. וכן בריאה דממא לאופתא (חולין מז): הבינו האמוראים שיתכן וזה בדרכים שונים ומשונים, ולא דווקא בגוון. ובפרט שיש בזה הרבה מדברי אגדה וכעין הברייתא שהביאה הגמ' לפני כן תניא משום ר"מ על דימיונו לים, ממשיכה הגמ' בברייתא נוספת על עוד דברים שהוא שייך לענינו של הים. דהיינו לא רק הצבע שצובעים ממנו דומה לים, אלא אף הוא עצמו דומה לים בתבניתו או בצבעו (ע"י משכ"ת שם), וכן בצורתו שדומה לבע"ח שבים דהיינו דגים, ואף במקום חיותו דהיינו שאינו עולה מן הים אלא א' לע' שנה. ובעלי האגדה הרחיבו בזה בספרי הקבלה (ע"י זוהר שלח קסג: ועוד). וכן משמע ברש"י (חולין פט). שכ' "שהתכלת דומה לים – שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...". שלכא' הוא נראה כדבר שאינו שייך לשם כלל. וחזינן שמקשר ענין זה של התכלת דומה לים, שענינו

א. גופו דומה לים

ענין גופו דומה לים, לכאור' אפשר לפרש בב' פנים, אי דומה הוא בתבנית או בצבע³⁸. והנה כשהוא בים, קונכיייתו³⁹ מגוונת בגוונים הרבה ומצוי בו מאוד ממיני ירוק עד טורקיז כחול וסגול (ובודאי גם ירוק חשיב דומה לים⁴⁰ ואפי' לרקיע, ובירושלמי ברכות פ"א ה"ב י"ם דומה לעשבים ועשבים לרקיע" ובמדרש תהלים כד, וכע"ז בכמדה"ר נשא יד, ובמדרש תהלים צ' "אילנות לרקיע", ובברכות ט: משיכיר בין תכלת לכרתי, הרי דמיון להרדי). ולדעת הרמב"ם ש'דומה' הוא בגוון בודאי דבר זה חשוב כצבעו דאפילו אדם אדמוני נקרא כן מחמת שערותיו, כ"ש בהא דנראה כגוף הקונכיה ממש. וצבע זה דבוק בו בקביעות וקשה להסירו (ורק אחר שיוצא מן המים ומתייבש

לדימיון כסא הכבוד, עם המשך הברייתא דעולה א' לע' שנה, ור"ל דגם בענין זה שהוא עולה מן הים, הרי הוא מזכיר בזה את הים שהוא זיכרון לרקיע וזיכרון לקריעת ים סוף (ערש"י מנחות מג: ד"ה דומה לים). וכ"מ קצת מלשון הברייתא במסכת ציצית חלוזן "למה הוא דומה", דו"ק ותשכח שלשון זה מצויה מאוד אך לא הוזכרה אלא בדברי אגדה. וכ"מ נמי מהשמטת גמ' זו מהר"ף.

עוד יש להוסיף דקדוק קטן, דאי כל דברי הברייתא לא אתו אלא למימר דיני צביעת התכלת, לכאור' לא הוי מסיים ביה בלשון "ובדמו צובעין תכלת" כאילו פרט זה הוא אחד מסימניו. והלא כל הברייתא לא באה אלא לומר דבר זה, והול"ל איזהו חלוזן שצובעין בדמו תכלת, גופו וכו'. ניש מבארים דכל דברי הברייתא אזלי בתר סיפא דלפיכך דמיו יקרים. דהיינו דמפרש קושי צידתו, כיון שהוא מוסתר מחמת דימיונו לים, וגם כשרואים אותו הוא נראה כמין דג (ואולי ר"ל דומה לדג, שהוא חי במים), ואינו יוצא לחוץ אלא א' לע' שנה שרק אז אפשר לגלותו בקל. ומסיים דלפיכך דמיו יקרים, כיון דכ"כ קשה צידתו.]

38 ויש שהוכיחו ממסכת ציצית כהרמב"ם (שהדימיון הוא בגוון) דשם גרס דומה לרקיע. אך אינו מוכרח כ"כ, דכיון שהוא אותה ברייתא המופיעה בגמ' דילן, גירסא שלנו עיקר וכדרך הגר"א להגיה ע"פ הבבלי.

39 והקונכיה ודאי חשיבא 'גופו', שהוא כמו עצם הגולגולת שלו ומחמתה יכול לחיות יותר מו' חודש אף שהוא בריה שאין לו גידים ועצמות רגילים, וכמו שהוכחנו לקמן (ח"ב אות ד' סע' ה) מהירושלמי.

40 וכבר קָדְמוּנו בסברא זו בספר חזון נחום להגר"ר אליעזר נחום זצ"ל רבו של החיד"א (אשר מכנהו בברכ"י יז, ב' "פה קדוש"), וז"ל "ונראה שהר"ש סירליו ז"ל על צבע הדג עצמו קאמר שהוא וירדנ"י בלע"ז (גרי"ן) ונתגלה לו מסוד ה' ליראיו". ואף שלענ"ד אין זה נראה בפירושו דברי רש"ס מ"מ חזינן שהבין ה"חזון נחום" דאפשר לפרש בגמ' דדומה לים הוא ירוק גרי"ן.

מלבין צבעו), ובס' התכלת (עמ' 295, וכן ניתן לראות בעיניים) מביא שטבע זה מצוי במיוחד בטרונוקולוס יותר מבשאר חלזונות (הטעם לזה הוא כיון שבר"כ הם נמצאים בעומק אחר בים, או שמחמת חלקלקותם אין נתפש בהם). וא"כ גם יש בזה סימן, להבחין בינו לחלזונות אחרים.

ודע שבקרבת החוף ממש דבוקים עליו בע"ח אחרים עם הפרשותיהם (אשר מחמת כן, אפי' צורתו אינה ניכרת היטב בשלימותה), ואז מצויים בו גם הרבה בגוונים אחרים (הדומים לקרקע הים ועי' הערה⁴¹), אך נראה פשוט שחז"ל מדברים רק כלפי הירוקת הנראית כחלק מגופו, כשהוא נקי מדברים חיצוניים שאינם נראים חלק מגופו (האצות הדבוקות בו ניתנות להסרה בקלות בניגוד לירוקת שדבוקה בו ממש). ועוד דהדבר הזה משתנה ע"פ מקומו ודרגות הזיהום שם וכדו', ואפשר שבזמן חז"ל מחמת ריבוי צידתם לא היו מצויים אלא בעומק יותר והיו רובם ככולם ירוקים (ויש בנו"ט לציין כי גם אריסטו כתב שהפורפורה מכוסה באצות ובעשב הים והוא מין צמח ירוק).

[ומדוקדק היטב, דחלזון עצמו מדמה הרמב"ם לים, ואילו את התכלת מדמה דווקא לרקיע⁴², אף דלשון הגמ' גם גבי תכלת 'דומה לים'. והיינו משום דים פעמים שאינו רק כחול דהא יתכן שיהיה בו גם ירוק וכיו"ב כשיש אילנות ועשבים סביבותיו, אך הרקיע יש בו רק כחול שזהו צבע התכלת כמ"ש לקמן].

41 ויש שרצו לומר דאף אותם חלזונות שמחופים בגוונים אחרים חשוב דומה לים, ורצו לפרש שדומה לים פי' לקרקע הים וא"ש אף אי נימא דדעת רש"י דדומה לים היינו במראיתו, מ"מ לא כתב שצריך להיות דווקא בגוון קָחול כים. ואף למ"ש רמב"ם דדומה עינו לעין הים (עי' ברמב"ן בראשית א' י', שהוכיח מהפסוקים שקרקע הים קרוי ים). ומראה הפורפורה הזה נראה תמיד כקרקעית הים אף בצבעו, ואף במקומות שהים מחופה באצות בגוונים שונים, מראה הפורפורה כמותו [ראה תמונות בסוף הספר, עמ' 518]. ומחמת טבע זה קשה מאוד לדעת מקומם וקשה לצודו וממילא גם זו סיבה ליקרות דמיו.

42 העירוני דהא הרמב"ם לא הכיר את החלזון ואיך יתכן דכוונתו לכך, אך גם לפי"ז י"ל דהא גופא הוא טעמו של הרמב"ם דמשו"ה לא כתב כ"א לשון הגמ' בדקדוק, ורק לגבי תכלת שיועד היה שכוונת הדין לגוון הכחול בכללות, שינה בו ואמר כעין הרקיע ולא כעין הים.

אך לגי' שלפנינו ברש"י⁴³ ביאור 'גופו דומה לים' אינו בגוון, אלא כמ"ש שם "גופו – מראה גופו, תבנית דיוקנו", הרי שדמיונו הוא בתבניתו ולא בגוון. וא"כ אפשר לבאר דענינו דמחזי כאידוואת דימא (כהא דב"ב ד.). ומצינו בכמה מקומות במקרא שמציינים את הים בגלים שלו⁴⁴. וגם ענין זה מיוחד בטרונוקולוס, וא"כ גם בזה יש סימן לזהותו ולהבדילו משאר חלזונות.

ב. וברייתו דומה לדג

יש לבאר, דהנה מצינו בחז"ל שחלזון צורתו היא כנחש, דבבכורות (לה: וערש"י ויקרא כא, כ) גבי מומין שבעין אמרי' דחלזון היינו נחש, וכן משמע בריטב"א (שבת עה.). וז"ל "ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות"⁴⁵. הרי דאין צורתו כצורת דג, בחיתוך סנפירים וקשקשת וזנב, וכ"כ הראשונים שהוא תולעת (רש"י סנהדרין צא., ראבי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע פרשתא א', יד.). גם הרמב"ם (פיהמ"ש כלים י"ב א) ביאר מילת חלזון 'צדף', וא"כ הרי הוא כחלזונות שלנו שצורתם כתולעים (וכ"מ במתני' דכלים יב, ע"פ ר"ש ורע"ב שם, שהוא מתפתל). הרי שאין כוונת חז"ל "ברייתו דומה לדג" לצורת גופו הפנימית (שאינה גלויה לעינים כלל), וע"כ דאיירי על הקונכיה ולא על צורת התולעת עצמה. ולגבי הקונכיה, הרי לכל רואה חלזון זה, דימיונו לדג ברור נוראיתי תמונות מחלזונות רבים מאד והוא מיוחד ממש בענין הדימיון

43 אמנם יש שמגיהים שם בפירש"י ד"תבנית דיוקנו" קאי על "ברייתו דומה לדג" ונראה שהיא הגי' הנכונה. ולפי"ז אפשר"ל גם ברש"י שכוונתו על הגוון ויתפרש כמ"ש בדברי הרמב"ם. ומ"מ גם אם אי"צ לפרשו בפירש"י, עדיין יש מקום לפרש כן בגמ'.

44 המקרא מלא בהתיחסות לים כלפי גלים שלו, ולא מצאתי במקרא כלל דימיון הים כלפי מראהו וצבעו. אלא לפי שלגבי תכלת הוזכר בגמ' דימיון זה, משמעות פשטות הגמ' כרמב"ם דקאי דווקא לגבי המראה, אך אין זה מוכרח. ובירושלמי "ממולאים בתרשיש, כימא רבא, רשב"ל... מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול גלים קטנים..." (סוטה פ"ח ה"א). ועוד במדרש "מה הים מסעיר אף הלשון מסעיר" (אוצר מדרשים עמ' 352) ובב"ב (ד.) ובסוכה (נא:) "מחזי כאדוואת דימא", משמע שהגלים הם מאפיין מיוחד בים, שראו לדמות לו את ביהמ"ק.

45 אך אפשר דהתם לא קאי על צורתו החיצונית, אלא שאין בו חילוק איברים פנימיים.

הזה]⁴⁶. וא"כ אף סימן גדול יש בזה, אף אם ענין הסימנים הללו להבחין בינו לחלזונות אחרים. וזה פשוט למתבונן (כשהוא מונח כדרכו) ואף תשב"ר מכירין בו, ראה תמונתו.

[ויש שפי' דברייתו דומה לדג היינו בצורת חייו שהוא חי במים כדג, ויש מהראשונים שכינו לדבר כזה בשם דג, עי' לקמן דברי הרמב"ם, ועי' בסידור יעב"ץ בפ' לק"ש שכ' שם "דומה לדג וחומט ימיי". ואף צורת רבייתו כדגים, ובדברי חז"ל לשון 'ברייתו' בכ"מ משמעותו 'קריאָה', עי' זויר נב. זבחים כב., וכן הלשון 'ברייתו' של עולם בכמה דוכתי. אך אי"צ לזה, ויותר פשוט בדברי הגמ' כפשטם שצורת קוננייתו ממש כדג.]

ג. ועולה אחד לשבעים שנה

ענין זה אפשר לפרשו בכמה פנים, דרש"י במנחות כ' עולה מן הארץ, ובמקו"א (ב"מ סא: ובסנהדרין צא.) כ' עולה מן היס. ובטרם נדון אם מתקיים סימן זה בפורורה יש לנו לדון בפירושו של סימן זה, ואם עדיין מתקיים בחלזון התכלת של תורה אם אָין.

והנה באמת אם ענין עולה אחד לשבעים שנה מדבר על מאורע חריג ונדיר של עלייה המונית ליבשה, הרי הפשטות היא שבמשך כל תקופת גניזת התכלת פסק דבר זה ולא היה עולה אחת לע' שנה, שהרי לא שמענו על תופעה כזאת של עליית חלזונות המונית א' לע' שנה באיזה אופן שהוא, וא"כ יש לנו לדעת אם יש הכרח לומר דכשיחזור ויתגלה ודאי יחזור לו גם טבעו זה שעולה אחת לשבעים שנה, או שיכול הוא להתגלות גם לפי טבעו הקיימים עכשיו.

46 וע"ע ערוך (ערוך רצם) מה שפירש שם לגבי סנדל דומה לדג של ים "שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו", וכ"ש בזה שדימיונו פשוט ביותר. וגדולה מזו אמרו (מידות ד, ז) "וההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו ודומה לארי שנאמר הוי אריאל... מה הארי צר מאחריו ורחב מלפניו אף ההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו" הרי שאף בדימיון קל כזה פירשו חז"ל מה שדימה הנביא ההיכל לארי. אך בנידון דידן אי"צ לכל זה כמ"ש למעלה. גם הגרי"א הרצוג אף שלא הסכים לזיהוי הפורורה, מ"מ לא התקשה מסימן זה כלל.

ויש לזון בעצם ענין עולה א' לע' שנה, אם הוא ניסי או טבעי. ואם הוא ניסי אין הכרח לומר שיהיה הנס נוהג גם בזמנינו, וכמ"ש רדב"ז (שו"ת ח"ב תרפ"ה) שנהג בחלק זבולון בלבד כשהיו ישראל על אדמתם. ואם נאמר כי "עולה אחת לע' שנה" הוא ענין טבעי, לכאור' אין ענינו משום טבע כל חלזון לעצמו, כי לא מצאנו בריות ממינים אלו שחיות ע' שנה, אלא אפשר כי ענינו הוא שהחלזון נעוץ ותקוע בארץ (כמ"ש בפי' הראב"ד לס' יצירה הקדמה נתיב ח) וכשהגלים חזקים מאד, עוקרים אותו ממקומו. וגלים חזקים כ"כ מצויים אחת לתקופה ארוכה מאד שאמדה חז"ל בע' שנה⁴⁷. ופשוט שדבר זה מותאם לכמות החלזונות המצויים וקירבתם על החוף בכל זמן לפי ענינו וכמובן שדברי חז"ל מדברים לפי המציאות שהיתה בזמנם וע"פ כמות החלזונות ומיקומם שהיו מצויים אז. ולא נודע לנו היאך היא המציאות בזמנינו ואחת לכמה זמן ימצא שיצאו חלזונות חיים אל הארץ, ואפשר שגם היום אינו אלא א' לע' שנה, בפרט אם נאמר שהכוונה של עולה וכו' הוא שעולה בכמות גדולה אחד לע' שנה (והיינו ע"י הגלים כנ"ל), ובמיוחד לגי' מס' ציצית "ואינו עולה אלא לשבע שנים" (אם כי מסתבר להגיה שם ע"פ הבבלי).

[ואף לדעת רש"י יתכן לדחוק שיהיה מאורע נדיר מאוד, דהוא כתב בהעלייה של אחת לשבעים שנה הוא עלייה להרים, ולטעמיה אזיל דחלזונות שבהרים דסנהדרין דף צא. הוא חלזון התכלת. אבל רוב ראשונים פליגי עליה, כמ"ש לעיל בהערה 8 מהיד רמ"ה שם ותוס' וריטב"א והערוך.]

ומ"מ אף אם ענינו מחמת טבעו בעצמו, הרי בכל תקופת גניזתו לא ראינו שהיה החלזון הזה עולה ונצטרך לומר שנשתנה בו הטבע הזה, ומנלן לומר דמוכרח הדבר שכאשר יחזור החלזון ויתגלה יחזור עמו מיד גם טבעו זה. והאומר דלא נשתנה טבעו במשך כל תקופת גניזתו ועדיין היה עולה לארץ אחד לע' שנה ובאורח נס אין איש שם על לב, א"כ לדבריו השתא נמי מי יעיד

47 דע' שנה בדברי חז"ל ענינו זמן מופלג שהוא שנות חיי האדם, ע"י מכות ז. ע"ז יא: מ: הוריות יג: ומעילה יא:.

שלא כן הוא, ועדיין לא בדקו במשך ע' שנה לומר לא זזה ידינו מתוך ידו.⁴⁸ גם יש להעיר כי ברמב"ם מזכיר סימני הגמ' במנחות ומדלג על סימן זה, ואולי טעמו משום שאין זה טבע גמור בו כדברי הרדב"ז דלעיל, וא"א לבדקו ע"פ סימן זה.[[]

ומה שמשמע ברש"י שעולה א' לע' שנה הוא סיבת יקרותו, ולכאור' משמע שצדים אותו רק כשעולה, ודאי אין זה כוונתו, דהא מדכרינן בכמה דוכתי על צידי חלזון שצדהו ברשתות (ע"י שבת עד: וכן משמע שם כו.). וא"כ, היו צדים אותו מן היס, ורש"י עצמו מבאר בכ"מ שעולה היינו ליבשה⁴⁹, וא"כ ודאי כשאמר שצדים אותו בים מוכח שגם בתוך ע' שנה היו צדים אותו. אלא צ"ל שכיון שהיו צריכים לצודו, בגלל שלא היה עולה מאליו כי אם לעתים רחוקות, היה זה ביוקר. ובפרט כי צידתו קשה (אף ברשתות) כיון שא"א לזהותו מחמת צבעו והעשבים הגדלים ע"ג, וקשה לידע היכן מקומו בלי צלילה, וכן שלא בכל זמן בשנה הוא עולה לרשתות הדייגים. וכמ"ש פליניוס שהיו אנשים מסכנים נפשם לצודו.

48 ובלא"ה יש מדברי חז"ל שכוונתם בדרך רמז לענין אחר, ואף אם אין יוצא מידי פשוטו, הפשט יוכל להיות ברוחק יותר. כמו שדחק הגר"א (ביאורי אגרות תענית כג.) בביאור הא דחרוב טעין לע' שנה (תענית כג.) ובכורות (ח.) "חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה", ופירש הגר"א דהיינו שמוציא פירותיו עד ע' שנה, ודלא כהפשט הפשוט שם שפרש"י שמוציא פירותיו רק אחר ע' שנה. ובמקובלים דימו ענין החרוב לחלזון ואף מוהר"ח מוולוז'ין משהו הענין כאן לחרוב הגדל לע' שנה (רוח חיים אבות ג' א') "ועולה אחד לשבעים שנה סוד אילן חרובין עלמא דחרובא כידוע", ולפי"ז גם בפשוטם של דברים אפשר לפרש כמ"ש הגר"א בחרובין והיינו דומן גידול מושבותיהם הוא עד ע' שנה ובסוף ע' שנה קל יותר ללכדם משום ריבויים הגדול ואפשר דעולים ומעתיקים מקומם למקום קרוב שבו יותר קל לצודם. [והרמ"ע מפאנו במאמר צבאות ה' (ח"ב י"ד ט"ו) פי' דעולה א' לע' שנה הוא בצורת דומם, ולפי"ז אפשר לפרש שעולה אחר מיתתו, וא"ש טפי לפי גי' מסכת ציצית שעולה א' לשבע שנים. דשנות חיותו של הפורפורה הם ז', ואחר מיתתו הרי הוא נפלט ליבשה (אך זה אינו כרש"י שהיו צובעים בו כשעלה, ואחר מותו הרי לא יצלה לצביעה).] ובזוה"ק (ויקרא טז,א) כתב דתמר עולה לע' שנה, ואף דבעינינו לא ראינו כן, וע"כ יש לנו לפרשו בפנים אחרות. וד"ל בזה, תן לחכם ויחכם עוד.

49 ולא כפי שאפשר היה לומר, דעולה ברשתות הדייגים, או שעולה מקרקעית היס למים למעלה. וע"י משנת יעקב על הערוך ערך חלזון (הודפס בשנת תרל"ה) שכ' דרש"י לטעמיה דפליג אכל הנך ראשונים שהזכרו לעיל הערה 8, ולטעמייהו פירוש עולה היינו שאפשר לצודו. ודבריו ברורים לכל קורא לשונות רש"י בכ"מ.

ואמנם גם אם היינו אומרים שהשתנתה המציאות ואינו עולה בזה"ז אין בזה קושיה, כי אפשר שזהו חלק מענין גניזתו, והיינו שהוא גנוז בעומק הים ואינו עולה.

[והנה יש מפרשים דענין עולה אחד לע' שנה ענינו לומר בלשון גוזמא והפלגה על קושי אפשרות צידתו. וא"כ מקשים בעלי הפירוש הנז' דא"א לומר שחלזון התכלת הוא הפורפורה שתמיד מצוי לצודו ואין אני קורא בו 'עולה א' לע' שנה". אך האמת ידועה שלא היה הפורפורה מצוי כ"כ, שהרי זה שנים הרבה שהתבטלה צידת הפורפורה לצביעה מאיזה טעם. ומסתבר מאוד שע"י ריבוי שימוש לא היה מצוי אלא במעמקים, אשר שם צידתו קשה ומסוכנת בלי ציוד צלילה שלא היה בזמנם (וכמ"ש רב"ז שיתכן שאין יודעין לצודו ע"י לקמן הערה 72) – מ"מ ודאי א"א לומר בו שהוא מצוי מאוד ואינו נדיר דהא חזינן שהיה נדיר ביותר לצוד ולצבוע בו. וע"י מש"כ בהמשך בסע' ד.]

ד. לפיכך דמיו יקרים

פרש"י דדמיו יקרים מחמת נדירותו (וכ"מ במסכת ציצית), אמנם לגירסא דידן פשטות הלשון דדמיו יקרים משום דצובעים בו תכלת (וגם במסכת ציצית אפשר להגיה כמשמעות הש"ס שלנו).

ומ"מ אף דבימינו אין החלזון יקר כ"כ, הא ודאי אמת הוא דבזמנם היה הפורפורה יקר כפי שתיארו סופרי האומות את יוקר דמיו. ובודאי גם לפירש"י שיוקרו מחמת נדירותו, הוא תלוי בביקוש שיהיה אליו, דאף כשיבוקש אחת לע' שנה ולא ימצא, אם אין לו דורשים לא יהיה יקר. ובפרט שע"י ציוד הצלילה שבזמנינו כל ענין צידתו הוא קל ופשוט וממילא הוא זול יותר.

ובלא"ה נמי אין כאן קושיה, שודאי היום הוא מצוי יותר. והענין, כמו כל בע"ח שהוכחדו ושנתמעטו, שסיבת הדבר משום ציד מוגבר ולכן אחר שנעשה נדיר יותר ונשאר רק במעמקים, ובלשון חז"ל 'נגנז' (וכמ"ש על שירא פרנדא וזוכיית לבנה שבטל וכ' התוס' שבת כ: ד"ה אנן וכ"כ עוד ראשונים דהיינו שנעשה נדיר, וכ"ש בזה דיתכן שאף לא היה אפשר למצאו כלל), וממילא הופסקה אפשרות הצביעה בו להמונים. וכן ידוע שגזירת המלכות (ואפשר שזוהי הגזירה הנז' בסנהדרין יב.) אסרתו להמונים. ובין אם משום כך ובין אם משום טעם אחר נשתכחה ידיעת אומנות צביעתו, וממילא הרצון לציידו נמוג, ומאז הלך והתרבה, עד שנעשה בריבוי גדול כפי שהוא היום.

יא. סימני הרמב"ם

א. והוא דג

יש שהעירו על הפורפורה מדברי הרמב"ם שכתב שהוא דג. והפורפורה הוא מהמין הידוע הקרוי חלזון ולא דג (לפמש"כ בהלכות מאכלות אסורות ב, יב).

אך באמת רש"י בסנהדרין (צא). וביד רמ"ה (שם) וראבי"ה (שבת קצד) כ' שהוא תולעת וכ"כ ר"ש וראב"ד (תו"כ מצורע פרשתא א', יד) וכן בריטב"א (שבת עה). בשם הרמב"ן שהוא כתולעת. ואין כאן פלוגתא, דתולעת שבים גם חשוב מין דג, וכמ"ש רש"י עצמו (שבת עד: ד"ה צדי חלזון) שהוא כמין דג. והעד, לשון הכתוב "וירדו בדגת הים" (בראשית א' כו-כח, וכע"ז שם ט, ב) ואם לא נפרש כדברינו א"כ חיות שבים נשתנו מכל בע"ח שבעולם ולא ניתנו תחת האדם.

ודברי הר"מ בהל' מאכלות אסורות אינם מן הענין כלל. דהתם אין ענינו אלא בהגדרת הנכלל בקרא ד"שרץ השורץ", ולמימר שאין הדג קרוי שרץ, אך לא אתא למימר שאין השרצים קרויים דגים, דהא גבי איסור דג טמא הכל בכלל נדלא אמרה תורה לשון דג, אלא "כל אשר במים". ומ"מ לשון דג קורא לכל שהוא חי במים אף שאינו בצורת הדגים, ולא דימה הר"מ לחלק בזה מעולם. והרמב"ם גופיה כתב בהל' כלים (א, ג), לשון 'חיה שבים' ובהל' טומאת מת (ו, א), החליף הלשון ל'דג' באותו דין עצמו.

ועוד דאי כוונת הרמב"ם בלשון 'דג' שכתב לגבי החלזון לאפוקי משרץ המים, הוא תמוה, דאין לזה מקור בש"ס, ואי נימא דמקורו מדאמר"י ברייתו דומה לדג, הא מלשון זה גופא הוכיח בנו"ב (תנינא או"ח ג, תשו' מבן המחבר) שאינו דג ממש, מדאמרו דומה לדג ולא הרי הוא דג. וע"כ כמש"כ דכוונתו בלשון דג לכל שהוא חי בים, וזה באמת הוזכר בש"ס שמקומו בים.

והרמב"ם עצמו בפיהמ"ש (כלים י"ב, א), ביאר מילת חלזון, 'צדף' נכן הוא גם ככתבי יד בערבית, ואף ר"א בנו בהמספיק לעובדי ה' עמ' 273 כתב מילת 'חלזון' בלשון ערבית שהוא ידוע עד ימינו שהם חלזונות שלנו שהם שרצים. ועיי' פ"י הגר"א בכלים (אליה רבה י, א) "דכל שבים מין דג הוא" וע"ע אב"ע שמות ז, יח].

גם החו"י כשהזכיר חלזון זה מכנהו **דג** הפורפור כפי שכינהו מחכמי האומות. וכע"ז גבי כילבית שכ' רש"י (שבת עז:): שהוא שרץ, והראשונים כתבו בשמו שהוא "**דג טמא**".

העולה מהנ"ל דלשון דג שכ' הרמב"ם לא אתא לאפוקי מכל דברי הראשונים ומשמעות הלשון הפשוטה שהחלזון הוא תולעת, אלא דר"ל שהוא תולעת שבמים.

ב. דמו שחור כדיו

ברמב"ם כ' שדם חלזון שחור כדיו, והנה בפציעת הפורפורה יוצא נוזל ובו פס שחור ושאר הממשות שקופה, אח"כ מתחזק מראיתו, אך אינו נעשה אלא סגול עמוק, ורק כשהוא כנוס ביורה, או כשהצבע מתייבש הוא נראה שחור.

ויש לציין שבעיקרו של דבר, על גוון דמו של החלזון מצאנו בזה ג' דעות. דעת הרמב"ם ודעימיה, שדמו שחור כדיו, דעת רש"י (חולין טז.), שמראית דמו דומה לים, ודעה שלישית היא דעת ה"חוות יאיר" שכתב במקו"ח (סי' יח ס"ק ג) דדם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר. והנה במושכל ראשון נראה כי לא יתכן במציאות שיהיה כדברי כולם ולכאורה היה נראה כי גוון דם החלזון הוא כדעת החוות יאיר (שגם כתב להדיא שהתכלת הוא מהפורפורה) וסמך לדבריו בדברי הזוהר (ראה לעיל הערה 31).

אך באמת גם לדעת רש"י א"ש, דנראה שעיקר דבריו ר"ל דגוון דמו הוא כגוון הצמר הצבוע ואין גוון הצמר נצבע ע"י סממנים (דס"ל דבעינן שיהיה כולו מן החלזון. ע"י הערה 85), וא"כ א"ש בפורפורה כיון שבאמת לאחר תהליך הכנת הצבע הוא נעשה כחול [ואף שבשעת תהליך הצביעה עצמו הדם מומס וצבעו צהוב, אח"כ חוזר לטבעו ונעשה כחול ולא סגול].

אך יש לדון אי מתייבש גם לדעת הרמב"ם, וא"א לנו לדון בדעתו בטרם נברר מקחו של צדיק מנין לקח הרמב"ם סימן זה שאין לו זכר בדברי חז"ל גם קשה לומר שהיה מדרש לפניו שהוכחד זכרו ולא הזכירוהו הראשונים (אם כי יש מהראשונים שהעתיקו את דברי הרמב"ם הללו).

ומכח זה העלה הגרי"א הרצוג ז"ל כי מקור הרמב"ם מכתבי אריסטו, שבתיאור הפורפורה כתב על צבע דמו שרובו הוא 'מל"ן', ועי' בערוך (ערך אימרא וערך מלן ובמוסף שם) כי פירושו הוא דיו שחור, וכמו"כ הוא כינוי למראה שחור כדיו. ועיי' הערה⁵⁰.

[אם לא נקבל שמקורו של הר"מ מספרים חיצוניים, נראה לבאר לענ"ד דהרמב"ם הבין בפירוש הא ד"בדמו צובעין תכלת" דהצביעה היא מדמו ממש ולא שיהיה גוון הצבע ע"י סממנים (וכמ"ש לעיל בדברי רש"י וראה הערה 85) ולפיכך הבין בפשיטות שדמו הוא שחור ולא בא אלא לאפוקי סתם דם שהוא אדום, ומש"כ שחור כדיו משום דבכדי שיהיה הצמר הלבן בגוון כחול יש לו לצבע להיות בגוון עמוק טובא, וכמו שהכיר הרמב"ם את גוון הקלא אילן – שהוא הניל –

---

50 ואדרבה, הגרי"א הרצוג הוכיח מזה כי דעת הרמב"ם שהחלזון הוא הפורפורה [המורקס] ארגמון] המוזכר בכתבי אריסטו. אמנם באמת יש שתרגמוהו 'כהה', וכן נקרא ביוונית צבע הקלא אילן שהוא כחול "מל"ן אינדיקו"ם" וא"כ הוא כינוי לכל צבע כהה מאוד ול"ד לשחרות הדיו ממש (ולכה"פ חומר צובע כהה נקרא כן, ועוד הביא בס' לולאות תכלת מדברי פילון האלכסנדרוני שמכנה את התכלת עצמה מל"ס). אך בתרגום הערבי של כתבי אריסטו כתוב אסואד' שפירושו שחור כדיו. ובלולאות תכלת (עמ' 8-166) מביא עדות הרמב"ם על עצמו, שלא היה לפניו אלא תרגום אריסטו בערבית. אך כל זה אינו מעניינינו כי כל פירוש שנפרש בדברי אריסטו שכותב להדיא מל"ן (שפשטותו שחור כדיו) ומדבר להדיא על הפורפורה (שבו אין שום ספק שאנו יודעים אותו), הוא יהיה פירוש הרמב"ם. ואפשר דכיון דרק החלק השחור שבדמו הוא הצובע, כי האדום המעורב בו נעלם אח"כ, א"כ כשכתבו שהוא שחור מתיחסים לדם הצובע שבו ולא לדם האדום שנעלם אח"כ בשעת הצביעה, שבתחילה אין רואים בו אלא שחרות ואדמימות ואין בו כחלות כלל.

יש להוסיף עוד, כי אריסטו מתאר שיש כעין וריד שעובר בבלוטה שכנראה בו עיקר הצבע, ושאר הממשות כמו אלו (כלומר שמשמש כמין סממנים), ולפי"ז כוונתו במ"ש שדמו הוא מל"ן על אותו וריד העובר בבלוטה. **ואכן זו המציאות בחלזון זה, שיש כעין פס שחור כדיו ממש בבלוטת הצבע** (ולאחרונה נעשו ניסיונות להפרידו משאר בלוטת הצבע ונראה שיש יסוד לחשוב ששם נמצא ריכוז הצבע, וכך שמענו גם מא' המומחים הגדולים בתחום). וא"כ **דברי הרמב"ם תואמים ממש את תיאורו של אריסטו על המציאות שלפנינו.** ראה תמונה בסוף הספר, עמ' 520.

אמנם בצפנת פענח על הרמב"ם, כתב מקורו מירושלמי (נדה פ"ב ה"ז) דמשמע שם דדם דגים הוא שחור, ואם כנים דבריו, ודאי א"ש בפורפורה דהצבע שיש בו שחור יותר מדם דגים (איברא לקושטא דמילתא, לענ"ד יותר נראה דהירושלמי שם איירי בכתם יבש על הבגד).

בהיותו ביורה טרם צביעתו שהוא שחור כדיו ממש. ומ"מ לא אתא למימר בזה סימני החלזון ולאפוקי מסגול או לומר שבהיות החלזון בחייו ג"כ דמו שחור, אלא בא בדברים פשוטים לבאר היאך צובעים בדם שלכאורה הוא אדום, ולזה אתא למימר דדם חלזון זה שונה משאר דם ואפשר לעשות בו גוון תכלת כיון שהוא עצמו עמוק ושחור כדיו. כנלענ"ד אמת.⁵¹

51 בתחילה חשבתי לדחוק בפירושו כי עצם המילה שחור הוא כינוי לכל מראה עמוק ואף מראה כעצם השמים הרמב"ם מכנה שחור. ומצאנו שהרמב"ם מחלק ב' מיני שחרות, האחד כדיו והשני ככחול (וכ"מ בלשון הגמ' בחולין מז:). וא"כ כיון שאין שם נפרד לכל מראה שחרות, רצה לפרש שלא נטעה בגוון דמו שהוא שחור כמראה הכחול (שהוא התוצאה הסופית בצמר הצבוע), אלא שחור חזק יותר, לפיכך נקט שחור כדיו. הדנה ברמב"ם כתב לשון משחירין על קלא אילן, שבודאי הכוונה שם לגוון כחול, וכן שם (הל' ציצית ב, א) "אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור" (עי' פ"ב ציצית הל' ח' והל' שחיטה ז, יט. ובהל' ברכות ד, ט, דאיכא יין שחור וכמדומה שבכל יין יש אדמיות כל דהו. וע"ע בבה"ל סי' לב, ג' וסי' לג ד"ה הרצועות) והיינו ששם שחור כולל גם את הגוון שהוא כעין הרקיע. והצבע הנקרא בלשונינו כחול, הוא שם חדש בעברית ולא היה בלשון הראשונים, שהם היו מכנים אותו או ירוק או שחור, והרמב"ם שכתב "פתוך שבכוחל", כוונתו לחומר מסוים שכוחלים בו העינים שקוראו כחל [כך נקרא הכחול במקומות רבים בלשון משנה, כלים טז, ח, וגי' הירושלמי במתני' פ"ח דשבת ובפ"ג דמכות, וכן הוא במקומות רבים בתוספתא- שבת ח' לג, מכות ד' טו, מקואות ו' ט', ובספרא קדושים ג' ו', וכך מכנה הרמב"ם לְקַחֵל העיניים בהל' שבת יח, י, והל' שחיטה יד, יג]. ובכל לשונות הראשונים אין גוון הנקרא כחול (עי' מש"כ להלן ח"ג אות ב' סעי' א ד"ה שם כחול בלשון הקודש) וכל מראה עמוק נקרא שחור, כדאמר בנדה (סד:): נשים בבתוליהם כגפנים וכו' ויש גפן שיינה שחור, ובכריתות (כב.). גבי דם דקרי ליה טיפה המשחרת אף שיש בהם מראה אדמיות. וכן הלשון בכמה מקומות תאנים שחורות ולבנות, ואנן חזינן דמראה התאנים השחורות הוא מה שנקרא סגול בלשונינו.

ולפי"ז אפשר דאין כוונתו להגדיר את צבעו בדקדוק כמראות הדמים ולאפוקי שאין בו שמץ אדמיות, אלא ר"ל איזה מין שחרות יש בו, שאינו כחול אלא שחור [וכל מה שנטייתו לשחור כדיותא יותר מלשחור ככוחלא, מוגדר שחור כדיו]. גם אפשר דכוונתו לגבי דרגת הכהות שלו (ולפי"ז פירוש מילת שחור אצלו אינו שם לגוון מסוים אלא לכהותו של הגוון, בין יהיה זה כחול כהה מאוד ובין אם יהיה אפור כהה מאוד), ור"ל דדמו שחור כדיו, שהוא כהה מאוד כדיו ולא שחור ככחול. אך לא נתכוון בזה לדייק ברמת השחרות שיהא בדייק כדיו, לא פחות ולא יותר. [ולולא כתב הרמב"ם כן, כבר היה נמצא מי מהמערעים שהיה אומר דיש למצוא חלזון שדמו כעין התכלת ממש בלא שום שחרות] אמנם מש"כ הלשון שחור כדיו, הנה הדין עצמו עיקר שחרותו היא כשהוא יבש, ובמקום שהרמב"ם רוצה לומר שחרות גמורה ממש, כתב להדיא כדיו היבש. כמ"ש הרמב"ם (אסורי

ג. ובים המלח הוא מצוי

כבר האריכו האחרונים,⁵² כי דבר זה מלכד שלא נזכר בדברי חז"ל, הרי הוא נסתר מהגמ', כי אין ים המלח בנחלת זבולון ולא מסולמות של צור עד חיפה, וגם הקשו דבים המלח אין שום בריה יכולה לחיות בו. וע"כ צ"ל שכוונתו כמו שפי' ר"ח "ים המלח" שהוזכר בגמ' שהוא ים הגדול (פסחים כ"ח),⁵³ דהיינו הים המלוח (ולאפוקי מהימים המתוקים כים כנרת). וכן דרך הרמב"ם בעוד מקומות (עי' פ"י מהל' כלאים ה"א, ופיה"מ כלים טו, א) לכנות לים הגדול ים המלח, כי כן נקרא בערבית "אלבחאר אלמאלח" וים המלח נקרא אצלו ימה של סדום (הל' שבת כא, כט). [יש מי שר"ל שהרמב"ם למד גם דבר זה מכתבי אריסטו (כנ"ל בסעיף הקודם), שכתב שאין יכול לחיות במים מתוקים אלא במים מלוחים, ולכך נקט לשון זה כלפי הים הגדול, שלא כדרכו בד"כ שמכנהו ים הגדול.]

יב. אחרית דבר

אתה הראת לדעת, כי בכל דרכי החקירה הכל הולך אל מקום אחד, שהתכלת בא מחלזון זה. ובכדי לשלול הזיהוי הזה יש לסתור עיקרי הראיות ולא סגי בדחיית דקדוק אחד או שניים.

ביאה ה, ח, "והשחור כעין הדיו היבש" (וגם ברש"י חולין מז: ד"ה כדיותא איתא ששחרות הדיו היא בהיותו יבש, וכ"מ בנדה כ. שאז עיקר השחרות. ובעצם שחרותו של דיו, הנה בנדה שם מדמינן ליה לשחרות ענבים שיש בהם אדמימות, וביותר אמרינן שם דסתם דיו הוא בהיר טפי ורק התם הוי כחרותא דדיותא שהוא כענבים). וברא"ש (נדה ח, ח, והובא בטור וב"י יו"ד ק"צ) הביא דברי ר"ח דדם אברים של תרנגולת הוא דומה לדם ה"שחור כדיו" דנדה. וא"כ, הרי דאיירי על גוון אדום עמוק מאד הנראה כשחור והוא ממש כדם הצבע של חלזון. ובדואי אם יבוא לפני המורה דם אשה בגוון זה, יאסור אותו משום צד שחור (ואף אנו רואים כי דיו שדהה מראיתו הוא מאבד את שחרותו ונעשה סגול וא"כ יש בו איזה אדמימות). ולפי"ז יהיה ביאור הגמ' "כחרותא דדיותא" לא כלפי הגוון המדויק אלא כלפי עומק הגוון (ומ"מ כשדם החלזון הזה מרוכז מעט או יבש, הוא שחור ממש, ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 520). אך באמת אי"צ לכל דוחקים אלו והעיקר כמ"ש למעלה.

52 עי' יעב"ץ מטפחת ספרים פ"ד.

53 חיד"א (נחל קדומים תרומה), קרית מלך לגרמ"ק ועי' רד"ל בביאור פרדר"א (פי"ח) והגרי"ח סופר בבית אהרן וישראל (צז).

דברי הגרי"א הרצוג ז"ל

גם הרב הרצוג ציין השערה זו שזהו חלזון התכלת, ואף שלא הסיק כן, כתב שרחוק הוא להניח שאין הפורפורה חלזון התכלת (אף שהרבה מהממצאים הארכיאולוגיים בא"י לא התגלו עדיין בימיו), ורק משום שלא מצא אפשרות ליישב את הגוון הלבן של הקונכיה עם פירוש דומה לים דחהו (והוא משום שלא ראהו בחייו במים). כמו"כ לא עמדה לפניו הראיה העיקרית שעליה עומד כל הבנין דהיינו שגוונו כקלא אילן, ואדרבה דבר זה עמד אצלו כקושיה לפי הידיעות של זמנו שהיה צובע סגול וה"ז נגד קבלתנו שתכלת הוא כחול, ובזמנו לא הצליחו להוציא גוון כחול טהור מהפורפורה⁵⁴ (מאחר ורק ע"י המסת הדם במלאכת צביעתו הוא הופך לכחול, ועדיין לא התנסו בזמנו באומנות הצביעה ובצורת המסתו, שזה דבר מוכרח לצורך הצביעה בו אפי' בגוון הסגול) ומשום כך היה ניתן לומר שתכלת דישאל אינה הפורפורה של האומות שהיתה בגוון שונה. ויש מהחוקרים שרצו לומר מחמת כן דתכלת הוא סגול, אלא שלא קבל את דבריהם נגד המסורת.

בדבר הטענה על ריבוי ההשערות בעניין

ובזה יש לדחות הטענה על ריבוי מציאות התכלת, וכאילו כל א' הוכיח דבריו ופורך דברי חברו וחוזר חלילה. כי באמת לדיונון לא הובאו ראיות כלל אלא שטען הגה"צ מראדזין שהוא מתיישב עם מה שהוזכר על החלזון. נגם הנ"ל לא התבסס אלא על חקירת אדם גדול אחד והרבה דחוקים היו בו, אך תכלת הפורפורה נבדקה ונחקרה ע"י עשרות ת"ח ומומחים, שכולם הסכימו לדעת אחת. [ואף הינטינה לא הובאו ראיות לזהותה עם חלזון התכלת ומעולם לא נאמרה כודאי, אלא כהצעה בעלמא בדרך אפשר, ומעולם לא שימשה לצביעה בפועל והמומחים טוענים שלא ניתן לצבוע בה, מחמת סוג חומר הצבע שנמצא בה (והוא גרוע מאין עומד ביופיו, שיורד בקלות ואינו נתפס בצמר כלל). וכיום, אחרון החוקרים הטוענים על זיהוי החלזון עם הינטינה כבר הודה בטעותו.

54 התכלת בישראל (פ' יא); עוד אמר שאין זה עולה א' לע' שנה (אף דס"ל שהנ"ל הוא ביטוי לנדירות גדולה, אך המורקס אינו נדיר בימינו), ועי' מש"כ בזה לעיל אות י' סוף סע' ג ד"ה והנה יש מפרשים.

ואילו הפורפורה, מה שלא קיבלוהו בעבר הוא משום אי אפשרות צביעת הכחול בה, וכיום לא נמצא מחכמי הטבע, ההיסטוריה, והארכיאולוגיה מי שחולק על זיהוי זה.

חזוק הראיה הנצרך

הנה אף אחר כל ראיות שבעולם, אפשר לדחוק בסברא ובאוקימתות רחוקות ליישר הדרך לביטול המצוה, דמ"מ עדיין אין כאן ב' עדים שזהו החלזון האמיתי (אי נימא שיש רק חלזון אחד כשר), ואין בידינו עדות שאין עוד חלזון שעונה לכל הנ"ל, שלא נשאר לו שרידים ולא תיאר והוה הַמְסַפְּרִים, ורק הוא החלזון הכשר (ומכל דברי חז"ל שהוכחנו שא"א שיש עוד חלזון אחר שהוא פסול, שערי דחוקים לא ננעלו וכמבואר בהקדמת רמב"ן לספר המלחמות). אך הא מילתא דתמיהא היא, וכי צריכים אנו ראייה כדיני נפשות שנאמר בהם 'והצילו העדה'? והא אפילו מצד הסימנים לחודייהו בכל מילי דאורייתא אזלינן על פיהם ואפי' אינם מובהקים ביותר, ואשה הנשאת על פיהם לא תצא. ורק בסימני עופות משום דאין בקי אין בדרוס, ובסימני ביצים דאיכא דעורבא דדמי ליונה, לא סמכינן אסימנים (והתם הוא חומרא ולא קולא)⁵⁵. ואף אם אין לנו בירור גמור להרוג את הנפש, כל שהוא מסתבר והוא הפשטות מחויבים אנו בו מדאורייתא, ומגלן להעלות צדדים בכלי האי ואולי (ובכל הדוחקים שיאמרו בזה בעינן למימר דאפי' לכלל ספק דאורייתא לא בא⁵⁶).

55 י"א דאפשר להתיר אשת איש ע"י כמה סימנים שאינם מובהקים אעפ"י שכל א' לבדו לא הוי סימן, בהצטרף כולם יחד הוי סי' מובהק דא"א שיוזמנו כל הסמנים יחדיו באיש א' (מהרי"א הובא בח"מ אה"ע יז, מג), וכ"ש בזה שהוא להחמיר. ובגמ' מספקא לן בסימן בינוני אם אפשר להתיר אשת איש ע"י, והכא יש מסימני שהם בגדר סימן מובהק בינוני שגדרו הוא כל דבר נדיר (ח"מ אבה"ע יז, מד), ואפשר דדימונו לקלא אילן הוא "סימן מובהק ביותר" דמתירין אשת איש לכתחילה על ידו, דגדרו הוא כל שהוא נדיר מאוד ולא ימצא אלא א' לאלף (עי' ב"ש אה"ע יז, עב). וסימנים חשיב אפי' דבר שהוא בטבעו של עולם ולא דווקא במקרה משונה, ואף כשלא נתפרשו הסימנים בתורה, דהא סימני ביצים ועוברי דגים לא נתפרשו בתורה והוא בעצם טבעם וסמכינן עלייהו באופנים מסוימים (עי' יו"ד פ"ג ח'). והיכא דלא סמכינן היינו משום דמספקא לן אי סימנים דאו' ומחמירים מספק.

56 עי' ר"ן (סוכה כב: ד"ה אמר) דספק דאורייתא חשיב גם כשאין ודאות שיקיים המצוה, כנטילת לולב ביהש"מ ואתרוג ספק מורכב כשאין לו אחר (הובא בב"י תרסה ומ"א תרסב,

ובודאי לא ימצאו ב' עדים שזהו חלזון שהשתמשו בו חז"ל, אך יש כאן סברא ברורה וחזקה ואין מקום לעורר בה ספקות ולהמלט מקיום מ"ע דאורייתא.

משמעות הפוסקים דאפשר למוצאו

וכ"מ מדברי מהרי"ל (שו"ת חדשות סי' ה, הובא לקמן) ומכל מי שכתב שיתכן שיתגלה באיזה זמן (ע"ע הערה 65), דודאי לא ס"ד שיבואו ב' עדים לספר מסורת אבותיהם, כי הוא חלזון התכלת. גם מכל כותבי סימניו כהרמב"ם והסמ"ג ועוד רבים מהראשונים, מוכח דאי"צ מסורת ברורה כדי לזהותו, דמסתבר שכתבו כן כדי שנוכל למוצאו (שהרי חלק מהסימנים שכתבו אינם ביאר דברי תורה מצד עצמם). ואי איתא דיש לחוש שיש עוד חלזון כזה, מאי אהני לן סימנים.

עלה בדינו

ומעתה ראוי לאדם שלא הגיע להוראה (ואפי' להוראה לעצמו⁵⁷), להעלות הראיות בפני רבו, ולכה"פ יורה המורה אם במקום שנתברר לו אפשרות צביעת תכלת ומוטל לפניו חיוב מ"ע דאו', אם מחויב לעשות המצוה כתיקונה לפי דעתו, או דיש איזה טעם להיפטר או דמיבעי ליה למיעבד טצדקי למפטר נפשיה מציצית כגון ע"י טלית שאולה⁵⁸ פחות מל' יום (דהא ודאי אין חכמה ואין עצה ואין תבונה נגד ה', ואי מחויב במצוה איך יפטר מקיום מ"ע שלא ע"י תקנ"ח שיכולים לעקור דבר מה"ת כדאי' ביבמות צ. גבי פטור סדין בציצית ונקטינן בשו"ע או"ח ט' ו' דאיירי רק לגבי פטורו מתכלת).

וע"ע או"ח לב, נ, ובמ"ב שם ובכה"ל לג, ה, ד"ה אין, וכ"מ ביו"ד רפ"ח, ה; וע"ע במ"ב ת"ר ס"ק ז, דנקט כן דחשיב ספק דאו', אף שהוא חומרא הבאה לידי קולא להקל בשבות).
57 כדאי' בהוריות (ב:): דאף כשלא הגיע להוראה לאחרים, אי גמיר אף דלא סביר או סביר אף דלא גמיר, כשהוברר לו ההלכה יש לו לעשות לפי דעתו (אמנם אילו היתה הוראת סנהדרין שיש בדבר איסור, אזי אפשר דלאו עלה קיימי דברי הגמ' שם, אך בנידון זה לא שמענו שהורו בו החכמים שיש בו שום חשש איסור).

58 כמבואר ברמ"א (או"ח יד, ג). ולענין ברכה עי' מג"א (ס"ק ה) ובמ"ב (ס"ק י"א י"ב). וע"ע במג"א (ס"ק ח) שכ' דין חשוב במקנה טליתו לפוטרו מציצית. ויש לדון אם דין ה'מחזי' שכ' שם, שייך גם בתכלת בזמנינו שרוב מנין ובנין של חכמי התורה ויראי ה' לא נהגו בו. וע"ע רמב"ן שבת (קלא:): דמוכח דלא ס"ל כסברת המ"א הנ"ל, יעו"ש.

חלק ב' - טענות פוטרי הטלת התכלת ותשובותיהן

א. בעצם אפשרות החזרת מצנת התכלת

א. מסורת שלילית

שאלה: הגה"צ מראדזין זצ"ל מביא דברי הביה"ל כי אם היה דג זה ידוע בעולם והיתה הוצאת צבעו ידועה, אזי חשיב כאילו יש מסורת שהחלזון אינו דג זה. **תשובה:** אכן לגבי טענה זו הסתפק מרן פאה"ד רבינו הגרי"ש אלישיב זצוק"ל אם שייך לגבי חלזון זה, וכתב שאינו יודע אם שייכת כאן, ולכאור' ר"ל שלא נודע לו מציאות הדברים. אכן, ע"פ מה שנודע לנו מההסטוריה של הפורפורה לא קשיא, כיון שאף שנודע מציאותו של דג זה כבר מאות שנים מ"מ לא נודע אלא במקומות חיותו, ומלבד זאת אומנות צביעתו ואפשרות עשיית הכחול ממנו לא נודעה עד דורנו ולפיכך לא נודע שהוא חלזון התכלת. ומאז גילויו לא ישבו על מדוכה זו גדולי הפוסקים להכריע בה (הפצתו החלה רק משנת תשנ"ג). ואמנם באמת כבר הבאנו לעיל מדברי גדולי העולם מחכמי ישראל לפני מאות שנים שידעו שהוא חלזון התכלת (ע"פ בקיאותם בספרים וכנראה לא ידעוהו במציאות).

ועצם הדבר שהיה נודע במקומות חיותו לשימוש האכילה ולא ידעו במסורת שזהו החלזון של תורה⁵⁹, אינה טענה כלל. דאף אם התעלם מעיני האנשים למשך דור אחד מחמת איזה סיבה, אף כשחזר אח"כ ואף דיידעו שהוא ממיני הפורפורה לא ידעו שהוא חלזון של תכלת, ואף לא ידעו באיזה חלזון לנסות ובאיזה צורה,

59 איני מבין כלל איך אפשר להשתמש בטענה זו כראיה לסתור, דערבך ערבא צריך. דאף שידוע על צביעת ארגמן בתקופת הראשונים והגאונים, לא ידוע לי על שום מקור היסטורי המוכיח את הימצאותו של המוֹרְקָס טרונוקולוס (חלזון התכלת) בתקופה זו, וכ"ש את צביעת התכלת ממנו. וכל מה שנודע אפשר שהוא רק על מין פורפורה בכללות שצובעים בו גם ארגמן ואפשר שהוא ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה" שהיו משמשים לקיסרי ביזנטיון לצביעת ארגמן (שלגבי זה, המקור ההיסטורי האחרון שראיתי על הזכרת בגדי פורפורה, הינו לפני יותר מ-900 שנה), אך באמת אפשר שחלזון התכלת "נגנז" כפשוטו, שנכחד ונעלם מעין כל. ורק לפני כארבע מאות שנה מצאו חוקר נכרי אחד באקראי ולראשונה שב והוזכר הפורפורה הידועה כמקור התכלת.

כי נשתכח תהליך צביעתו בצמר, שהוא אפשרי רק בסממנים מיוחדים ובתהליך מסוים כמבואר בגמ'⁶⁰. ומשמע נמי בגמ' בשבת (כו.) שיש מומחיות בעשיית התכלת שנמצאת רק אצל אנשי המקום הזה, וכמו שדקדק בחת"ס שם, ובגמ' בסוטה (מו:) נמי אמרינן "היא לזו שצובעין בה תכלת"⁶¹, משמע שיש בה מומחיות יתירה שאינה ידועה לכל (וכ"מ בזה"ק בפרשת ואתחנן רס"ה ע"א, והא קמן שנשתכח הפורפורה הזה וכן דרך הצביעה ממנו גם מאוה"ע, אף שתמיד היה ידוע מהספרים על מציאות החלזון הזה בעולם ויקרות דמיו וביוון היו קוראים אותו בשמו, מ"מ כיון שלא נודעה צורת מלאכת צביעתם לא קישרו ביניהם עד לדורות האחרונים).

ואף אם העלמותו היתה מחמת גזירה (וכידוע שבתקופה זו היתה גזירה על איסור השימוש בפורפורה), או שנשתכחה אומנות צביעתו מחמת מלחמה (בזמן הכיבוש הערבי של א"י, בתחילת תקופת הגאונים), כיון שנשתכחה צורת צביעתו ממילא לא היה שום נ"מ בידיעתו, וגם אינו נמצא כלל בבבל (שהיה עיקר יישוב ישראל בזמנם), לפיכך נשכח גם ידיעת עצם מהותו (אף שהארגמן שימש לקיסרי ביזנטיון, מ"מ התכלת שנעשית מחלזון אחר בדרכי צביעה אחרים נגזרה כבר בזמן הגאונים כמבואר במדרש). ואמנם אף אי היה שום מילתא דתמיהא, דאף שלא היה החלזון מצוי במקומותיהם איך לא חיזרו אחריו לקיים המצוה, אחר שנודע בכל הדורות מכתבי הקדמונים שהוא ממיני הפורפורה כפי שהזכיר היעב"ץ וכמ"ש החוות יאיר, אפשר דכל זה בכלל גזירת גניזתו שלא ידעו דרכי הצביעה בו, ואמאי ניחא טפי לומר שגניזתו היתה

60 מנחות מב: "הא תכלתא היכי צביעתו וכו'", משמע שהיה בזה איזה צד קושי. אך אי קאי על הסממנים לכאור' לא השיב לו, כי לא פירט הסממנים. ואפשר שהוא כמ"ש בקונט' קרסי זהב, שר"ל בזה שהשאלה היתה היאך בודקין אם הצבע טוב וראוי לצביעת כחול ולכך תי' לו דטעמינן ליה בביעתא וכו'. והוא כפי המציאות בדם הפורפורה שבתהליך הצביעה א"א לראות אם הצבע כבר מוכן לצביעה או לא. וע"ע מש"כ בזה לקמן אות ג' סע' ב.

61 מקומה של לזו אינו ידוע לנו, אך הוא בארץ החיתים מחוץ לגבולות ארץ כנען (כ"מ ברד"ק שופטים א', כ"ו), ואמנם במפות גאוגרפיות לתקופה זו נקרא איזור צור בשם ארץ החיתים, וכ"כ בספר אדמת קדש. [ואין זה לזו שהיא בית אל המוזכרת בבראשית (כ"ח, י"ט) שהרי בשופטים שם מבואר שהיא עיר חדשה שבנאה אחר מות יהושע, ע"ש אותה לזו הישנה] ומ"מ אין להקשות ממה שצבעו בפורפורה במקומות נוספים, כי וודאי אין משמעות ממה שאמרו שבלזו צובעין תכלת שאין צובעין אותה בשום מקום אחר.

ע"י שינוי טבע בחילוף מקום חיותו של החלזון, מלומר שנשתכח מלאכת צביעתו ולא ידעו להחזירה. ומ"מ ודאי א"א להחשיב דבר זה כמסורת שאינו החלזון ולא על כע"ז היתה טענת הביה"ל (ואדרבה יותר קרוב להחשיבו כמסורת שהוא החלזון כמ"ש לעיל מדברי כמה פוסקים, מאשר להחשיבו שיש מסורת שאינו החלזון). ובאמת לא נשמע בדור מהדורות שחזרו על מצוה זו, עד הגה"צ מראדזין. ואפשר דמשום שנכתב עליו שנגנו לא ס"ל שאפשר למוצאו ע"י חיפוש (ובאמת אף בדורינו לא נתגלה ע"י חיפוש, אלא התגלה מאליו). ועוד, שבדורותיהם לא נודע כ"כ על דגי הים ותכונותיהם, עד הדורות האחרונים שהתפתח ענין זה מאד. גם לא היו בקיאים בחכמת הכימיה כ"כ לנסות בכל דרכי הצביעה, ובודאי לא היו מקבלים שום זיהוי בלי שיראו שאפשר לצבוע תכלת מן החלזון הזה.

ב. חיסרון המסורת

שאלה: י"א שא"א לחדש מצוה התלויה בידיעת המציאות, בלא מסורת. **תשובה:** זו מילתא דתמיהא, דמנין לנו להוסיף כללים חדשים בתורה, ואף סברא אין בהם. ולא מצינו סברא זו אלא כחומרא בעלמא גבי עוף טהור שיש בו חשש טעות, ולא ח"ו להקל. ואפי' התם מעיקר הדין הוי סמכינן אסימנים⁶² (ופוק חזי

62 יש תולים טענה זו בשם ה"הבית הלוי", אמנם האדמור מראדזין (שהיה בדורו של הביה"ל) כ' מה ששלח לו הביה"ל (והביאו בספרו בחיי הבית הלוי) והוא ממש היפך זה, שכ' דרק אילו ידעו מלאכת צביעתו ולא השתמשו בו אז חשוב מסורת שלילית, אך אילו נודע שלא היתה ידועה הוצאת צבעו של דג זה אזי יש לחייב להטילו, וכן נקט מרן הגרי"ש בדעת הבית הלוי. ואמנם נראים הדברים כי ב' הנוסחאות בדבריו אמיתיים, דודאי לא היתה כוונת ביה"ל לומר דלא סמכינן אסימנים, שהוא דין המבואר בגמ' דסמכינן אסימנים בכל דוכתי ואפי' לקולא, ואף במצוות התלויות בידיעת מציאות, אך כוונתו דבאמת בד"כ בכגון דא קשה למצוא סימנים מובהקים כ"כ, וכך היה כלפי הדיונון – שכלפיו היו דבריו – שהיו אלו סימנים שאינם מבררים כלל, וכמ"ש בישועות מלכו שאין דבריו אלא השערה בעלמא, משא"כ בענינינו לגבי הפורפורה שהוכחות לא מבוססות רק על דימיונו לסימני הגמ' שהוזכרו בו. ומ"מ אין למדין הלכה מפי לימוד עד שיאמר לך הלכה למעשה וכיון שכלפי הדיונון לא הוי צריך לכל זה, א"כ לא היתה טענה זו הוראה למעשה. ובלא"ה נמי איך נסמוך להקל על פי שמועה כזו כנגד הגמ' וכנגד השכל וכנגד כל הנך ראשונים דמוכח שאינו כן. ובכגון דא ודאי קיימי דברי החזו"א "חמורה היא ההלכה ולא נתנה להקבע ע"פ סיפורים" (או"ח סי' ט') ועי' בהערות הבאות. (והגע עצמך, דהא ודאי אם ימצאו טליתות רבים גנוזות

בתרגומו הודו שהכשירוהו על אף שאין עליו מסורת, בטענות שונות דבכה"ג לא בעינן מסורת). ומ"מ להשיב לדברי הטוענים, יש להוכיח מהראשונים שאפשר למצאו אף בלא מסורת, דכתב מהרי"ל (שו"ת החדשות ה'): "...וסברא הוא שמא יחזור דבר לקלקולו שיהא התכלת מצוי כש"כ למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת"⁶³ [אף שאין זיהויו מוכרח ע"פ הסימנים הנ"ל דווקא, מ"מ חזינו שאי"צ מסורת]. וכן מדאייתי הרי"ף והרא"ש הל' תכלת אף שאין דרכם להביא מה שאינו נוגע למעשה, משמע כמהרי"ל⁶⁴ (ע"ע הערה 65).

וציציותיהם מתכלת הפורפורה, לא יאמר שום בר דעת טענה זו דאין לנו לחדש מצוה ללא מסורת, ועי' ב"י אור"ח לד בשם סמ"ג מרדכי ומהרי"ל שמביאים סמך לתפילין דרש"י מתפילין ישנים שנמצאו בקבר יחזקאל, וא"כ ודאי כל עיקר הטענה אינה אלא במקום שאין סברא מוכחת לידיעת המציאות.)

63 איירי בענין התרת איסור סדין בציצית בזה"ז, ומשום דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו ליכא בזה, דהא קאי על דברי מהר"ח אור"ח (ח) דכ' דלא הוי דשב"מ משום דלא נמנו עליו, ובתשו' הרא"ש (הובא בב"י סי' ח) כ' דלא שייך ביה דשב"מ משום דבטל טעם האיסור (וכ"ה במ"א ט' ס"ק ז). גם אין לומר דכוונת מהרי"ל דווקא משום דאי הוי נמצא בים המלח הרי זה ראייה מכרעת ממש, כיון שאין עוד בע"ח בים המלח. חדא, דהא כבר הוכיחו האחרונים (עי' לקמן מש"כ בזה) דכוונתם לים הגדול. ועוד דאי משכח"ל שיש שום ברייה בים המלח, מנ"ל דאין שום ברייה נוספת שהיא גנוזה וסימניה דומים וע"כ דלא חיישינן להכי ואולינן בתר סברא. ועוד דמה שהביא מהסמ"ג לא הוי אלא כסמך לדבריו הראשונים שכ' "שמא יחזור דבר לקלקולו, כ"ש למאי דכ' סמ"ג...". דהיינו דאף בלא דברי הסמ"ג איכא למיחש שמא ימצא החלזון, והסימנים הינם לרווחא דמילתא דיכול להמצא בקל. והנה הרא"ש שנחלק על המהרי"ל וס"ל שאין גזירת סדין בציצית נוהגת בימיו משום שאין תכלת, היינו משום דלא ס"ל לגזור גזירה חדשה זו שחדש מהרי"ל, "גזירה שמא יחזור דבר לקלקולו", אך לא משום דס"ל דאין התכלת יכולה לחזור, שלא הזכיר סברא זו כלל. ותימה גדול הוא לחדש בזה פלוגתת הראשונים אם התכלת יכולה לחזור אם לאו (אף כי דבר פשוט הוא לא נצרכא אלא לאפוקי מסברת חכ"א, שכתב מילתא דתמיהא זו).

64 יש מי שכתב דמ"מ בעינן חכם גדול כהחזו"א בדורו, שידע להכריע ולפשוט כל הספקות בעומק דעתו ורוחו קדשו ועתה חסרנו כל זאת. ואמנם אפילו אם היה כדבריו, וכי בשביל כך נבטל המצוה. הגע עצמך, אלמלי ירדו רבותינו הפאת השולחן והחזו"א בדורם ליישר הדרך למצוות התלויות בארץ, כלום לא היה עלינו לקיים המצוות כפי מה שדיינו משגת.

65 עי' לעיל ח"א סוף אות יב ד"ה משמעות הפוסקים, מש"כ דמוכח מכמה ראשונים שאפשר לגלותו. וכן בחמד"ש (אה"ע ט' כ"ג) ובארצוה"ח להמלבי"ם (המאיר לארץ ט', מא) כתבו כי גילוי החלזון אפשרי בימינו. גם האדמו"ר מראדין בספרו הביא מכתב הג"ר עקיבא יוסף

ג. גניזת התכלת

שאלה: בספרי (וזאת הברכה פיסקא שנד) איתא שהחלזון גנוז לצדיקים לעת"ל ובמדרש (מדרש רבה ותנחומא בפרשת ציצית) איתא שהתכלת נגנוז. **תשובה:** בנוגע לדברי הספרי, בטרם נבאר דבריו, יש להעמיד כדבר הברור דודאי אין כוונתו לומר דבזמן רבי יוסי כבר נגנוז התכלת ולא נהגה עוד בישראל, דהא מאות שנים אחר דור זה⁶⁶ עדיין נהגה התכלת, עד סוף זמן האמוראים⁶⁷ (וכ"מ בכיבור הגר"א שאף הוא לא פי' כך בספרי⁶⁸).

שליזנגר ז"ל, שמעיד על דעת רשכבה"ג מהרי"ל דיסקין ועמו הגר"ש סלנט ז"ל שהסכימו בכללות לענין חידוש התכלת, וכן משמעות דברי רשכבה"ג ר' יצחק אלחנן ז"ל במכתבו שאינו מתנגד לעצם ענין חידוש המצוה הזו, אלא שכתב כי מחמת חולשתו לא מצי לבררו (ואף הורה כי מי שהקפיד על כך בחייו יש לקוברו בטלית עם צביעת ראדזין). ואף מדברי הבית הלוי – שהביא האדמו"ר מראדזין ממה ששלח לו – מוכח שאפשר לחייב בקיום המצוה, אף כשאין מסורת חיובית אלא שלא תהיה מסורת שלילית. וכן מוכח מכל גדולי ישראל שאמרו טעמים אחרים לפסולי החלזון ולא עלה על לב לבטל מ"ע משום חסרון מסורת, כשאפשר לברר הדבר באופנים אחרים ללא המסורת. ובישועות מלכו (או"ח ג') כתב על צביעת ראדזין "איברא שאם הי' בנמצא תכלת בבירור והי' ידוע לנו כיצד צובעין ודאי הי' ראוי לאחוז במצוה זו, אלא שאין לנו בירור גמור שזהו תכלת" (ועי' לקמן אות ג' סע' א על דבר טענתו בדרך הצביעה). ומסופר שאמר מרן החזו"א על צביעת ראדזין "הלא אין שום היזק בדבר – להטיל ספק תכלת – ואילו היה צל צילו של ספק הלא היו הגדולים אז מקבלים אותו" (מעשה איש ח"א ע' קלב), וידוע כמה שמועות בשמו שענינם שאין אנו צובעים בצביעת ראדזין רק משום שאין בו אפי' צד ספק.

66 ר' יוסי חי בדור שאחר החורבן, ורבינא נפטר בתתי"א לשטרות שהוא תל"א שנים לחורבן ביהמ"ק.

67 חולין צה: ר' נתן בר אביי וכו', ומנחות מב: א"ל אביי לרשב"י וכו'. ורחוק מאוד לומר שגנוז דם חלזון במשך מאות שנים והיה להם למשמרת בכל הרפתקי דערו עליה. ועד תקופת רבנן סבוראי מצינו שימוש, גבי מר ממשכי בשני דר' אחאי (י"א שהוא ר' אחאי גאון וי"א שהיה מאחרוני האמוראים).

68 שהביא המ"ר כמקור למ"ש בשו"ע "בוה"ז דליכא תכלת", ולא את הספרי הנ"ל (אף דודאי אילו היה לזה מקור בספרי לא היה מציין מקור מהמ"ר). והיינו משום שמדברי הספרי אין ראיה, וכמש"כ שדברי הספרי עוסקים בע"א. ומה שהוצרך הגר"א להביא מקור מהמדרש, משום דבלא"ה מגלן דאין לנו תכלת בזמה"ז, ודילמא דווקא במקומותיהם אין להם תכלת, וכמ"ש רמב"ן (מלחמות, שבת יב. מדפי הרי"ף) "עכשיו במקומות הללו [שאין תכלת].. דמשמע דלא ידע אם קיים עדין בשום מקום.

ולעיקר הביאור, **המעייין** בכל הענין בספרי יראה שאינו מדבר אלא על אוצרות הגנוזים בנחלת זבולון לעתיד לבוא. כמו שמאריך שם מתחילה ועד סוף בספניות של ימה של חיפה וכסף וזהב וכו' ומסיים בפרקמטיא של חלזון וטרית וזכוכית לבנה.⁶⁹ ולא דיבר על גניזתה של המצוה, אלא על גניזתו של אוצר **מסוים** בימה של חיפה שהוא גנוז לצדיקים.⁷⁰ [ומה ששאלו ר' יוסי לאותו זקן 'מי מצוי', היינו מי מצוי כ"כ כדי להתפרנס בו, כיון דכבר נתמעט מאוד בזמננו ממה שהיה בזמן קיום ברכתו של זבולון שהיו מתפרנסים ממנו, וכע"ז פי' ר"ד פרדו בספרי דבי רב שם.]

אמנם במד"ר ותנחומא שנחתמו בזמן רבנן סבוראי או הגאונים אחריהם,⁷¹

69 ז"ל הספרי: "כי שפע ימים יינקו, זה ימה של חיפה (י"ג יפו) שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר שאין ספינה אוכדת בים הגדול וצורור של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכל כלי חמדה שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא, ת"ל כי שפע ימים ינקו. אר"י פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון, אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו, אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעת"ל. וספוני טמוני חול, ספוני זו חלזון טמוני זו טרית חול זה זכוכית, לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו רבש"ע לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון, אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה, אמר לפניו רבש"ע מי מודיעני, אמר לו סימן יהא בידך שכל מי שגונבך לא יהא בפרקמטיא שלו כלום".

ואף כי פירוש דברי הספרי אינו נוגע לענינינו כיון דבין כך ובין כך איירי עדיין בתקופה שבה היה התכלת מצוי בכל ישראל, בין לקודש ובין לחול כמבואר בגמ', ולזה ודאי צריך שיהיו שפע גדול של חלזונות לספק צרכי כולם, אך מ"מ יש לפרש שאלת ר' יוסי לאותו זקן היאך מצוי לו להתפרנס מדבר כזה שצידתו קשה ביותר (ובדברי חכמי האומות מסופר שהיו הציידים מסכנים חייהם בצלילתם לתהומות לצודו) לפיכך שאלו היאך הדבר מצוי לו שיתפרנס ממנו, והשיבו שיש לו מקום ידוע ומסוים שיש בו חלזונות רבים שאין איש יכול לבוא שם מפני העקרבים, אלא הוא לבדו שאין העקרבים מוזיקים אותו (מ"מ צריך לפרש כן שנעשה לו נס להצילו מן העקרבים דאל"כ מה השיבו היאך הוא מצוי לו) ומשם היה נוטלו, וע"ז קאמר דאותו אוצר ניכר בו שגנוז הוא לצדיקים לעת"ל (אף דאותו אוצר עצמו היה אותו זקן משתמש בו ומתפרנס ממנו, מ"מ כיון דחזינן שקשה לצודם הרי שמשמים משמרים אותו אוצר שלא יכלה).

70 ואף שהחלזונות הללו לא ישראו בחיותם עד לעת"ל, מ"מ הרי מתרבים והולכים במקום ההוא.

71 אף שרבי תנחומא היה באמצע תקופת האמוראים, מ"מ הוזכרו במדרש זה דברים מאוחרים יותר וע"כ שלא נחתם אלא עד תקופת רבנן סבוראי. וכבר כ' החיד"א בשה"ג וכן הוא בסה"ד, כי תנחומא שבידינו אינו מדרש תנחומא שהזכירו הראשונים, אלא הוא הנקרא

הוזכרה גניזת התכלת, אך שם לא הוזכר שתהיה הגניזה דווקא עד ביאת משיח. גם אין משמעות לשונם שגנזוהו בכוונה תחילה או שהיה בדרך נס, אלא שכך גילגל מסובך הסיבות, ואפשר שנתגלגל הדבר ע"י ריבוי צידתם שנתמעטו והלכו עד שלא נמצאו יותר. (וביותר, כיון שנצרכים הרבה חלזונות לכל צביעה, כ־7 חלזונות לחוט שזור של 1.5 מטר, לא היה אפשר לצודם לצביעה כבר. ומדויק היטב הלשון 'התכלת' נגנו ולא החלזון נגנו, כי הצביעה היא שהופסקה ולא החלזון עצמו.)

גם אפשר דגניזתו היתה ע"י גזירת המלכות שהיתה בדורות אלו, שלא לצבוע מהפורפורה אלא לצורך המלכות. ורומי שלטה אז בכל אזור הים התיכון, שהוא מקום גידול החלזון וידיעת מלאכת הצביעה (עי' סנהדרין יב. וע"ע לקמן אות ב' סע' ב ס"ק ו). ואף כשנסתיימה הגזירה, כבר נשתכח צורתו או מלאכת צביעתו ואפשר שנהרסו בתי אומנות הצביעה במלחמות כיבוש הישמעאלים שהחריבו את הארץ (וגם לפי"ז מדויק שפיר הלשון 'התכלת' נגנו ולא החלזון).

אך מ"מ אי"צ לכל זה, כי לא נאמר מתי יצא מגניזתו, והרי ודאי יתגלה עד בנין ביהמ"ק השלישי בב"א, כי הוא נצרך לבגדי כהונה. ולא מצינו במדרש מן המדרשים שדווקא מלך המשיח או אליהו הנביא יגלה אותו, ומנלן לחדש דבר זה מדעתנו כשבמהרי"ל ובכמה ראשונים שהוזכרו לעיל מוכח דס"ל שאפשר למוצאו (ועי' הערה⁷²).

מדרש ילמדנו. ובמראית העין (מנחות מג) כתב החיד"א שמעורבים בו מכמה מדרשים מאוחרים יותר ואפי' מדברי הגאונים.

72 ובאמת העץ יוסף במ"ר שם (מהדרו' וגשל החדש), פירש דנגנו היינו נשכח, והוא ע"פ רש"י בפסחים (סב:) ד"ה נגנו ופרש"י שם- נשתכח (ונראה דמשמע ליה הכי משום דהלשון התכלת נגנו לא משמע דקאי על החלזון עצמו, דא"כ הול"ל החלזון נגנו, אך לשון 'התכלת' נגנו, יותר משמע שהיה איזה מניעה לצביעתו אך על החלזון עצמו אין לנו מקור מהמדרש הזה לומר שנעלם). ולהדיא חזינו מהספרי דלעיל שקורא לשון נגנו על אוצר של חלזונות שהיה משמש בפועל אלא שנקרא גנוז, מחמת קושי שימוש, וגניזתו היא לשון שמור לצדיקים [וכתרגום יב"ע מ"ב כ, יז עה"פ "ואשר אצרו אבתך" "ודגנו אבהתך"]. ויש שהביאו דברי הרמב"ן בפ' תצוה ד"ה לכבוד ולתפארת, שמשמע מיניה שהתכלת היה קיים עוד בימיהם וממילא ע"כ למד במדרש שנגנו היינו שנתמעט מאוד וכיו"ב (אך לענ"ד אפשר שכוונתו שם לגוון התכלת בכללות ולא דווקא לתכלת הבא מן החלזון; ומ"מ יש לדקדק מלשונו במלחמות שבת יב. מדפי הרי"ף "עכשיו במקומות הללו [שאין תכלת]... משמע

ד. דברי האר"י ז"ל

שאלה: מדברי האר"י (פע"ח שער ציצית פ"ה) משמע שאין תכלת נוהג בזמן שאין ביהמ"ק, ואף אם לא נבטל מצוה עפי"ז, לכה"פ נוכיח מדבריו שלא יכול להתגלות. **תשובה:** הרי ודאי גם אחר החורבן הטילו תכלת בטליתם, כדמוכח בכולה הש"ס (עי' הערה 67) וחזינן שאינו מוגבל דווקא לזמן ביהמ"ק (וא"א לומר דאתא למימר מסברא זו שלא יהיה כן בעתיד, דהא כשם שהיה בזמן האמוראים אחר חורבן, כך יכול להיות בזמן אחר). וע"כ שהאר"י לא בא אלא לבאר טעם למציאות קיימת ולא לחדש הלכה.⁷³ ומ"מ יש לזה ביאור בכמה פנים.⁷⁴

דבשאר מקומות ייתכן שיהא התכלת מצוי אף בזה"ז. וכן משמעות הרמב"ם (ציצית ב, ט) שכתב שאינו מצוי בכל מקום ובכל זמן, ומשמע שלא ס"ל שלא יתכן כלל שיהיה מצוי בזמן הזה. ולשון החינוך (מצוה שפו) "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו", גם לשון זו משמע שאינו דבר הנמנע בזה"ז. וכן מדברי המהרי"ל חזינן כן, שכ' שאפשר לגלותו בקל וכן משמעות כל כותבי סימניו מהראשונים דודאי לא האריכו במילין דכדי אם לא בשביל שיהיה אפשר למוצאו, וא"כ הבינו בפירוש גניזתו שאינו כגניזת הארון ואינו דבר הנמנע שיוכל להמצא באיזה זמן. שאין פי' לשון נגנו שנשנתנו סדרי בראשית ונתחלף טבעו ונשתנה מקומו, אלא כמ"ש הרדב"ז (סי' תרפה) "אפשר שהוא מצוי היום אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודרו". והיינו משום סיבה טבעית או של קושי צידתו מחמת התמעטותו או שאין יודעים אופן הצביעה וממילא אין מכירין איזהו הדג, ומ"מ כשיחול שינוי בסיבה הטבעית הזאת אפשר שיצא מגניזתו.

73 אף כי הדבר פשוט שהאר"י לא בא לחדש הלכה, דאף נביא "אין רשאי לחדש דבר מעתה" (שבת קד.). אך יש מדמים למידרש קרא ד"לדורותם" דאין תכלת נוהגת אלא בזמן ביהמ"ק, דרק לבן נוהג לדורות. והנה זה אי"צ לפנים, שאין אנו דורשים דרשות שלא נזכרו בש"ס. אמנם האוה"ח (במדבר טו, לח) מביא דבר זה כרמזו להא דאין התכלת מעכב את הלבן. "ואמר לדורותם... לומר שהלבן לדורותם, אבל תכלת כשאינו בנמצא אין חיוב בו" ולשונו מוכיח דלא אמר בזמן ביהמ"ק אלא דכשאינו בנמצא אין חיוב, והיינו כמבואר במשנה. ואינו דרשה של דין אלא רמז לעתיד שלא תוכל המצוה להתקיים, וכדחזינן דבאמת לא נהגה המצוה דורות רבים. אמנם האר"י בא ולימד טעמו של דבר, דביהמ"ק הוא הטעם למציאות הזאת שלא היתה המצוה אפשרית כל אותם הימים.

74 וליישב דבריו באופן אחד אפשר"ל, דכיון דטעמו משום דאין אור החכמה מאיר על המלכות, א"כ אפשר דבזמן הגמ' משום שעדיין נשאר אור החכמה, אחר שקיעת החמה שבחורבן ביהמ"ק, אכתי לא פסק לגמרי. וה"נ משנת ת"ר באלף השישי שחזר אור החכמה להאיר, כדאי' בזה"ק (וירא קיז). יכולה התכלת לחזור. וכן מטו בשם ספר 'מחנה דן' לר' שמשון אוסטרופולער זי"ע בקרב חסידי ראדזין (בית אהרן וישראל סיון ס"ח הובא בלול"ת עמ' 48).

ה. ענין מין כנף

שאלה: אם הזיהוי אינו ודאי, יש לחוש דמפסיד את החומרא שבשו"ע (סי' ט') "י"א שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית והמדקדקים נוהגים כן".
תשובה: כתבו הפוסקים שדין זה אינו שייך בחוטי לבן הבאים במקום התכלת.⁷⁵
 ואף בלא"ה ודאי אין חומרא עוקרת הלכה, ואפילו היה חיובו רק מצד ספק דאורייתא.

ב. ובדמו צובעין תכלת**(על הפקת תכלת מהפורפורה בימינו ובימי קדם)**

שאלה: כמה מן המערערים תלו טענתם באמרם כי הפורפורה הזו לא שימש מעולם אלא לארגמן ולא לתכלת, ובזה רצו ליישב כמה מהראיות שהובאו לעיל.
תשובה: טענה זו אין משמעותה אלא אם נאמר שלא שימש הפורפורה אלא לארגמן בלבד, אך אם שימש גם לתכלת וגם לארגמן שוב חזרו כל הראיות למקומם.

75 יש"ש (יבמות פ"ק סי' ג) ארצוה"ח (ט, ה) והחזו"א (או"ח ג, כה) כתבו שאין דין מין כנף בחוטים הבאים במקום תכלת וכן מוכח במ"ב (ט, יד). ואי איכא מאן דס"ל דב' החוטים הללו יש להם כל דיני לבן, ע"כ ס"ל שאין דין מין כנף בצבע, כדמוכח מלשון הגמ' "לא יהא אלא לבן", שמזה למדו החולקים על רש"י שאין דין מין כנף בצבע וכמו שפסק הרמ"א שלא נהגו כן. וע"ע שו"ת ישועות מלכו סי' א' שכ' שלא שייך בהטלת ספק תכלת שום איסור. וכן ידוע מכמה גדולי ישראל שלא חששו לספק זה אפי' בצביעת ראדזין (מהרש"ם, וכן מעידים על הגרי"י מפוניבז' ועי' לעיל הערה 65 בשם החזו"א, ועוד) וכבר הסכים לזה מרן הגרי"ש בתשובה בע"פ (להגרמ"מ קרפ שליט"א).

ואמנם להנוהגים במנין החוטים כהתוס', אולי היה מקום להחמיר – אילו היה הדבר חומרא בעלמא – כיון שמפסידיים לדעת הרמב"ם והראב"ד, ענין מין כנף, דלדידהו הם צובעים בכחול את חוטי הלבן.

[אגב דאיידין בהאי סוגיא ד"לא יהא אלא לבן", מהתם מוכח נמי דליכא למיחש ל"בל תוסיף" כשמייל חוטים הצבועים בצבע אחר שאינו תכלת, אף אי מכיין לשם מצוה. דהא אם עבר בבל תוסיף נפסל הציצית כמבואר בסנהדרין פח.; ואם היה חשש בל תוסיף בקלא אילן לשם תכלת, היה לחוש לשעטנו גם בקלא אילן.]

ובאמת דבר הנראה לעינים אי"צ ראיות כלל ואם יבורר לנו כי צובעים מדם הפורפורה הזה את גוון התכלת והצביעה הזאת היא מגופו בלא חומרים חיצוניים כלל, אזי לא יתכן לומר שלא ידעו מצביעתו לתכלת בעבר, אחר שהכירו החלזון הזה והשתמשו בו וכמבואר לקמן.

ומעתה יש לבאר המציאות על דם החלזון ודרכי צביעתו כפי הידוע עתה, ואח"כ נדון במה שכתבו בו הקדמונים.

א. תיאור המציאות שלפנינו

הנה ממה שידוע לנו היום בחלזונות הפורפורה המצויים במקומות שהוזכרו כמקום צידת החלזון בדברי חז"ל ובכתבי סופרי האומות, הרי שישנם שלשה מיני חלזונות שיש בהם חומר צובע, והם "ארגמון קהה קוצים", "ארגמון חד קוצים" ו"ארגמנית אדומת הפה".⁷⁶

החומר המופק מהחלזונות הללו, יוצא בתחילתו בצורת נוזל שקוף (ב"קהה קוצים" נוסף גם כמין וריד שחור כדיו) אשר לאחר דקות ספורות משתנה צבעו עד שהוא נעשה סגול. בשלב זה כבר אין אפשרות לצבוע בדמו, מאחר והדם כבר אינו נמס במים, וממילא אינו יכול להספג בצמר. כדי לצבוע בדם החלזון יש להמיסו תחילה בתהליך מורכב אשר לצורך כך נצרכים הסממנים שהוזכרו בצביעת התכלת. לאחר ההמסה אפשר לקבל מן הצבע גוונים שונים, והגוון משתנה ע"פ פרטים רבים בתהליך הצביעה.

76 ב"קהה קוצים" יש שני חומרים שצובעים כחול, אינדיגו ומונו-ברומו-אינדיגו (כלומר: מולקולה המורכבת מאינדיגו וברום שיש בה יחידה אחת של ברום), האינדיגו הינו כחול טהור והמונו-ברומו-אינדיגו כשהוא צובע באופן טבעי בתחילה גוון סגול, אך לאחר זמן או בתנאי חימום שונים הופך לכחול. חומר נוסף שקיים לעיתים בבלוטת הצבע בחלזונות אלו הוא די-ברומו-אינדיגו (כלומר: מולקולה מורכבת של אינדיגו וברום בעלת שתי יחידות ברום), שעשוי להפך למונו-ברומו-אינדיגו בתהליך ההמסה עם חשיפתו לאור, וממילא גם הוא יכול לשמש לצביעת כחול.

חומר ה"אינדיגו" הטהור אינו קיים אלא ב"קהה קוצים", וכמות הברום שבחלזון זה היא הקטנה ביותר, ולכן מחלזון זה ניתן להגיע בקלות לגוון הכחול, למרות שאפשר לעשות ממנו גם בגווני הסגול. אך בחלזונות ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה" יש בהם כמעט רק ברומו-אינדיגו, והאינדיגו הטהור כמעט שאינו קיים כלל.

בניסיונות שנעשו הצליחו להפיק מארגמון קהה קוצים גוון כחול באפשרויות שונות ומגוונות (גם באופנים טבעיים שהיו אפשריים בזמן חז"ל) ואילו מהחלזונות האחרים הצליחו להפיק גווני ירוק וסגול, אך לא ידוע לי אם אפשר להפיק מהם כחול ממוצע. הכחול הנצבע בצמר אינו אלא מדם החלזון בלבד ואין בו שום תוספת מן הסממנים, ואין הסממנים משמשים אלא להמסה של הדם והשבתו למצבו הקודם כפי שהיה קודם התחמצנותו באויר.

נמצא שבעבור צביעת תכלת ידוע לנו כיום רק חלזון אחד שהיה יכול להתאים לצביעה זו, ואילו לצביעת ארגמן (במידה ואכן הופק גם ארגמן מחלזונות ימיים, וראה להלן אות ב' סע' ג) הרי שישנה אפשרות לצביעתו מאחד או יותר משלשת המינים הללו, כאשר ב"קהה קוצים" גוונו יהיה סגול נוטה יותר לכחול⁷⁷ ובאחרים יהיה גוונו אדום. אך לצביעת תכלת אין סבירות כלל שהגויים השתמשו בחלזונות האחרים, מאחר וגם אם היתה ידועה להם אפשרות להפקת הכחול מהם, אין ספק שאפשרות זו קשה יותר מאשר ב"קהה קוצים" וגם הכמות המתקבלת הינה קטנה בהרבה (וממילא רק לגבי ה"קהה קוצים" – שבו וודאי היו משתמשים לצביעת גוון תכלת – קיימות הראיות שהובאו לעיל שהוא כשר לתכלת).

ב. המציאות בימי קדם

אמנם, עדיין יש לנו להוכיח כי גם באמצעים שהיו ידועים בימי קדם היו יודעים להשתמש בחלזון זה להוצאת הצבע הכחול כעין קלא אילן. ויש להוכיח כן מכמה מיני ראיות. א. ע"י דקדוקים ואסמכתאות מתוך ספרי חכמי האומות

77 אמנם אפשר שיש קושי לצבוע בו בגוון סגול יציב, כי פעמים רבות החומר המצוי בדם החלזון הזה הוא מונו-ברומו-אינדיגו (מלבד האינדיגו הנקי, שהוא כחול טהור) אשר משתנה במשך הזמן לגוון כחול, ואף כשימצא בו די-ברומו-אינדיגו צריך השגחה בתהליך צביעתו שלא יחשף לשמש. ויתכן שגם אם השתמשו בו בעבר לארגמן היה זה רק בצירוף חלזונות אחרים (השימוש בתערובות חלזונות כבר הוזכר בספרי פליניוס). אך שמעתי שלפעמים החלזון מכיל תרכובת גבוהה של די-ברומו-אינדיגו ואז לא יהפוך לכחול ע"י חימום הצמר בעלמא, וא"כ אפשר לשמרו בתהליך הצביעה שלא יחשף לאור ואז יתכן שיהיה ממנו סגול יציב.

הקדמונים (ובפרט מהלשון יקינטא וכדלהלן). ב. מהממצאים הארכיאולוגיים. ג. מניסיונות שנעשו בפועל בזמנינו.

א. סופרי אוה"ע על התכלת

יש להקדים כי הסופרים הללו לא באו לתאר את מראה התכלת והארגמן [שהרי היו יודעים בזמנם], אלא את צורת עשייתם וטבע החלזונות שמהם מפיקים את הצבעים הללו. והשתמשו בשמות הידועים לחומר הצובע שמהפורפורה, אלא שלפעמים מתוך דבריהם ניתן להוכיח על מראה הגוון.⁷⁸

ב. אריסטו ופליניוס

אריסטו לא פירט כלל על הגוונים, רק כתב בכלליות שהיו ב' מיני צבעים בדם הפורפורה האחד אדום והשני מלך (ועי' לעיל ח"א אות י"א סע' ב ד"ה ומכח זה ובהערה שם). ופליניוס כתב על ב' מיני חלזונות שמפיקים מהם כמה מיני צבע, מה'בוקינום' (חצוצרה, והוא הנקרא 'אדומת הפה') המצוי על הסלעים, עושים צבע פורפור [שתרגמוהו ארגמן], והמין השני הוא הנקרא 'פּלֶאגִיא' שהתחלק לכמה מינים, שהאחד הוא מוֹרְקָס האבן המצוי בין הסלעים במים, שיצלה מאוד לצבע הפונכיליא [שיש שתירגמוהו תכלת – כמו בוכהרט לפני 400 שנה בהרבה ראיות מספרי פליניוס, ועוד מתרגמים], והיה צבעו יקר ועמיד בהרבה מזה שעשו מהבוקינום ואף סממני הצביעה שלו שונים. ובמקום אחר כתב שאחד מגווני הפורפורה פלאגיא (הפורפורה הימי, הכולל גם את הטרונקולוס \ קההקוצים הנקרא שם מוֹרְקָס האבן, וגם את ה"חד קוצים"), הוא כפרח מסוים (היליוטרופיום), שכתב על פרח זה במקום אחר שצבעו כמראה הרקיע (קאערוליום).

78 הרבה מהמקורות שבסעיף זה נלקחו מהספר לולאות תכלת (עמ' 107 ובעמ' 233-235 ובעמ' 263-268) שתרגם דבריהם בהרחבה ושם צויין למקורותיהם בספרים. וכן מתרגומו מלטינית של ד"ר מאיר שש אשר פורסם לראשונה ב"ים" – קובץ לעניני ימאות של החבל הימי לישראל, נובמ' 62 (ויש לציין שתרגום זה אינו מדבר לענין חידוש התכלת או זיהויה, מ"מ שם מתרגם כל מקום שאנו כתבנו פונכיליא, – 'תכלת'). ודברי הומרוס שהובאו להלן הינם מתוך תרגום שיש בידי מהספר הומרוס ותקופתו, 1858, ה', 4, ד, תפיסתו ושימוש של הומרוס בגוונים.

ובמקו"א כתב על צבעו שהוא עצוב כמו ים סוער (יש להכיר את סגנונו כדי להבין מליצותיו, ואולי נקט דוגמא זו משום שהיו מסכנים נפשם בים בעבור צידתו, ודרכו במליצות על רדיפת המתרות וסיכון החיים עבורם), אשר כע"ז כתב על אבן ה'היקינטא' (ועי' לקמן ש'היקינטא' הוא גוון התכלת, וע"ע סוף הערה 81) וכמו"כ כתב שהיו מצויים בו כמה דרגות של בהירות.

ומתעורבת ב' הצבעים הללו (אדום וכחול) הכינו גם את הצבע הדומה לאבן 'אמתיסט' (סגול), אלא שלא היתה איכותו כתכלת עצמו (אולי גם זה סמך לכך שהפונכיליא הוא כחול, כי הסגול הוא עירוב האדום והכחול. ואפשר שמה"מַרְקָס טרוניקולוס" היו רגילים בזמנם לעשות רק כחול, והסגול נעשה רק ע"י תערובת חלזונות. ואולי משום שהיה דהה מאד בקל, לא רצו לעשות סגול ממנו. גם יש קצת סמך שבלשון פונכיליא אינו מכוון לגוון סגול, שהרי במקו"א מכנה לגוון סגול בשמות אחרים כמו עין האחלמה.

ג. השוואה למה שמצאנו במקראות

ובלא"ה הא מהמקרא למדנו שתכלת וארגמן היו ב' גוונים שימושיים גם לאוה"ע, ובדאי י"ל כשמדברים על שני גוונים מרכזיים, דעלייהו קיימי. וגם כיום אנו רואים שבצורה טבעית ניתן להפיק אותם מיני צבע מחלזונות הפרופורה (דהיינו כחול ואדום), ותימה הוא לְהַפֵּךְ הסברא ולומר שהם דיברו במין צבע ממיני השחורים (שהתכלת כלול בהם כמ"ש לעיל הערה 51) היוצא מהפרופורה שאנו לא ידענו זכרו, שהרי אין אנו מכירים בצביעת החלזון הזה אלא את הגוונים שמתכלת עד אדום⁷⁹. ונאמר עוד שלנו נתגלו מיני צבעים המקבילים לגוונים המוזכרים בתורה (דהיינו תכלת – המופק מאותו חלזון בצורה פשוטה וגם הוא ממיני השחור – וארגמן), אך חכמי אומה"ע הקדומים לא ידעום.

79 מסתבר שגוון סגול הנוטה לכחול כלול בכחול והנוטה לאדום כללוהו בכלל אדום, כי לא היתה חלוקת הגוונים מורחבת כ"כ בימיהם. וראיה לדבר שהרי אין אנו מוצאים במקראות אלא תכלת וארגמן ולא גוון שביניהם. וארגמן הוא גוון אדום ולא סגול כמבואר בראשונים (אמנם יתכן שהסגול הנוטה לאדום חשוב אדום). אמנם יעוי' בקונטרס לבוש הארון, כי היוונים היו מכנים את הכחול בכלל הסגול (מקור לכך ראה שם הערה 220).

ד. לא יתכן שיתעלמו מצבע חשוב כזה

וביותר, אחר שביררנו לעיל שהתכלת היתה חשובה ומפורסמת מאוד אף בין אוה"ע ומקום צידתה ואומנות צביעתה היה באותו איזור שהם מתארים (כמבואר בגמ'), וכל ענינים שם לספר בצבעי החלזונות, זהו דבר שאי אפשר שהצבע העיקרי הזה חסר מכל הספרים המדברים בזה.

ה. ויטריביוס

גם ויטריביוס הזכיר שצבע דמו משתנה ממקום למקום, שיש מקום שצבעו lividum והיינו כחול⁸⁰, וא"כ ודאי צבעו בו גם כחול (כי כשהדם כחול, אינו צובע אלא בגוון זה; אגב יש להזכיר שגם היום ניכר שינוי בין החלזונות בחוץ החומר הכחול שבהם, אלא שאין ניסיונינו רב כ"כ בשינויי המקומות. אמנם כל החלזונות הללו כולם מין אחד הם, הנקרא "ארגמון קהה קוצים", שהרי הם שוים במראיתם ובצורתם וכל טבעיהם ואף פריס ורבים כאחד, ואין מקום לומר שרק היותר כחולים שבהם הם החלזון הכשר, כאשר בסופו של דבר החומר הצובע הוא שווה לגמרי והשינויים הקלים אינם אלא במשך או בקושי תהליך הצביעה).

ו. היאקינטינא

ובפירוש מצאנו את צביעת התכלת מהפורפורה בחוק הקיסר הרומאי: "אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה, הן בתוך המשי הן בתוך הצמר, הנקרא בלאטטה, אוקסיבלאטטה, וגם יקינטינא, ברם אם מישהו בכל זאת ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל, שידע לו שממונו וראשו יועמדו לדין מייד" (Codex Justinianus 4:40:1 – החוק הוא מתקופת האמוראים). והיאקינטינא הוא גוון התכלת, כפי שמתורגם התכלת בתרגום השבעים, וגם יוסף בן מתתיהו ופילון מכנים את התכלת 'יאקינטוס'⁸¹ וכן הובא בערוך מתרגום עקילס (ערך איירינון וערך טיינון).

80 כ"כ המתרגמים. וחיפשתי מילה זו ומצאתי שנקרא כן עקרב מסוים, שצבעו תכלת.

81 סמכותם של תרגומים אלו אינה מן הענין כלל, דאין אנו צריכים בזה לעדות של בר סמכא, דהללו לא באו להראותינו כי הפורפור הוא התכלת והם מסל"ת וחיו בזמן שראו עדיין תכלת וא"א לומר שכולם סילפו דבריהם ובמקרה כווננו הלשונות למ"ש סופרי האומות על הצבע המופק מן החלזון, או שנפלה טעות הסופרים בכל המקומות לכווננו ללשון זה. וראה עוד על היקינתון לקמן ח"ג אות ב' סע' ב.

[וכלשון הזאת "פורפורוס יאקינטוס" הזכיר גם מרקוס מאניליוס בתקופת בית שני, בתיאור הצבעים הצוריים (הובא בספר הארגמן עמ' 40).]

ז. דימויים מקבילים לתכלת ולפורפורה מהספרות העתיקה

בספרו על אבני החושן כתב אפיפניוס (מתקופת האמוראים) על אבן הספיר "ספפירוס הוא אבן שלפי האמור דומה לפורפורה הנקרא 'בלאטסא'..." והנה אבן הספיר היא אבן בגוון תכלת כמבואר בגמ' והרי לנו שהיו צובעים מהפורפורה בזמנם בגוון תכלת (המילה בלאטט"ה תורגמה ע"י החכם רבי אברהם רופא בשלטי הגיבורים (פ' עט) כחלזון שצובעים בו תכלת, ויש מהמתרגמים שתרגמוה ארגמן, אך בנידון דידן וודאי הכוונה תכלת שהרי הספיר אינו דומה אלא לזה כידוע מדברי חז"ל ומהמציאות, כי האבן הזאת ידועה ע"פ כל תרגומיה). כעין זה גם בכתבי הומרוס אנו מוצאים את דימיון זה של הפורפורה לגוונו של הים (המקור צוין לעיל הערה פא).

ח. הבנת האחרונים בספרי חכמי האומות

גם האחרונים שהבאנו לעיל, שהיו בקיאין בלשונות לע"ז ולכאו' מקורותיהם בספרי אוה"ע, הבינו מדבריהם דאיירי בחלזון שצובעים בו תכלת, ולמה לנו להכחיש הבנתם הפשוטה בלי שום סתירה וקושיה (וכולהו ס"ל דתכלת הוא בלוי', כמ"ש במקום אחר בשה"ג ובמוסף הערוך שאף מפרש 'פרפירא' – בגד תכלת; ורק החו"י הוסיף שדמו הוא בצבע פורפר, ועי' לקמן ח"ג אות ב' סע' ב לגבי דעת הפוסקים שהתכלת סגול, מש"כ דשמא רק על הדם עצמו דיבר ולא על צבע התכלת בצמר כלל ומ"מ גם הוא הבין בדבריהם שמהפורפורה הזה צבעו את התכלת).

ט. השם פורפורה ככינוי לארגמן

אמנם מה שקראו לחלזון פורפורה ככינויו של הארגמן, אולי הוא משום שזה היה הצבע המצוי שצבעו בו (משום שהתכלת הופקה גם מהאינדיגו, ובלא"ה נמי אולי שימוש הארגמן היה יותר עיקרי בו, כדאי' בבמד"ר פרשה יב "שארגמן חשוב שבכולן") אך באמת הלשון פארפע"ר היתה כינוי אף לגוון תכלת (עי' מוסף הערוך ערך פרפירא, בתורה תמימה במדבר טו הערה קיח, ובתרגום ל"א שבערוך ערך תכלת, וכמו שהבאנו בהערה לעיל מתרגום השבעים שמתרגם תכלת במקום אחד 'הולופורפורוס'. ועד ימינו פרפ"ל באנגלית הוא גוון סגול ולא אדום/ארגמן).

י. מהארכיאולוגיה

בתגליות ארכיאולוגיות בארץ ובחור"ל, מצאו אריגים עתיקים מאוד צבועים בכחול שנבדק במעבדה במיכשור אנליטי מתקדם שהם מן הטרונקולוס (אף שהחומר הכחול שבחלזון הוא ממש כמו בקלא אילן, יש בצבע המופק מהחלזון גם שרידים מעטים של פרום שאינם בקלא אילן, כמו"כ התפלגות החומרים המצויים בו משמשת הוכחה חזקה מאיזה מין ממני הפורפורה נצבע אריג זה)⁸².

ואשר הקשו משברי החרסים הבודדים שנשארו בבתי הצבע שכתמיהם סגולים, אינה קושיה כלל, **ואדרבה זהו סמך נוסף** לזהותו כחלזון התכלת, דאל"כ אמאי לא נמצאו שרידי צביעת התכלת בשום מקום אחר. ואי התכלת הוא הפורפורה א"ש, דבזה לא נשארים שרידים כחולים על החרסים, אלא סגולים. [הסיבה לכך הינה מחמת שהכלים משמשים בכל התהליך מתחילתו שאז הוא סגול, וגם לגבי יורת הצביעה עצמה, הצבע שביורה אחר ההמסה הוא צהובלשקוף ואינו משאיר כתמים. והכתמים בד"כ הם מלפני ההמסה שעדיין היה סגול, או שהם מהשכבה העליונה ביורה שהדם בא במגע עם החמצן ואינו מומס. וכן הוא בעוסקי מלאכת התכלת בזמנינו שברוב כליהם הכתמים סגולים.]

יא. ניסויים מעשיים

אך גם בלא כל האריכות הזאת, הרי בעינינו רואים שאין צריך סממנים מיוחדים להפקת צבע כחול מהדם, אלא בהנחתו בשמש לבדו אחר תהליך הַמְסָתוֹ (ואפי' באור היום בתוך הבית, יעשה כחול אחר כמה שעות, וכ"ש בזמנם לפי המתואר בכתביהם שהיה תהליך הצביעה אורך כמה ימים; ובלא"ה נמי יש דרך לעשותו כחול ע"י הרתחת היורה על האש בתהליך המסת הדם, או לאחריה ע"י אדים או ע"י בישול הצמר הצבוע). ואחר שידעו כל הסממנים המביאים אותו לירי הַמְסָתוֹ, שהרי רק על ידי זה אפשר לצבוע בו (גם

82 סוקניק, עמר, ועוד, מאמר "אריגי הארגמן האמתי" עמ' 414; יש להעיר, כי הפקוקים על ההסתמכות על המדע אינם שייכים אלא לגבי השערות כמדע הארכיאולוגיה, אך לא לגבי נתונים מדוייקים כמדעי הפיזיקה והכימיה, שעליהם אנו נסמכים בכל חיינו בכל דבר ועניין בין בדברים הנוגעים לפיקו"נ ובין בדברים הנוגעים לקיום המצוות. ויש לנו לברר המציאות על פי דרכי החכמה, אך לדון בגדריה ובעולה ממנה כדרכה של תורה.

את הצבע הסגול), א"א לומר שלא ידעו גם מאפשרות זו של צביעת הכחול.⁸³ נויש שר"ל שצביעתם היתה בחוץ, ולפי"ז אף לא היו נצרכים לשום דבר מיוחד, ע"י אות ג' סע"ב ס"ק ב.].

ואף בימינו כל גילוי זה בא לעולם בדרך מקרה ולא בניסיונות להוציא דווקא את הכחול (אלא שלא גילוהו עד לאחר זמן, כיון שלא היו משתמשים בו לצביעה כלל, אלא לניסויים במעבדות סגורות ובתנאים מסוימים; גם התכשירים שלנו פועלים מהר ולא שהו בניסיונותיהם זמן רב כ"כ כצביעה שבזמנם, וגם בימינו כתבו צובעי הסגול בצביעה טבעית מחלזון, שיש להקפיד שלא יחדרו קרני השמש ליורה כדי שלא יכחיל).

ג. השמטת מקור הארגמן מדברי חז"ל

שאלה: מפני מה לא נזכר בחז"ל שחלזון התכלת הוא חלזון הארגמן?

תשובה: אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר, דביחזקאל (כו, ז) משמע שתכלת וארגמן ממקור אחד יצאו, דתרוייהו מאיי אלישה (וימנה והולך שש ממצרים, אלונים מבשן וכי'; ומ"מ ודאי כוונת הנביא למשובחים שבכולם, דהא כל המינים הללו מצויים בעוד מקומות ואין ר"ל שנמצא התכלת רק באיי אלישה), אך בדברי חז"ל אין התייחסות למקור הארגמן כלל. אכן, המשמעות בתרגום השבעים, בפילון וביוסף בן מתתיהו וכן

83 ומה שכ' בקנ' אחד לומר שהם לא צבעו ע"י חיזור (המסת החומר) ולכן לא הפך להם לכחול, הוא דבר שאי אפשר במציאות נ'התכלת' עמ' 301 דברי פרופ' אלסנר; והיינו משום שבלא חיזור אינו אלא כתם חיצוני ולא נספג בצמר ואינו עולה יפה כלל, אא"כ יצבעו ישירות מהחלזון על הצמר שבזה אי"צ אפי' סממנים ושמעתי שגם בכה"ג לפעמים יכחיל ע"י חימום הדם או הצמר אח"כ. אך להדיא מבואר שצבעו ביורה של דם חלזון ולא מתוך החלזון עצמו. ואף הממצאים העתיקים של הצמר הצבוע בדם חלזון, הם רק ע"י חיזור, וגם צורת כתמי החרסים בחפירות מאוששת זאת]. ופליניוס כתב שהכניסו כמות של מי רגלים ובישלו וחיממוהו עשרה ימים, ואי צבעו ללא חיזור אי"צ לכלום אלא לנקותו מהבשר ולמרוח. ואין החיזור הזה תגלית חדשה של ממצאי צביעת החלזון בימינו, שהם עצמם השתמשו בידע עתיק שישנו בעולם ליצירת חיזור באינדיגו, וכן בניסיונות שחזור מרשמי הצביעה של פליניוס.

ומה שהקשה שאם צבעו ע"י חיזור א"כ כשירתיחוהו תמיד הוא הופך לכחול והיאך עשו ממנו סגול, אינה קושיה כלל ויתכן לעשותו יותר עמיד כגון בתערובות חלזונות ואכמ"ל בהסבר לזה. וכמ"ש פליניוס על צבע האמתיסט (והוא סגול), שהיה נעשה ע"י עירוב ב' מיני חלזונות.

בכתבי חכמי אוה"ע שאף הוא מחלזון נויש משמעות כע"ז במדרש שהובא בתוס' השלם עה"ת, בראשית מט, יג].

ונראה שחז"ל לא ראו לדבר על מקור הארגמן, כי אין בזה נ"מ לדינא דמהתוספתא משמע שאף לבגדי כהונה הוא כשר בכל מיני צבעונין (דלגבי תכלת כתבו דבעינן מן החלזון ואילו בארגמן לא כתבו מידי, וכ"מ ברמב"ם כלי המקדש ח' י"ג ועיי"ש במל"מ, ובאמת הרמב"ם כתב שארגמן הוא ל"ך ולא הזכיר החלזון, ולתרווייהו לא מצינו מקור בחז"ל). והרוצה לומר שאין הארגמן מהחלזון רשאי, וסמך יש לו מכמה ראשונים.

ומ"מ אין בזה שום קושיה על זיהוי הפורפורה כחלזון התכלת. מ"מ מהתעלמות חז"ל לק"מ, שהרי לא הזכירו כלל שארגמן מהחלזון, כמש"כ ההיסטוריונים היהודים וחכמי הגויים.

ובלא"ה אין כאן קושיה כלל, כי אפשר שצבע הטרונוקולוס (קהה קוצים) הוא לתכלת לבדו ולא לארגמן. ואולי זה מה שר"ל בלשון "ובדמו צובעים תכלת" בברייתא דמנחות, להבחין בין החלזון שרגילים לצבוע בו תכלת לבין ה"חד קוצים" ו"אדומת הפה", שהצבע שמופק מהם הוא אדום יותר (אף שאין סברא לומר שאף אם יצליחו להפריד את הכחול לבדו מתוך החלזונות האחרים דווקא חד מינייהו יהיה כשר, כי הצבען הכחול שבכולם הוא אינדיגו כמש"כ לעיל, אלא שבטרונוקולוס יש הרבה ממנו ובהם יותר פרום, ואם מצליחים להפרידו צריך ראייה לפוסלו).

ג. אופן הצביעה והסממנים

א. "האי תכילתא היכי צבעיתו לה"

שאלה: מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל בתשובתו מביא משו"ת ישועות מלכו שיש מחלוקת הראשונים אם הסממנים שמערכים הם בתוך היורה או רק בצמר, ואין נכריע בזה"ז. ועוד יש לברר מנלן אלו הם הסממנים הנצרכים לתכלת.

תשובה: גם טענה זו לא קיימא אלא כלפי הדיונון ולא כלפי הפורפורה, וכמו שיבואר.

דאמרינן במנחות (מב): "א"ל אביי לר' שמואל ברבי יהודה הא תכילתא היכי צבעיתו לה א"ל מיייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה",

ופרש"י "כדרך הצובעים ששורין אותו בצריף" (כגו' תוס' והגה' צ"ק שם) והק' שם בתוס' "דבר תימה הוא היאך מערב שום דבר בהדי תכלת, ושמא עם הסממנין נקרא תכלת, ובקונטרס פי' לשרות בהן כדרך הצובעין ששורין אותו בצריף". ויש להסתפק, אי כוונתו שלדעת רש"י הסממנים הם דווקא דבר שאינו נותן בו צבע (ואז נימא דהצריף הנ"ל הוא חומר עזר לצביעה, אך אינו משנה הגוון⁸⁴), או דס"ל דדעת רש"י נמי כוותיה, דלא איכפת ליה שהסממנים יתנו בו צבע (ואז נימא דהצריף הוא חומר צובע),⁸⁵ ומ"מ לדעת תוס' לא איכפת לן בהכי. ולתרוייהו לא נאמר שום דין איזה סממנים רשאים ליתן בו (אמנם גם לתוס' דלא איכפ"ל אם הסממנים משנים הצבע, מ"מ ודאי צריך שישאר גוון תכלת ולא ישתנה) וברמב"ם (ב, ב) "ונותנין את הדם ליוורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיו"ב כדרך שהצבעין עושין" ולא כ' איזה סממנים, ומשמע דבכל שיעשו הצבעים שרי, משום שענינם רק להתפסס הצבע ולא איכפ"ל צורת עשייתו.

והנה בחלזון זה א"ש לכו"ע בין לרש"י בין לתוס' ובין לרמב"ם. כיון שאין הסממנים נשארים בצמר כלל שאין ענינם אלא לצורך המסת הדם (דלא כשאר מיני צבע שנשאר שריד מהסממנים). וממילא ודאי בזה לא איכפ"ל במיני הסממנים וצורת הצביעה.

84 אשר כע"ז כתב רש"י (כתובות עט): "מחפורת של צריף אלו"ם בלע"ז צובעין בהן בגדים ומשי" ויש לדון אי כוונתו שמתפססים הצבע על ידיהם או דאיהו גופייהו משמשים לגוון. וברבינו בחיי (שלח טו, לח) "ושורין אותו צמר תחלה בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומטילין ביורה רותחת הדם ההוא והצמר עם סמנין כמו אהל וצריף כדרך שעושין הצבעין כדי שיקלוט הצמר את העין". הרי שתפקידו של הצריף הזה הוא שיקלוט העין ודרך הטלתו היא לתוך היורה (ובודאי אין מחלוקת הראשונים מה היא דרך הצובעים, וע"כ דלא כמו שפירש הישועות מלכו בדברי תוס' בדעת רש"י דהצריף ניתן רק בצמר ולא ביורה עם הצבע).

85 ונראה להוכיח דדעת רש"י שגוון התכלת בצמר הוא רק מהחלזון ולא מהסממנים (כהבנת הישועות מלכו בדעתו), ממש"כ רש"י (חולין פט). "ומראית דמו דומה לים". ולכאור' מקורו ממה שמצאנו כלפי התכלת עצמה שמראיתה דומה לים. וא"כ חזינן דס"ל דגוון דמו של החלזון הוא כגוון התכלת עצמה ואין הסממנים משנים בה את הגוון.

ובישועות מלכו כתב תוס' פירשו ברש"י דהסממנים ניתנים רק בבגד ולא בתוך היורה, והוא דבר תימה, דהא מפורש בגמרא מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה, הרי להדיא דאף את הסממנים יהבינן ביורה. ואף לפי הבנתו בפירוש דברי התוס' אי"צ לומר כן, דאף אי נותנים הסממנים לתוך היורה (וכמש"כ בהערה 84 מדברי רבינו בחיי), מ"מ אפשר שתוס' הבינו מדבריו שהסממנים הללו אינם לצורך נתינת צבע אלא רק כדי שיקלוט העין. ונראה דמה שהביאו לבאר כך הוא הגירסא שהיתה לפניו ברש"י: "דרך הצובעים לשרות בגדים בצריף", ומשמע ליה דשורין רק את הבגד בצריף ולא מערבין את הצריף ביורת הצבע עצמה במלאכת הצביעה. אך באמת גירסת תוס' ברש"י אינה כן, אלא "כדרך הצבעין לשרות אותו בצריף" והיינו עם הצבע (וכהגהות צ"ק שם). ומ"מ גם הישועות מלכו ביאר טעמו של דבר דבעינן שלא יהיו סמנין ביורה, משום מש"כ שם תוס' שלא יהיה הצבע מורכב מעוד דבר חוץ מדם חלזון. וא"כ בצביעת הפורפורה א"ש לכו"ע וכמ"ש לעיל, כיון דאין הסממנים נותנים בו את הצבע כלל אלא מסייעים בהתפסתו בצמר. וכל דבריו לא שייכי אלא כלפי הדיונון, שבו הגוון משתנה ע"י הסממנים.

ב. העמדת היורה בחמה

שאלה: בגמ' (מנחות מב:) לא הוזכר במלאכת עשייתו שצריכים להניחו בשמש. *תשובה*: א. גם בלא העמדתו בחוץ, בכמות קטנה מספיק לו אור היום שבתוך החדר כדי להעשות כחול, אלא שהוא לוקח יותר זמן (וכבר הוזכר בספרי היוונים שהיה תהליך הצביעה נמשך כמה ימים). ולאחרונה התברר שכשתהליך הצביעה נעשה במי ים אי"צ קרני שמש, וכן נודע עוד שיש דרך לעשותו ע"י הרתחת היורה על האש בתהליך המסת הדם ובתוספת סממנים, וכן בבישול הצמר הצבוע עד הרתחתו, ואפי' ע"י אדים בעלמא הופך הסגול לכחול. וא"כ היו צריכים לעשות תחבולות כדי לצבוע סגול עמיד ולא בשביל צביעת התכלת. ואפשר שזה מה שחידש רב שמואל בר יהודה שם במלאכת הצביעה, דבעי להרתיתו עם הסממנים (אולי נתקשה בזה אביי, כיון שהוא שונה ממלאכת צביעת הקלא אילן שאי"צ רתיחה, שאין בו אדום שצריכים להוציאו).

וככל שמתרבה שימוש צביעתו של החלזון הזה, מתגלים דרכים נוספות לעשיית הכחול ממנו אף ללא שמש. וכל הדרכים הנודעים היום לא נודעו אלא בדרך מקרה ע"י שימוש, וא"כ בימיהם שהיה שימוש נפוץ בהרבה מסתבר מאוד שהיו ידוע להם דרכים רבות נוספות לעשיית הכחול ממנו אף ללא שמש.

ב. יש טוענים על פי מש"כ סטראבו"ן על הריח הרע שהיה בצור ממלאכת הצביעה [ניתן לחוש בריח זה גם בבתי הצביעה בזמנינו]⁸⁶, דמסתבר שהצביעה בזמנם היתה בחוץ, לפיכך תמיד היתה להם קרינת השמש אף בלא שהיו מכוונים לכך. אמנם יש לפקפק הרבה באסמכתאות אלו.

ג. בגמ' משמע דלא באו ללמד כל מלאכת הצביעה לְצַבְעִים. דהא לא הוזכר איזה סממנים מערבים בו, והיינו משום דאינו מעכב כמ"ש לעיל, והעיקר בזה להגיע לגוון הסופי בכל דרך שתהיה ולכן גם לא הוצרכו לכתוב פרט זה ולא באו אלא משום איזה פרט מסוים, אולי לענין הטעימה או לזה שעושים אותו בסממנים, או כמ"ש לעיל דבעינן להרתיעו ולא סגי בחימום כמו בקלא אילן; ואפשר דשאלתו היתה רק על הדינים המיוחדים שצריכים להקפיד במלאכת הצביעה כדאמרינן שם ש"מ חלתן].

ד. הערות מכמה סוגיות

א. הצד חלזון

שאלה: יש מקשים דבשבת (עה.) איתא דהצד חלזון חייב משום מלאכת צידה. והפורורה שהוא עומד במקומו ולא עביד לרבווי, הו"ל כצבי חיגר שאין מחויבים על צידתו (שם קו:).

תשובה: הנה גדולה מזו כתב רש"י (חגיגה יא.) לגבי חומט שמח' שרצים, "אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל..." והיינו חלזון דיבשה, דהא חלזון של ים הוא שרץ המים, וח'

86 חכ"א העיר על שלא נזכר על אומני צביעת התכלת שהיו מאוסים כבורסקאים, אך גם אם הפורורה אינו חלזון התכלת מ"מ גם לגבי אומני צבעי הפורורה לא נזכר כן. ועל כרחו יש לו ליישב באיזה אופן שיהיה או שלא היה הסירחון דבק באומנין עצמם, או שאין מלאכה זו אומנות מצויה כבורסקאים ולא הוצרכו לדבר בה, או באופן אחר ואכמ"ל.

שרצים הם מהשורץ על הארץ. וא"כ אף חלזון דיבשה דלא עביד לרבוויי כלל יש בו צידה, דהא אמרו במשנה (שבת קז.) "ח' שרצים האמורים בתורה הצדן .. חייב" ואף שהוא ניצוד ועומד (וכן נקט הגרי"ש אלישיב עיקר דהלכה כרש"י הובא באורחות שבת פי"ד, הערה כא)⁸⁷. וצריך לחלק בין חומט של רש"י לצבי חגור⁸⁸.

ויש עוד להוסיף דאף להתור"ד (חגיגה יא.) דפליג על רש"י וס"ל דאין צידה בחלזון דיבשה משום שאינו יכול לזוז כמעט, יש לחלק חלזון של ים מחלזונות של יבשה, דאי' בביצה (כד.) "היכי דמי מחוסר צידה, א"ר יוסף אר"י אמר שמואל כל שאומר הבא מצודה ונצודנו", וא"כ הפורפורה הזו, כיון שהוא נמצא במעמקים מקום שאין יד אדם משגת אותו ואף הוא נסתר שאין מבחינים בו בקל ואינו ניצוד רק ע"י פיתיון שמניחים לו ברשתות, הוא בכלל "הבא מצודה ונצודנו" דחשיב צידה.

ולא דמי לצבי שבור או לאוויזים ותרנגולים שברשותו, דהתם גם בלא צידתו היה עומד ברשותו, אבל הכא בלא צידה אינו עומד לשימושו של האדם (והגם שכיום יש שצדים אותו אפי' בצלילה, מ"מ בד"כ היו נצרכים לשם כך לאמצעי צלילה מיוחדים שלא היו בזמנם).

87 ובאגלי טל (בורר יא) "וגדולה מזה שהצד דגים מתוך הנהר אפשר דחייב". וא"כ כ"ש בזה, שיכול להלך וגם הוא נסתר ע"י צורתו הדומה לסלעי הים ובצבעו הדומה לים.

88 ואפשר שהחילוק הוא דצידה לא הוי אלא במקום ששוללים את חירותו של הבע"ח, ואילו צבי חגור או חולה שכבר נשללה חירותו ממנו ע"י חוליו, תו אין מוסיף בו צידה. אך במקום כזה שהוא חי בצורתו הטבעית, אזי הבאתו לתנאי שבי, חשיבא צידה. ובכה"ל (סי' שטז) כתב, דבב"י משמע דס"ל לר"ח דבצידת צבי החולה מחמת אובצנא, אף דאין יכול לזוז ממקומו, חשיבא צידה. והקשה, כיון דאין יכול לברוח מ"ש מצבי חגור. ואין לומר דמשום שעתיד להיות בריא לאחר זמן, דמ"ש מחגבים בשעת הטל דאמרינן דהצדן פטור (שבת קז:). ולהאמור שמעתי ליישב (בשם הגרמ"מ קרפ שליט"א בספרו) דבע"ח שהוא בצורתו הטבעית שייך בו צידה, אף אם השתא אין יכול לברוח. ורק כשחל בו שינוי מצורתו הטבעית חשיב שהוא כבר ניצוד ועומד. ולכך מחמת אובצנא שהוא עייפות בעלמא, חשיב צורת חייו הטבעית יותר מחגבים בשעת הטל או צבי חולה. ויל"ע דלא א"ש עם דברי אלעזר בן מהבאי, דחגבים בשעת השרב, אם מקלחות פטור והיינו משום דצידתם פשוטה ואף דהחגבים חיים בצורתם הטבעית. אך י"ל דר"ח לטעמיה דפי' שם דענין מקלחות, דמופכים ע"י הקילות וא"כ שוב אפשר ל"ל דחשיבי ניצודים כיון דאינם בכחם לפי טבעם.

והרי להדיא אי' בפ"י הראב"ד לספר יצירה (הקדמה נתיב ח), שהחלזון הוא עומד במקום אחד, וע"כ צריכים אנו לפרש דעת המחייבים על צידתו כנ"ל. וא"ש טובא דלפ"ז אפשר לבאר מחלוקתם של הבבלי והירושלמי [שהובא בתוס' שבת עה. דבירושלמי אי' שהצד חלזון פטור] כבריה כזו שהיא קצת ניצודת ועומדת, אם תפיסתה חשיבא צידה. ואדרבה יש לדקדק מעצם המחלוקת שהוא קצת ניצוד ועומד, דלא מסתבר שנחלקו במציאות. וא"כ יש בזה סימן נוסף המתקיים בחלזון זה (שטבעו לעמוד בד"כ בלא תנועה).⁸⁹ עוד יש לתרץ באופן אחר, דבמקום שצדים אותו ברשתות נמצא שאין שעת צידתו אלא שעת הוצאת הרשת מן המים ואז הוא במצב של מהלך ולא רובץ על פני האדמה.

ב. והפוצעו

שאלה: לדעת ר"י (שבת עה.) הפוצע חלזון חייב משום מפרק, ומפרק שיעורו גרוגרת ואילו בחלזון הזה אין בדמו גרוגרת. **תשובה:** קושי' זו אינה אלא לדעת הרמב"ם דחובל שיעורו גרוגרת, אך כבר כתב הכס"מ שם (שבת ח' ד'), דגם לדידיה אין שיעור זה אלא בדם שראוי ללפת בו הפת, דבזה שיעורו כאוכלין (וכדאמר' בגמ' בחובל וצריך לכלבו), אך לא נאמר שיעור זה אלא באוכלים ולא במיני הצובעין.

ועו"ל ע"פ מה שהביאו הרבה מהאחרונים דברי מהר"מ בנעט (מגן אבות ד"ה השוחטו) ליישב מה שמקשים על דברי הרמב"ם, מהא דבמילה ליכא גרוגרת ואפ"ה איצטריך קרא להתירה בשבת, וע"ז כתב מהר"ם בנעט דמשום חשיבות

89 ויש מקשים דכיון דדרך צידתו ברשת כמבואר בגמ', א"כ אין חייב אלא אי בשעת פריסתו ילכוד כמבואר בתוס' (שבת יז:), ואין מצוי בפורפורה שיהיה כן. אך אין זו קושיה של כלום דהתם לא איירי במקום שמוציא את הרשת אלא כשנשאר לכוד בתוך הרשת, אך כשצורת הצידה היא ע"י הוצאת הרשת מן המים בהא ודאי הוצאתו זו היא צידתו, ועד שאין מוציא הרשת מן המים אכתי אין צידתו גמורה. ובלא"ה, לדעת רש"י שבחומט של יבשה חייבים על צידתו הוי אפשר לאוקמי הא דצד חלזון חייב, כשצד בידו. ועוד יש לחלק דתוס' כתבו דקושייתם שם משום דאינו יודע אם יצוד, אך במקום שצידתו ודאית וכמו שמוציא בצידת הפורפורה (כשמניחו במקום שמצויים חלזונות) בהא ודאי יתחייב אפי' על פריסת המצודה.

המצוה שיעורו פחות. וה"נ נימא דדם חלזון חשיב, וכדאמרין לגבי הוצאה דשיעורא דארגמן בכלשהו (שבת ז. ו; ובמגן אבות שם רצה לומר דחלזון איירי דווקא בדליכא גרוגרת, ומיישב בזה קושייה אחרת שהוקשה לו בסוגי' עיי"ש סוה"ד; ועי' לעיל הערה 15 בסוגיית הגמ' שם בענין פסי"ר דלא ניחא ליה בפציעת החלזון).

ג. מן המותר בפיו

שאלה: איך הותר תכלת במשכן, והא לא הוכשרו למלאכ"ש אלא עור בהמה טהורה בלבד (שבת כה.), והפורפורה הוא שרץ המים טמא.⁹⁰

תשובה: דבר זה אינו קשה על זיהוי הפורפורה דווקא, דהא להדיא כתבו הראשונים שהחלזון הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא., ראבי"ה שבת קצד, ר"ש וראב"ד תו"כ מצורע א, יד, וכ"מ בדברי הריטב"א שבת עה. בשם הרא"ה והרמב"ן, "...חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות"). ומדברי כולם נלמד דאין לו סנפיר וקשקשת ואינו כשר. וכן משמעות הפשוטה בגמ' בבכורות, דחלזון הוא כצורת נחש (בכורות לח: וערש"י ויקרא כא, כ), וה"ה דיש להקשות כן לגבי ארגמן (בין אם הוא מפורפורה ובין לדעת הרמב"ם בפיהמ"ש כלאים ט, א, שהוא הצמר הצבוע ב"לך", שהוא מין תולעת ידועה בהודו הנקראת Lakshedia lacca). וכן תולעת שני שהיא ודאי תולעת והיא ידועה, וכתב הרמב"ם (שם) שהיא הקרמז, וכ"כ ר"ש וראב"ד (תו"כ שם) ועוד (אמנם רבינו בחיי כ' שצובעים בגרגרים שהתולעת בתוכם ולא בגוף התולעת, אך היום ידוע, כי הגרגרים הם הכנימות האמהות שגם הם שרצים אסורים, וכ"כ מהר"י אברבנאל שמות כא שהתולעת שני מתולעים ממש).

וכתבו האחרונים שדין זה אינו אלא בעור שהוא עיקר הדבר, אך צבע חזותא בעלמא הוא וחזותא לאו מילתא היא (עי' נו"ב תנינא אר"ה ג' וחת"ס יוד"ח ח"ב רע"ו, ובשע"ת לג, ה), וכ"מ בלשון הברייתא "לא הוכשרו וכו' אלא עור בהמה טהורה", דדווקא לגבי עור קפיד [וכן דקדקו התוס' והרשב"א שם, והקשו על שְׁצַר דאיירי ביה התם בגמ' שבת כה., אך רש"י תירץ דהא נמי חשיב עור, דו"ק ברש"י ד"ה אלא לנכרכות שם כח:].

90 אין להקשות, איך הותר לעשות מצוה מדבר טמא, דהא חוט משי כשר לציצית בבגד משי, כדאי' במנחות (לט:).

עוד יל"ע בעיקר הדבר, אי דם חלזון דמיפקד פקיד לא דמי למי רגלים של חמור דמותרין שהרי גם דם זה אינו מגופו ממש והוי כפירשא בעלמא. ואפילו דם שרצים ממש איצטריך קרא לריבויי, ויש לדון אי דם הצבע של החלזון הוא ממש כדם גם לגבי דין זה (כ"כ באבהא"ז כלי המקדש א, ג: וע"ע במג"א רטז, ג, שדן בדעת כמה ראשונים דס"ל דמוס"ק הנעשה מדם חיה מותר באכילה).

ד. יים כנרת דאתי מתמן תכלת" (זוה"ק)

שאלה: בזוה"ק אי' דחלזון עולה מים כנרת (וכ"ה בדברי האריז"ל), ואילו הפורפורה אינו ניצוד אלא בנחלת זבולון בים הגדול ובעוד מקומות בים התיכון. ואף דלא ראינו אינה ראייה (דהא אף חלזון צובע אחר לא נתגלה שם), אך אריסטו כתב על הפורפורה שאינו מצוי אלא במים מלוחים, והכנרת מימיה מתוקים. ולא מסתבר שהיה החלזון מצוי בכנרת שלא כדרך טבעו בכל העולם.

תשובה: כבר נתקשו הרמ"ק החיד"א והיעב"ץ בדברי זוה"ק הללו, אחר דנקטו לדבר ברור דהחלזון מצוי בים הגדול. וכמו שמשמע בדברי חז"ל בכ"מ, דהא אמרי' דחלזון מצוי מסולמות של צור ועד חיפה (שבת כו). ובספרי (ברכה שנד) אי' שהוא בימה של חיפה (י"ג יפו) ועוד משמע שם שהוא מצוי בין עכו לכיזב. ועוד אמרו (מגילה ו). שקיבל זבולון החלזון בנחלתו כדי שיהיה לו מעלה שאין לנפתלי, שהכל צריכים לו ע"י חלזון, ואילו הכנרת הרי היא בחלקו של נפתלי, ולא עוד אלא שאף שאר שבטים יכולים לצודו שם דהא "מחכין בימה של טבריה" (ב"ק פא.). ועוד דהא זוה"ק כ' דהכנרת בנחלת זבולון ובגמ' דידן אמרי' דכנרת היא בנחלת נפתלי (כן הוא בגמ' ב"ק פא: וכ"מ בספר יהושע).

ופירש הרמ"ק (אור החמה ח"ב קמט:): דאין כוונת זוה"ק לים כנרת הגשמי אלא לספירת המלכות הנקראת בלשון זוהר ים כנרת.⁹¹

91 והסכים בזה החיד"א ודחה להרמ"ז החלוק על הרמ"ק. ז"ל: (נחל קדומים תרומה) "וכל זה נעלם מעיני הרב הגדול הרמ"ז שדחה דברי הרמ"ק שהחלזון בים הגדול וכתב דהיה בים כנרת ולא זכר ספרי ופסיקתא והר"מ ואכמ"ל" [ובודאי אין כוונת החיד"א לחלוק על דברי האר"י שהביא הרמ"ז שם, אלא דס"ל שהאר"י מדבר ע"פ אותם מושגים שמדבר בהם הזוה"ק. וראה מש"כ עליו הגר"מ הלל שליט"א (וישב הים ח"א סי' ג') וז"ל: "ותהילות יוסף בפי כל הפוסקים האחרונים באמרם שהוא לבדו הבר סמכא בכל ענייני הכתבי הקודש

של האריז"ל". ובלקיו"ת כתב האריז"ל דים כנרת שבחלקו היינו דבאמת הוא בחלק נפתלי ואעפ"כ חשיב שהוא בחלק זבולון ע"פ סוד כמ"ש שם, ולפי"ז מש"כ בגמ' (מגילה ו.) דחלזון הוא בנחלת זבולון ולא אצל נפתלי, ודאי אין הכוונה שהוא בים כנרת ופשוט הגמ' איירי בחלזון התכלת וכן מפורש בתרגום הנקרא יונתן בן עוזיאל עה"פ שבכרכת זבולון "כי שפע ימים יינקו" (דברים לג, יט) ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלזונא יאחדון ויצבעון מאדמיה תיכלא לחוטי גוליתהון"]. ואמנם הגאון יעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד) רצה מכח קושי' זו להגיה הגי' בכל לשונות הזוהר, אך גם בדברי האריז"ל איתא להא. אך באמת כדברי הרמ"ק משמע אף בתוך דברי הזוה"ק עצמו, גם לולא כל ההוכחות מן הש"ס. דדברי הזוהר (דברים לג יח) הם עה"פ "לזבולן אמר שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך" וקאמר דזבולון נפיק לאגחא קרבא וע"ז אמר "בחולקיה דזבולון ימא, וכנסת ישראל אקרי ים כנרת, והכי אתחזי, בגין דהא תכלת נפיק מתמן..." הרי דאיירי באותו ים דכתיב ביה שמח זבולון בצאתך וקאמר דנפיק ביה לאגחא קרבא, דהיינו ודאי הים הגדול, שהרי הכנרת כולו בא"י ואין מקום לצאת ממנו לחו"ל. ועוד, דהוכחת הזוהר דנקרא אותו ים בשם ים כנרת הוא מדבר זה עצמו שהתכלת עולה משם (וכע"ז בזוהר שלח קעה:), ואי"צ לומר כן גבי ים כנרת שבטבריה שהתורה כבר קראתו ים כנרת. גם לא משמע דענינו להוכיח גבולות הנחלות, שנחלת זבולון מגעת לכנרת. ועוד, דא"כ נצטרך לומר דהוכחתו מהא דחזינן שהחלזון בחלקו, וס"ל דלא יתכן שיהיה החלזון אלא בים כנרת לבדו ולא נמצא בים הגדול כלל, וזה לא יתכן, דהא בבבאיים משמע דהיה מצוי באיי אלישה (איטליה ע"פ התרגום) ובגמ' (שבת כו.) א"י שהוא מסולמות של צור ועד חיפה. ועוד דבתחילה קאמר דבחולקיה ימא, ולאחמ"כ אמר דקרי ליה ים כנרת, ומשמע דמדבר באותו ים דאיירי ביה בתחילה והיינו אותו ים שידוע שהוא בנחלת זבולון שהוא הים הגדול כמשמעות המקראות.

ובמקו"א א"י בזה"ק (בשלח מח:) "והא ימא חד הוה בעדביה אלא מאי לחוף ימים, ודאי אוקמוה חברייא ברזא עלאה, וירכתו על צידון כמה דאת אמר יוצאי ירך יעקב, זבולון שוקא דימינא דגופא הוה, וים כנרת הוה בעדביה ומהכא אשתכח חלזון לתכלתא", הרי דמפרש קרא ד"וירכתו על צידון" ברזא עלאה על ים כנרת. והיינו ודאי כפי' הרמ"ק דקרי ליה לים הגדול שבחלק זבולון כנרת, שהרי כנרת שבטבריה אין לו שום שייכות עם צידון. ואינו בחלק זבולון כמו שהקשה המקשה בתוך דברי הזוהר שם. והתוצן לא נחלק עליו על ההנחה הפשוטה שהניח ד"ימא חד הוה בעדביה", אלא פירשו ברזא עלאה ולא שינה סדרי נחלות השבטים. וכמו שנתפרש בזה"ק (לג, יח) דקרי ליה כנרת משום דכנסת ישראל אקרי כנרת.

ועוד הק' בזה"ק (בהעלותך קנא.) דכיון דזבולון ירית כנרת "אי הכי יהודה מה חולקא אית ביה אלא יהודה נטל מלכותא כלא ואתאחיד ביה בכל סטרי"ן" והיה קשה לו מאי דחשבינן ליה לזבולון בכנרת דהיינו המלכות, דהא קיי"ל דיהודה הוא במלכות. והיינו ודאי כדברי הרמ"ק דאין כוונתו אלא לכנרת של מעלה (אמנם להרמ"ז ס"ל דכנרת של טבריה היא נמי בחלקו של זבולון, וצ"ע). ומה שדקדקו עוד ממש"כ הזוה"ק כנרת לעילא וכנרת לתתא, דעת הרמ"ק דאחר שהדבר מפורש שם כי הכנרת ירמוז למלכות, וגם במושגים העליונים ישנה מלכותא עלילא ומלכותא תתאה, כמו שפירשו המקובלים ענין ירושלים של מעלה ושל מטה, בענין המלכותא תתאה שהיא המלכות ומלכותא עלילא שהיא הבינה, ה"נ בזה.

ה. האם יש לו גידים ועצמות

אי' בירושלמי (פ"ק דשבת ה"ב) "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל, שמואל מקטע ידה וריגלה וכו' אר"ש בן חלפתא ולא מחלזון שמענו, וחלזון יש לו גידים ועצמות, ולא כן תני כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משהו חדשים דמר רבי יוסי וכו'".

ונחלקו המפרשים בביאורו, דהקרבה"ע והפ"מ פי' דר"ל דלחלזון אין גידים ועצמות, אך יש שפירשו דר"ל דלחלזון יש גידים ועצמות והירושלמי מוכיח דבר זה דיש לו גידים ועצמות מדחזינן שהוא חי יותר מו' חודש, וכל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר מו' חדשים. וא"כ לפי פי' זה דלחלזון יש גידים ועצמות, יש לנו לברר אם לפורפורה יש גידים ועצמות. והנה לפירוש הזה בירושלמי מוכח בבירור שיש גידים ועצמות לפורפורה [אף אם אינו חלזון התכלת], דהא כל ראייתו של הירושלמי שיש לחלזון גידים ועצמות, אינו משום דחזינן כן במציאות אלא משום שהוא חי יותר מו' חודש, ואנן נמי נימא דהנה הפורפורה חי ז' שנים ויש בו אותו הכרח שממנו הכריח הירושלמי שלחלזון יש גידים ועצמות, דקיי"ל "כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר מו' חדשים". וא"כ לפי"ז הדבר ברור שיש לפורפורה הזה גידים ועצמות וכל מה שנפרש בזה לא יהיה אלא ביאור מפני מה חשיב כן, מאחר והחוש מכחישו.

עוד מוכח מן הירושלמי הנ"ל שחלזון של תכלת דאיירי ביה אין לו גידים ועצמות הניכרים וידועים לכל שהרי כל הוכחתו לומר שיש לו גידים ועצמות היא רק מכח זה שהוא חי יותר מו' חדשים, וא"כ יש לנו למצוא חלזון מאותו המין של חלזונות הידועים לנו שאין ניכר בו גידים ועצמות והוא חי ז' שנים וממילא ע"כ דיש לו גידים ועצמות. (וכדברי הראשונים שהובאו לעיל ח"א אות י"א סע' א שהוא תולעת, שכידוע אין לה גידים ועצמות.)

[אולי יש לפרש טעם הירושלמי, דענין גידים ועצמות הוא כמבואר בסוכה (כא:): דענינם הוא להגנה וסיכוך, וא"כ קונכיתו שמשמשת לו להגנה וסיכוך חשיבא ליה כגידים ועצמות.]

ה. מנין החוטים

זאת למודעי כי לא הגעתי להוראה כלל,

וכל הנראה כהכרעת הלכה בסעיפים אלו אינו אלא מראה מקום בעלמא.

ראיתי מי שערער שא"א לקיים המצוה כיון שנחלקו הראשונים במנין החוטים (שלפי הרמב"ם התכלת הוא חצי חוט, ולראב"ד חוט א', ולחוס' ב' חוטים). ודבר תימה הוא, וכי משו"ה ייבטל מן המצוה לגמרי, הא למה הדבר דומה למי שאינו מניח תפילין משום דאיפליגו בה רש"י ור"ת (קודם שנפסקה בזה הלכה). ואמרי' (עירובין ו: ועוד) "הרוצה לעשות כדברי בית שמאי עושה כדברי בית הלל עושה, מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל רשע, מחומרי בית שמאי ומחומרי בית הלל עליו הכתוב אומר הכסיל בחושך הולך, אלא אי כבית שמאי כקוליהון וכחומריהון אי כבית הלל כקוליהון וכחומריהון", והכא שלא להטיל תכלת כלל גרע טפי, דהא במעשה זה עצמו אינו עושה אף כחד מינייהו. ישתקע הדבר ולא יאמר, כי הרבה גופי תורה בטלין בו.

והנה יש להקדים דבכל גווני שיעשה לא גרע מעשיית לבן לבדו או תכלת לבדו, דהא כשם שאין התכלת מעכב את הלבן ה"נ אין הלבן מעכב את התכלת ואי עביד ד' של תכלת או ד' של לבן יצא. ואף כשעושה המצוה לחצאין מוכחא סוגית הגמ' דלא גרע בזה ולא יהא אלא כמאן דלא עביד אלא לבן לחודיה או תכלת לחודיה^{92, 93}. וכל הנידון בזה הוא רק איך יעשה כדי לקיים גם מצות תכלת

92 דאף כשאין מקיים מצות לבן בשלימות בחוטים הבאים במקום תכלת, מ"מ לגבי הדין הזה דאמרי' "אין לו תכלת מטיל לבן" יצא, כדאי' בגמ' (מנחות לח:): דאף אם לא מתקיים לבן כדינו (דהיינו אפי' אי אקדומי לבן מעכב בדיעבד) מ"מ יצא י"ח לדין דקיי"ל לבן אינו מעכב את התכלת, ופי' בתוס' (שם לח. ד"ה התכלת) דהיינו משום דבמצות גדילים מהני אף בלבן שלא כדינו דקרינא ביה גדילים ד', וא"כ ה"ה אי עביד את התכלת שלא כדינו ידי גדילים יצא. וברמב"ם נמי משמע דמודה לרש"י ותוס' דאי עביד ארבעה של תכלת, ידי מצות ציצית יצא, כמ"ש בפי' והלובש טלית שיש בה לבן או תכלת או שניהם כאחד הרי קיים מצות עשה אחת (ושם לא הזכיר גרדומין), וכ"כ בב"י (או"ח יב) "ונראה לי שהרמב"ם ודאי פסק כרבנן וכו'... שהרי עיקר המצוה בתכלת ואם היכא שאין לו תכלת עושה לבן לבדו כל שכן שכשאין לו לבן שעושה תכלת לבדו" (וכ"ה בכס"מ ציצית א, יח). ובסה"מ (שורש יא) נמי מבואר דהיה אפשר למנות התכלת כמצוה בפ"ע משום דאין זו צריכה לזו. ויש לדון לדעת הרמב"ם אי היה כולו תכלת דשמא קיים בזה אף מצות לבן ולא גרע מקלא אילן (עי' הערה 96). אמנם להרמב"ם מפסיד בזה דין מין כנף וכ"כ בשו"ע (ט,ה) דהמדקדקים נוהגים כן, אמנם ברמ"א שם כ' דאין המנהג בדבר זה כדברי הרמב"ם.

93 משום חשש "בל תוסיף" ו"בל תגרע" ליכא, דמלבד מה שהחובה עלינו להכריע ההלכה וכמ"ש למעלה מדברי הרשב"א והרמב"ן, עוד יש בזה כמה טעמים דלא שייכי הנהו חששות הכא כלל.

חזא דהכרעת המ"ב ע"פ הגר"א (מ"ב יא, ס"ק ס) דהיכא דלא אפשר, אין לחוש לבל תוסיף בחוטי הציצית כלל (ואפי' לגבי הוספה במנין החוטים), וא"כ ה"נ ודאי אין לו להמנע מקיום המצוה לגמרי משום זה.

אך בלא"ה נמי הכא ודאי אין לחוש לזה דהא מבואר בראשונים ריש התכלת וכ"מ בגמ' (שם מא:): דמצי למעבד כולו תכלת או כולו לבן, [וכן כתב הב"י אפי' לדעת הרמב"ם. הובא לעיל הערה 92] וא"כ חזינן ודאי דאין בתוספת חוטים מהצבע האחר משום בל תוסיף. [ונראה שטעמו של דבר הוא, משום דהא אם יש לו רק לבן או רק תכלת הרי מחוייב בו משום מצנת גדילים, דלא אמרה תורה איזה גדילים יהיו אם משל תכלת או משל לבן, אלא דמדין מין כנף ומדין תכלת בעי לעשותם משתי מינים אלו, אבל בדלית ליה יש לו לעשותם באיזה מין שיש לו, לקיים מצנת גדילים שמחוייב בה. וא"א לומר על מי שמקיים את חיובו שהוא מוסיף על המצוות, שהרי מעשהו הוא מעשה מחוייב, ואף שאפשר לעשותו בדרך אחרת ע"י שיעשה ד' חוטי לבן, הא מ"מ כל שלא עשה חוטי לבן קיים מצוותו ע"י הטלת חוטי תכלת. ומה שהחוטים צבועים לא חשוב תוספת אלא מין חוט שונה, שהתורה אמרה שגם במין הזה מקיימים מצנת גדילים. וה"נ אי עושה ב' חוטים של תכלת, אפילו אי נימא דאיכא חוט דתכלת אחד נוסף, הא מ"מ השתא דלא הטיל לבן אחר בעי ליה לחוש זה כדי לקיים מצנת ח' חוטים דגדילים, וא"כ מה שחוט זה צבוע הוא, לא גרע משום זה דהא במצנת גדילים לא הגבילה תורה איזה מין חוט יטיל בכגדו אם של תכלת או של לבן.]

ומשום חששא ד"בל תגרע" מבואר ברשב"א וריטב"א (ר"ה טז. ועי' מנ"ח תנ"ה אות א') דמניעת קיום עשה נמי הרי היא בבל תגרע. וא"כ הוא סיבה גדולה וחזקה להטלת התכלת, דמלבד החיוב במ"ע דאורייתא, עוד יש לדון בזה שהיכול לקיים מצנת תכלת ואינו מקיימה לכו"ע עובר בזה משום "בל תגרע", ובתכלת חמיר טפי שמקיים בזה מצנת ציצית לחצאין וכמ"ש הבית הלוי (ח"א, מב) שבזה לכו"ע אם מטיל לבן בלא תכלת עבר משום בל תגרע (וכ"כ בשפ"א ר"ה כח:). וכ"ש שבעקירת המצוה בקביעות כשבידו לקיימה יש לו לחוש לבל תגרע. משא"כ המטיל תכלת והוא אנוס ע"י קוצר השגתו ומיעוט דעתו ואין בידו לעשות יותר, דמי להא דבדלית ליה אתרוג נוטל שאר מינים (או"ח תנא, יב), ודו"ק בט"ז שם (ס"ק יז) דאינו עובר דכיון דלית ליה כל הד' מינים לית ביה משום לא תגרע. וכדמוכח בגמ' (מנחות לה.) דכשנרקעו חוטי הציצית בשבת ואין יכול לתקנם אין בזה אלא איסור טלטול (ושרי ליה בכרמלית משום כבוד הבריות ולא חייש לבל תגרע דאורייתא) וידועים דברי ר"י במרדכי (מנחות תתקמד) שהתיר לילך בטלית שנקרעו חוטיה בשבת, משום דאין ביטול עשה באונס, ולא חייש לבל תגרע, ואף דמסקינן ב"ר"ה (כח:): דבעידניה עבר אף כשאין מכוין לשם מצוה (ועי' ביאור"ל סי' לד, ד"ה יניח דה"ה לבל תגרע). ועי' שפ"א (ר"ה שם) שביאר טעמא. [ואפשר שזהו טעמו דרבי יהושע זבחים פ. "לא נאמר בל תגרע אלא

וגם מצנת לבן. והנה העושה חצי חוט כהרמב"ם ודאי לא הפסיד בקיום מצנת לבן כלום, אך הפסיד לדעת הראב"ד והתוס' במצנת תכלת. והעושה חוט א' כראב"ד יש לדון שגם להרמב"ם מקיים בזה מצנת לבן כדינו⁹⁴, אך לדעת תוס'⁹⁵

כשהוא בעצמו, והיינו דכל האיסור הוא רק כשיש לו אפשרות אחרת אך בנתערבו הדמים, כיון שגורע מחמת אונסו משום ספיקו, אין בזה כל תגרע.]
 עוד יש להוסיף דבאמת נידון דידן לא שייכא בהאי פרשתא ד"בל תגרע" כלל, וכדאשכחן דשרי לאוסופי ד' חוטי תכלת וליכא למיחש לבל תוסיף, וטעמא כדביארנו לעיל דכיון דלא אמרה תורה גדילים דלבן דווקא תעשה לך, א"כ כל שלא נתן גדיל דלבן זוהי מצוותו או בתכלת או בלבן. והשתא נימא נמי הכי גבי כל תגרע, דאי אתאן עלה משום מניעת המצוה בהא ודאי כשאנו עושה כלל גרע טפי דעובר בוודאות, אך אי אתאן עלה משום קיום מצוה לחצאי, א"כ זה לא שייך במקום שמצוה ועומד להטיל גדילים או דתכלת או דלבן. דהא אי לא היה לו אלא ג' חוטי לבן וא' של תכלת, ודאי כך היה מצוותו, כדאשכחן דכשאין לו לבן מטיל אפי' ד' תכלת, וא"כ אף במקום דאית ליה ב' דתכלת א"א לומר שאסור להטיל א' של תכלת משום כל תגרע, שהרי מצוה הוא בו משום מצנת גדילים, אלא כל חיובו להטיל כדינו אינו אלא משום מניעת מצנת תכלת כתיקונה וככל ביטול עשה.
 ומ"מ כשמתנה שלא יהיה לשם מצוה אם אינו כתיקונו, ודאי אין כאן בית מיחוש כלל (כמ"ש בבה"ל שם).

ולענין כל תוסיף בעשיית קלא אילן לשם מצוה, במקום תכלת, יעוין לעיל סוף הערה 75.
 94 דאמר' (עירובין צו): המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטין כשרין ואוקמיה דווקא בשזורין ומופסקין דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי. והנה הכס"מ (ציצית א, ז) מביא תשו' הרמב"ם ש"ש לטוות חוט אחד מקצתו תכלת ומקצתו לבן". ובמג"א (טו, א) למד בדברי הרמב"ם הללו דאין לעשות לכתחילה חוט א' תכלת ולקשרו עם חוט דלבן. וצורת העשייה הזאת היא טורח גדול הרבה יותר משזירת חוטים, והמוצא חוט כזה בשוק אמאי יש לו לחוש (ואין נכון לומר שהרמב"ם למד שזהו פירוש מופסקין בסוגי' שם, שיש הפסקה בצביעתם, שהרי הוא עצמו בפ"ב ה"ז פירש כוונת 'מופסקין' כפשוטו, שהחוטין פסוקין), וכה"ג אמרינן בחולין (צה): "רב נתן בר אבבי איתבד ליה קיבורא דתכלתא..." ומצריכין סימנין משום חשש קלא אילן, והתם איירי בפקעת שלמה של חוטים ואי היה דרכם לעשות רק באופן שכתב הרמב"ם הרי ודאי אין לחוש שלא עשאו לשם ציצית כמו דלא חיישינן בשזורין (והא לא חיישינן שזייפם לציצית דא"כ גם שזורים לא אהני). ואי נימא דלהרמב"ם גם בכה"ג כשר, ניחא, דלכך היה דרכם לעשות באופן הזה כיון שמלאכת עשייתו יותר פשוטה. ומה שכ' הרמב"ם צורת העשייה היינו מה שמחויב מן הדין דפתיל א' אמר רחמנא ולא שנים ולא מצאנו דרשת חז"ל כזו בשום מקום, ובודאי לא דרש הרמב"ם דרשות מדנפשיה, אלא דר"ל דאין לנו מקור בתורה ליותר מפתיל אחד, אך מ"מ אפשר דאי רוצה לעשות כל החוט תכלת עושה (והלשון "יש לו לעשות" ר"ל יכול לעשות וכהאי לישנא בכוונה זו אי' ברמב"ם

מפסיד במנין התכלת ולכאור' לא קיים מצות תכלת כדינה (אף דמ"מ בודאי לא גרע מהעושה כולו של לבן, כמשנת בהערה 92).

והעושה כדעת התוס' יש לזון אי מפסיד בזה לדעת הרמב"ם והראב"ד במצות

במקומות רבים אין חקר). ובביאור הגר"א (או"ח יב) כתב מקור הרמב"ם "וטעמם ממ"ש בספרי ועשו להם ציצית שומע אני יעשה אותן אחד בפ"ע ת"ל גדיל מכמה גדיל אין פחות משלשה דברי ב"ה ובש"א כו...ומפרש הראב"ד חוט שלם והרמב"ם מפרש חוט א' ממ"ש". ולפי"ז אין מקור לומר לדעת הרמב"ם שאינו מקיים מצות לבן בחוט הז', דלא מצינו שנאמר עליו דבעינן דווקא לבן. ורק בג' חוטים שלמים ילפינן מגדיל דבעינן לבן. ובפרט דלכאור' גי' הרמב"ם והראב"ד בספרי "ב"ש אומרים ג' של צמר ורביעית של תכלת", ואף שאפשר ליישב הספרי בדוחק גם לדעת הרמב"ם דרביעית היינו חלק מן הרביעית, אך מ"מ ודאי אין בזה מקור לומר דבעינן בחצי השני שיהיה דווקא בדלכן.

95 דלכאור' אף דמסקנת התוס' (מנחות לח.) דפתיל משמע אחד מ"מ מאי דילפינן מגדילים דהוא ד' חוטים (ומסברא מוקמינן דחציו בתכלת) הוא גילוי גם על מצות פתיל תכלת שהוא ב' חוטים. אך שמא אפשר לומר דבאמת ב' מצוות הם, כדחזינו דגבי מצות גדילים אמרי' דאין לו תכלת מטיל לבן (ואף יוצא בזה אפי' אי לא מתקיימא לא מצות תכלת ולא מצות לבן, כדלעיל הערה 92) ומצות פתיל תכלת ודאי א"א לקיים ע"י לבן, א"כ ודאי אינם באותם גדרים ממ"ש. וא"כ אפשר דמצד מצות פתיל נתקיימה המצוה אפי' בחוט א' ורק מצד מצות גדילים בעי' לכתחילה ב' תכלת, אך במצוה זו אמרי' דבדיעבד נפק בכל גווני. ולפי"ז אפשר ליישב דעת תוס' עם פשוטות הכתוב ועם לשון חז"ל בכל מקום חוט תכלת (סתומת דברי חז"ל בש"ס (סוטה יז., חולין פט., תענית כב. – ושם קאי על כל הציצית ע"ש חוט התכלת, וכן מדרש אגדה במדבר טו), ופעמים דנקטי בפירוש בלשון חוט אחד של תכלת (יב"ע במדבר טז, ב, ובזוהר שלח קעה: וע"ע ואתחנן רסה. מדרש משלי יא). ועוד דתימה גדול הוא דלא פירשו בש"ס בשום מקום לאפוקי מפשטיה דקרא שהוא חוט א', ואף כשמדברים במספר חוטי לבן לא הוזכר כלל נידון על חוטי התכלת, ואם לא יצא ידי מצות תכלת, כשעושה חוט א' של תכלת איך לא הזהירו על דבר שהטעות בו קרובה לכל בר ברבי הקורא בתורה, שיבוא לעשות תכלת שלא כדינו. וכן יש לדקדק בדברי רש"י עצמו בפרשת קרח (טז, א) "חוט אחד של תכלת פוטר אותה" ואיהו הא ס"ל כתוס' דמצות הציצית בב' תכלת וב' לבן וא"כ נימא דבכדי לקיים מצות תכלת צריך חוט א' ורק מצד מצות גדילים צריך ב', אך לגבי מצוה זו אינו לעיכובא דנפיק בזה גם ע"י לבן. וסמך יש לזה בדברי הסמ"ג (עשין כו) "שתים של לבן ושתים של תכלת או שלשה של לבן ואחת של תכלת" (ועי' ערוה"ש ציצית ט' ב', ואף דבב"י כתב דנראה דלא בעי למיחת לפלוגתא, אפשר שהוא משום דלא היה לפניו דעת הראב"ד כלל אלא דעת תוס' והרמב"ם ובזה א"א לומר דתוס' מודו לרמב"ם דבחצי חוט יצא). ברם בתוס' כתבו דלב"ש לישנא דקרא לאו דווקא וא"כ משמע דקאי נמי אקרא דפתיל (מנחות מא: ד"ה ב"ש "והשתא סברי ב"ש... דפתיל לאו דווקא") וצ"ע.

לבן, דאף דהעושה כולה תכלת לכאור' מפסיד בזה מצות לבן לדעת תוס' כדמוכחא סוגי'⁹⁶, יש לדון אי הרמב"ם והראב"ד נמי מודו לדבר זה. ומ"מ כיון דבכל צד יש חומרא וקולא (שיכול להפסיד או בתכלת או בלבן), הרי בכה"ג דאין ההלכה מוכרעת כתבו הרמב"ן (חולין מג:) והרשב"א (שם מד.) דע"ז קאי "הרוצה לעשות כדברי ב"ש עושה וכדברי ב"ה עושה", ולפי"ז כיון דכל מנהג תליא באילנא רברבא ויש לו על מי לסמוך, הרוצה לעשות כן עושה. וכ"ש שההולכים אחר הוראת חכם בקביעות תמיד, דרשאין לילך בזה אחר הוראתו, כמ"ש בתשו' הרשב"א (א' רנג; אמנם יש מקום לדון אי שרי לשנות ממנהג מקומו).⁹⁷

96 ולא דמי לקלא אילן דאמרינן ביה לא יהא אלא לבן, דלכאור' תוס' ס"ל דתכלת כמצותו חשיב מין אחר. דהא אינהו ס"ל דהלבן אינו מעכב את התכלת היינו בעושה כולו תכלת, וחזינן דמצות לבן אינו מקיים בזה. אך הרמב"ם נקט דתירוץ הגמ' דגרדומין הוי אף לרבנן דאינם מעכבין זא"ז, וא"כ אין ראייה דבקיום תכלת לבדו אינו מקיים לבן. ומש"כ בכס"מ דלא נקט בעושה תכלת לבדו משום דודאי לא יצא בזה, היינו כשעושה חוט א' בלבד של תכלת, וכדמוכחא לישניה שם (ציצית א, ד; ואדרבה מהא דלא בעי לאוקמי בעושה כולו תכלת, היה אפשר לרדקדק דס"ל דבכה"ג פשיטא דפטר, דהא קיים בזה גם מצות לבן). אך מ"מ ודאי דלהרמב"ם נמי מצוה לעשות חוטי הלבן בלבן ממש, ואפי' בטלית שכולה תכלת מצריך לעשות בה חוטי לבן (ב, ח') ומשמע דאיהו נמי מודה שאין מקיימין מצות לבן ע"י תכלת כדינה. אלא דלא ברירא לי מילתא אי מעכב בדין לבן או דהוא דין דרבנן (עי' מנחות מא: תוד"ה אין פוטר). ומ"מ אי דעת הראב"ד בפירוש לבן אינו מעכב את התכלת כתוס', יתכן דכשעושה ב' חוטי תכלת מפסיד מצות לבן בחוט הנוסף ויוצא בזה רק כדין לבן אינו מעכב את התכלת. ועוד הפסד יש בו, מצד מין כנף בצבע, דמשמע שהראב"ד מודה להרמב"ם דצריך להיות לבן ומדבריו שם משמע שהוא דאורייתא (אמנם לגבי ענין זה כבר פסק רמ"א באור"ח ט, ה דלא כוותיהו וכן משמע בשו"ע שם שהוא חומרא ולא מן הדין).

97 ומן ההכרח להביא כאן לדברי הגר"א (יהל אור פנחס רכת.): "...בת יחידה' תכלת שביצית, והוא חוט הרביעית כדעת הראב"ד וכמש"ש שכ"ה עיקר וכו' בספרי שלנו". ובאמרי נועם (ברכות ט: תוד"ה אלא, והוא ליקוטם מדברי הגר"א ע"י תלמידיו), על מש"כ תוס' דיש ב' חוטי לבן, "והפוסקים חולקים ע"ז וס"ל שלא היו עושים אלא חוט א' של תכלת". ויש להוסיף כי בספרי שהביאו תוס' לכאור' היה הנוסח כשיטתם בין בפרשת שלח ובין בפרשת כי תצא (כמ"ש בעיטור הל' ציצית סו. ובמדרכי מנחות תקמ) ולכאור' זה היה המקור שעליו נסמכו תוס' ושאר רבותינו שבאשכנז כמילתא דפשיטא בלא שום חולק ומערער שמנין חוטי התכלת ד', ולא טרחו לדון בדבר כלל בראיות מש"ס, והיינו משום שהיה הדבר פשוט ע"פ הספרי. והגר"א בביאורו צריך תלמוד הרבה בדבריו כי יש בו משמעויות לכאן ולכאן, ואף שמרחיב ביאורו בדעת תוס', המשמעות יותר דעיקר כוונתו

ומ"מ כיון דבכל דרך שיעשה אינו מפסיד כלום יותר מהעושה לבן לבדו, בודאי אין כאן בית מיחוש לביטול המצוה לגמרי משום אותו ספק.

ו. הכריכות

ענין הכריכות בתכלת חמור יותר מבלבן, כי בלבן כתבו הראשונים שאינו אלא מנהגא ואילו בתכלת הכריכות הם מדינא. וכמה שיטות יש בראשונים היאך לכורכו, אך מ"מ אין בדבר נתינת טעם לרוצים להפטר מן המצוה, כי לענין דיעבד ככל שיטה שיעשה יצא לדעת כולם, מ"מ לענין מצוה לכתחילה נחלקו הראשונים כיצד יעשה.

והנה בגמ' איתא להדיא שתחילת הכריכות בלבן וסופם לבן אך לא נתברר לגבי הכריכות שבאמצע אי כורכן בתכלת או בלבן, וכמה מכל מין.

עוד הוזכר בגמ' דשיעור חוליה ג' כריכות, ואי' שם דהפוחת לא יפחות מז' ולא יוסיף על י"ג, ונקטי רוב הראשונים⁹⁸ דהיינו בחוליות דלא יפחות מז' חוליות ולא יוסיף על י"ג חוליות. עוד נהגו ע"פ המדרש לעשות ה' קשרים בציצית.

וכתבו בתוס' דבזמן דלית לן תכלת לא קפדינן בסדר החוליות ודיניהם, אך מאן דאית ליה תכלת, דעת תוס' (בתי' ראשון) והרא"ש דכורך בתכלת ולבן לסירוגין וכשעושה ז' קושר אחר כל ב' חוליות אחת של לבן ואחת תכלת. ובעושה י"ג, סדרם ע"פ הגר"א (יהל אור פנחס רכו, א') – דס"ל כעין פירוש תוס' והרא"ש הנ"ל – דהמשובח מכולם המוסיף עד י"ג, קושר בתחילה קשר אחד

לאפוקי מפירוש תוס' בגירסא זו, ולא שרוצה להעמיד את עצם הגירסא הזאת בספרי. גם אפשר דעדיין לא הגיה דברי הספרי ולא היתה לו גירסא שהיא כראב"ד (וקצת משמע כן מדאייתי מקור לשיטת הראב"ד מהספרי שהביאו תוס' ולא מהספרי דפרשת שלח שהוא ממש כשיטת הראב"ד, ויש לדחות, ואכמ"ל), ואמנם בהג' הגר"א לספרי מגיה הספרי דפרשת כי תצא כהספרי דפרשת שלח שלפנינו (ובשלח מחליף ב"ה בב"ש) והיינו כדעת הראב"ד (וכמ"ש ביהל אור שהעיקר כספרי שלנו; ובהגה' זו מתיישבים קושיות רבות בפשט הספרי הנ"ל) ועוד מילין להכביר בענין זה ואכמ"ל [נראה עוד לעיל הערה 95, ואם לא נקבל את הצד שתוס' מודים דלעיכובא לא הוי אלא בחוט אחד, הרי שיש כמה קושיות גדולות על גי' תוס' בספרי, ויש בזה עוד סמך לגירסת הגר"א].

98 ודעת הראב"ד (וכן הוא בתירוץ אחד בתוס') דדברי הגמ' היינו במנין הכריכות שבכל חוליה וחוליה. ואף באופן הכריכות שיטה אחרת לו יעו"ש (ציצית א', ז') דבריו באורך.

ואחריו חוליות (היינו ג' כריכות לחוליה) דלבן ודתכלת לסירוגין, ומסדרן באופן שיהיה על כל ד' חוליות קשר אחד, ואחר הקשר הרביעי עושה ג' כריכות שהם חוליה אחת של לבן לבדו וקושר. (ודין קושר על כל חוליה דאמר רבא (מנחות לח:), מתפרש דווקא בפוחת שעושה רק ז' חוליות, אך במוסיף עד י"ג אי"צ לקשור על כל חוליה.)

ודעת הרמב"ם⁹⁹ דהעושה י"ג חוליות אינו כורך אלא כריכה אחת של לבן בראשונה ואחריה ב' כריכות דתכלת וקושר. ואח"כ קושר י"א חוליות של תכלת לבדו ע"י שמרחיק מעט בין כל ג' לג', ואחריהם עוד חוליה אחת שיש בה ב' כריכות תכלת וכריכה אחרונה דלבן. (וברש"י יותר משמע דס"ל שבכל חולי' ראשונה ואחרונה כורך בלבן לבדו ושאר כריכות בתכלת.)

ולמעשה, יש שנהגו כדעת המכריע האחרון רבינו הגר"א ז"ל⁹⁹, לעשות ה' קשרים וביניהם ד' ד' ד' חוליות דלבן ותכלת לסירוגין, ובין קשר רביעי לקשר חמישי כורך חוליה אחת לבן לבדה. ויש שנהגו לכרוך כל החוליות בתכלת (מלבד כריכה ראשונה ואחרונה) כהרמב"ם, בפרט מהעושים רק חצי חוט תכלת. והנה הרמב"ם לא הזכיר ענין ה' קשרים כיון שלא נזכר בש"ס מזה, ויש קהילות הנוהגים כדבריו לגמרי ונהגו אף כשאין תכלת לעשות ז' עד י"ג חוליות, וקושרין כל חוליה לעצמה (ע"י תחיבת חוט הכורך תחתיה) ומרחיקים ביניהם. ולדידהו אין שינוי בציצית של תכלת, דלהרמב"ם צורת הכריכות כשאין תכלת היא דומיא דציצית של תכלת. (אם כי הכריכות בתכלת הם מדיאן ובלבן הם רק ממנהגא, וא"כ יש לעי' דמנהגם בלבן, אינו מכריח גם בתכלת לעשות כן, כמו שמצאנו בשאר מנהגים בכריכת לבן שאינם עולים בקנה אחד עם עיקר דין הכריכות בתכלת, כמ"ש בתוס').

99 יש שרצו לומר דפלוגתא דכריכות תליא בפלוגתא דמנין החוטים, דלהרמב"ם דהוא חצי חוט שכל ענינו לכריכה לפיכך כורך ככולו, ולתוס' שהם שוים לפיכך שוים אף בכריכות. אמנם מ"מ יתכן לעשות חוט א' שלם, דהיינו ב' מתוך ח' ולעשות הכריכות כתוס' דהא מצינו להראב"ד דס"ל שהוא חוט א' ומ"מ לגבי הכריכות ס"ל שהם שוים ולא ס"ל כרמב"ם שהכריכות אין עיקרם אלא בתכלת. וכן דעת הגר"א ביהל אור שנקט דהעיקר כהראב"ד שהוא חוט א', וס"ל שם נמי גבי כריכות כתוס' שהם שוים בתכלת ובלבן. גם נראים הדברים בדעת רש"י דלא א"ש ע"פ הסב' הנ"ל, דרש"י ס"ל במנין החוטים כתוס', ואילו בכריכות יותר נוטה לדברי הרמב"ם, אלא דהוא הצריך חוליה שלמה של לבן בתחילה ובסוף, אך כל האמצע משמע דס"ל שכורך בתכלת.

אולם הנוהגים ע"פ השו"ע שמקורו במדרש שהביאו הראשונים, לעשות ה' קשרים ולא להוסיף עליהם, ואינם עושים באופן הנז' משום מוסיף על הקשרים, אזי בכריכות תכלת יעשו כסדר החינוך דס"ל כרמב"ם דחוט הכורך הוא של תכלת (מצוה שפו ד"ה שורש), ומ"מ הצריך ה' קשרים (שם ד"ה כיצד עושין), "וקושרן בחמשה מקומות קשר כפול, ובין קשר וקשר עושה שלש חוליות ובאמצעות הקשר האחרון עושה ארבע חוליות, שנמצאו בין כולן י"ג חוליות".

והנה לתוס' דמסרגים בתכלת ולבן, אזי י"ל דהסירוג עצמו מפריד החוליות. אך העושים הכל בתכלת ואין קושרים כל חוליה לעצמה כדי שלא להוסיף על הקשרים, יל"ע אם עצם הדבר שכך ושנה ושילש קובע לו שם חוליה לעצמה, או שצריך למצוא דרך להפריד החוליות שלא יִראו כולם כהמשך חוליה אחת. ואולי אפשר לעשות ההפרדה ע"י תחיבת החוט רק בכריכה אחרונה שבחוליה, שאינו חזק כ"כ ואינו קשר ע"ג קשר, ואם חושש שגם בכה"ג חשיב קשר, י"א דאפשר להפרידם ע"י הוספת חצי כריכה ותחיבת החוט הכורך בין החוטים.

גם רבים מהנוהגים בכריכות בתכלת ולבן לסירוגין כתוס' והרא"ש, מסדרין כסדר זה שהזכיר החינוך, והוא סדר נאה ופשוט יותר לחלקם באופן היותר שוה. אך כבר הובאו דברי הגר"א דלא נקט כן וטעמו עמו לבאים בסודו.¹⁰⁰

ע"ע "תכלת לחושבי שמו" (להרה"ג אי"ש רפמן שליט"א) שער כריכת תכלת, שהרחיב בענינים אלו טובא בטוטו"ד.

100 סדר החוליות שסידר הגר"א [ד', ד', ד', וא'], אינו מוכרח מעצם שיטת תוס', וסדרו של החינוך דהיינו ג', ג', ג', וד' (וכן הוא בפ"י עה"ת המיוחס לרא"ש ועוד ראשונים) אינו נסתר משיטת תוס', אך כתבנו תחילה דברי הגר"א דאיהו בתראה. גם יתכן שכל טעמו של הגר"א שייך רק לכורכים בסירוגין כדעת תוס', וא"כ אין להביא ראיה מהחינוך דס"ל דעיקר הכריכות בתכלת, ואכמ"ל. גם הגר"א כתב דבריו בציצית של תכלת, והחינוך לא איירי להדיא בתכלת, וכבר כתבו בתוס' דבלבן אינו אלא מנהגא ולא מדינא. אמנם באמת נראה שדעת החינוך לסדרם כך בלבן משום דס"ל שכן הוא סדרו בתכלת. עוד אפשר דטעם הגר"א הוא ע"פ הקבלה וסדרו בדווקא, ואילו החינוך כתב את הסדר היותר מתוקן במראה העינים ואין הכרח לומר דס"ל דיש לסדרם דווקא בכה"ג. אמנם נוי המצוה גם הוא טעם לעשותו דווקא כך, ובהרבה ראשונים כתבו דיש בין קשר לקשר כמלא גודל, והיינו חלוקה שוה, כיון דבין כולם יש ד' גודלים כמבואר בגמ'. גם אפשר דטעמו משום מעלין בקודש וגם לפי"ז הוי סדרו בדווקא.

חלק ג – עין התכלת בירור גוון תכלת האמורה בתורה

פתיחה

במאמר שלפנינו נדון בשאלת גוון התכלת של תורה, שאלה זו המעסיקה רבות את מחדשי קיום מצנת התכלת בימינו, משמשת מנגד את תוקפיהם – קרי: מערערי קיום המצוה בזמנינו – כנימוק לשלילת אפשרות החזרת קיום המצוה. טענות המערערים נחלקות לשני סגנונות ולכמה פנים, יש הטוענים על חוזק הגוון ויש הטוענים על מין הגוון, כאשר בין אלו ובין אלו יתחלקו למחלוקותיהם. בין הטוענים על חוזק הגוון יש שטוענים כי גוון תכלת של תורה עמוק מאוד וקרוב לשחור ונתנו טעם לדבריהם, יש מהפכים לקיצוניות השניה ותכלת של תורה אינו אלא מין בהיר מאוד ונותנים טעם לדבריהם, ויש שיאמרו שאינו לכאן ואינו לכאן, אלא שהגוון הוא מדויק מאוד בין הבהיר לעמוק ואנחנו לא נדע את הגוון המדויק שנעשה אותו, ואף הללו נתנו מקור וטעם לדבריהם. הכת השנית אינו דנה על חוזק הגוון אלא על מינו, כי יש שיאמרו תכלת של תורה ירוק כעשבים הוא, ונתנו סמך לדבריהם בעיקר מלשונות רש"י בכמה מקומות ומשמעות דברי הירושלמי שהובאו בתוספות. ויש שיאמרו תכלת של תורה אינו ירוק ואינו כחול אלא סגול, ואף הללו נתנו סמך לדבריהם מאיזהו מקומן כדברי החוות יאיר ומהר"י קורקוס ובעיקר יסמכו דבריהם על פירושי לשונות מלשונות חכמי אומה"ע. וגם בענין זה (של הערעורים על מין הגוון עצמו) ימצא דעת שלישית שענינה ליתן פשר בין הצדדים שאינו כחול ואינו ירוק אלא גוון ביניים הנקרא טורקיז. ועוד נמצא מי שהרחיק זרותו ביותר לטעון כי גוון התכלת של תורה אינו לא ירוק ולא כחול ולא סגול אלא שחור, ואף הוא דימה להביא סמך לדבריו.

כלל העולה כי המבוכה רבה, ואשר נראה פשוט לכל תינוקות של בית רבן כי תכלת שאמרה תורה זהו גוון השמים והים, הקרוי אצלינו כחול ובלע"ז בלוי" או לזו"ר (או אזו"ר) יש המערערים עליו לומר כי אין זה מילתא דפשיטא כל כך.

במאמר שלפנינו נטלנו על עצמינו את נטל ההוכחה, להעמדת המסורה הפשוטה והמקובלת, כי תכלת של תורה הוא הכחול הקרוי בלו"י. ויתחלק לב' פרקים שבאים לברר ע"פ חז"ל וע"פ הראשונים מהו גוון התכלת ודקדוק עומקו, וב' פרקים לדחיית טענות המערערים.

ובאמת בחלק מהטענות לא היה מן הראוי להזדקק לתשובתם, כי אינם טענות של אמת ואין כוונתם בטענות אלו אלא למצוא טעם לביטול המצוה, וכל אשר לבו נוקפו על האמת ידע ביה בנפשיה להיכן הדין נוטה.

והגע עצמך אם היה נמצא חלזון שיש בו רק גוון ירוק או סגול, הרי הכל יודעים שאף לא היו נזקקים להשיב עליו. שהרי מסורת בידנו שתכלת הוא בלו"י, ומבואר הדבר בראיות ועוד כהנה וכהנה. ורק עתה שהצבע הבא מן החלזון תואם לפשטות המסורת, מבקשים ראיות לעורר בזה ספקות. אך מ"מ להוציא מלבם וליתן יד לחפצי בירור דבר ה' זו הלכה באמת, ראוי לבוא בכתובים לברר הדין לאמיתו.

א. הראיות שגוון התכלת הוא כמסורת הפשוטה

א. ראיות מדברי רז"ל

המשמעות הפשוטה בדבריהם

באמת נראה פשוט דכל ששם 'תכלת' עליו, הרי הוא נכלל במה שאמרה תורה "פתיל תכלת", אלא שיש לנו לדון למה יקרא גוון תכלת. (ומה שהצריכו חז"ל מן החלזון דווקא, היינו משום דקים להו דאותו גוון תכלת צריך שיהא באותה צביעה ידועה מאיזה טעם, אך לא מצאנו בשום מקום שדרשו שום דרשה למעט איזה גוון מתוך גווני התכלת.)

[ואף אם נאמר דשם תכלת נקרא דווקא לצמר צבוע בדם חלזון ולא לכל שהוא בגוון זה, וכל מה שכינו שם תכלת על גוון בכללות אינו אלא על דרך השאלה מן הצמר הצבוע הזה, וכמו שמכנים לגוון זהוב ע"ש זהב וכיו"ב, א"כ נימא דכל הצבוע בדם החלזון המדובר הוא תכלת כשרה ולא אכפ"ל בגוון כלל (אמנם במציאות כל גוונים היוצאים ממנו, הכחול פתוך בהם). ואם אכפ"ל בגוון אזי צריכים אנו

לומר דשם תכלת מתייחס לגוון ולא לצמר הצבוע, ותבנא לדיננא ללמוד ענינו ממקומות אחרים שהזכירוהו.

לפיכך אין ענין המאמר הזה להוכיח על גוונים מסוימים שלא נקראו אף הם תכלת, אלא דודאי הגוון בלו"י שם תכלת לו.

הנה ראש לכל יש לדקדק במשמעות הפשוטה שבכל מקום (סוטה יז. מנחות מג: חולין טז). שהוזכר בש"ס מהות גוון התכלת, דאמרו בו דומה לים ודומה לרקיע ובהמשך שם דימוהו לספיר, שהצד השוה שבהם הוא הכחול לבדו. ואף דהלשון 'דומה' יכול היה להיות שאינו ממש כחול ממוצע, אך מ"מ ודאי כן הוא הפשטות, ולא מצינו לרקיע מראה אחר, וכן ביס, הגוון הכחול הוא מראהו. והמציירים יוכיחו, שאין בין ציורי הים לציורי הרקיע ובין תמונותיהם אלא דרגת עומק הכוחל שבהם, שאין להם גוון אחר אלא הכוחל, מלבד באי אלו מקומות שיש ביס את מראה האילנות שסביבו וכדו' (ועי' הערה 106 מש"כ לבאר דברי רש"י (סוטה יז). "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע").

ואבן הספיר היא אבן ידועה מהרבה תרגומים והיא בגוון כחול ("ע"ע לעיל ח"ב אות ב' סע' ב ס"ק ז תרגומו של אפיפניוס אודותיה). הרי שלא נזכר בכל שלשת הדימויים שהוזכרו בש"ס בדימונה של תכלת אלא מראות בלו"י בלבד, ואם היה צריך שיהיה בה איזה גוון נוסף המעורב בה, ראוי היה שיהיה לו זכר באחד מדמיונותיו.

ראיה מגוון ה"קלא אילן"

עוד ראיה גדולה עומדת לפנינו. אחר שזכינו לפירושם של ראשונים במהותו של "קלא אילן", א"כ אפשר לנו להכיר את הגוון המדויק ע"פ הידוע בגוון הקלא אילן שהוא כחול נקי (ראה תמונתו בסוף הספר – עמ' 525). ואף אם יתכן שאפשר לעשותו גם בגווני טורקיז בהשפעת סממני הצריבה, אך ודאי עיקר צביעתו בכל הדורות היתה לגוון כחול, כידוע בכל הפוסקים והראשונים שהזכירו צבע הניל בהקשר הזה, וכן ידוע בעולם שעד לפני כמה עשרות שנים היו עושים ממנו את הג'ינס הידוע ומ"מ ודאי אין לו גוון גרי"ן נקי או סגול כלל.

דהנה כתבו הגאונים והראשונים שהקלא אילן הוא צבע האינדיגו,¹⁰¹ והאינדיגו הוא שם של חומר צבע ידוע עד היום, המופק גם מצמח האיסיס. וכן משמע ברמב"ם שהאיסיס הוא הקלא אילן ומ"מ שצבעו זהה לקלא אילן. וראיתי מי שרצה לדחוק¹⁰² לשונות חז"ל בכל מקום ולומר דבקלא אילן ערכו גם אדום, ולפ"ז רצה לטעון שסתם קלא אילן שבש"ס ר"ל צבע סגול שאחד ממרכיביו הוא קלא אילן. אך ודאי ההבנה הפשוטה היא שסתם קלא אילן אינו שם חומר שהתערבו בו חומרים שונים ליצירת גוונים שונים, אלא שם חומר צבע ידוע בעל גוון ידוע דכן פרש"י בכל מקום "צבע הוא שדומה לתכלת" ורש"י כתב כן גם היכא דלא איירי בענין דימיונו או זיופו לתכלת כלל (ב"ק צג: וע"ע ר"מ ורע"ב שביעית ז, א). וברדב"ז (שו"ת, ב', תרפ"ה) כתב שמחמת צבע האיסיס הנקרא בערבי ניל אי"צ לצביעת התכלת, והוי ס"ל בפשטות שהם אותו צבע ממש. ומסתבר שמקורם ממשמעות הגמ' דאין מכיר בו אלא הקב"ה לברו ומהא דצריך בדיקה מיוחדת לזיהויו.

וביותר נראה דאף כל אותם ראשונים ואחרונים שכתבו כי הקלא אילן הוא הניל/אינדיגו/איסיס, לא היה זה מחמת מסורת שהיתה בידם איש מפי איש עד רב אשי, אלא מסורתם היתה מהו גוון צבע התכלת, והיו יודעים מהו התחליף לגוון זה המצוי בעולם, שזה היה צביעת הניל המצויה, שהיא בגוון כחול. [ופשיטא להו שאין שום טעם לומר שגם הקלא אילן נגנו והחליפוהו בצבע אחר הדומה לו.]

ומ"מ רצו הטוענים למצוא סמך לדבריהם ולבארם בכוונת הספרי (שלה קטו) "הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת", ורצו לבאר פירושו שהוא צובע בצבעונין מעורבים בקלא אילן. אך דעת לנבון נקל דאי לשון קלא אילן כולל בו אדום לא היה צ"ל בספרי צבעונין כלל, שהרי הוא כלול בלשון קלא אילן, וא"כ ממקום שבאת, מהספרי גופיה, מוכח דע"כ סתם לשון קלא אילן

101 ערוך ערך קלא אילן וכ"נ בשו"ת הגאונים, גינצבורג, כרך ב' עמ' 333 וי"ג כן גם בפי' ר"ח אוצה"ג ב"ק צג: וראה אריכות בענין זה לעיל הערה 16.

102 ד"ר ישראל זיידרמן, תחומין חלק ט'.

המוזכר בכל דוכתי הוא כחול לבדו. ומש"כ בספרי צבעונים וקלא אילן, או או קתני. וכן משמע הלשון הריני נותן וכו' ולא הריני צובע, ופשיטא דלא אתא למימר על נתינת הצבעים בתוך היורה בשעת תעשיית הצבע, רק מדבר על ההטלה בטלית, שיתן דברים הללו במקום תכלת, וע"כ איירי בחוטי צבעונים וחוטי קלא אילן. וכ"מ קצת מדמסיים בלשון רבים 'והם' דומים לתכלת, הרי שמדבר על כמה אופני זיוף דהיינו או על ידי צבעונים או ע"י קלא אילן, ולא על תרכובת אחת של צבע, שהכין מתערובתם. וכן דקדק הנצי"ב בפירושו שם מלשון הספרי דר"ל דקלא אילן הוא "צבע הדומה לתכלת בלא שום הרכבה ועירוב".

גם לשון צבעונין בכ"מ בדברי חז"ל, קאי רק על הצמר הצבוע בחוט או בבגד, ולא על חומר הצבע עצמו, שהוא נקרא בכל מקום 'צבע' ובלשון רבים צבעים ולא צבעונים.

ומ"מ בכל הש"ס לא הוזכר אלא קלא אילן לבדו וא"א לומר יגיד עליו רעו ונלמדנו מהספרי שכוונתם ע"י עירוב צבעונים, דבשום מקום לא אשכחן בכע"ז לומר יגיד עליו רעו, מדבר שלא הוזכר כלל בש"ס.

ועוד יש לדקדק מהא דאמרו במנחות¹⁰³ דאסור להטיל קלא אילן במקום חוטי לבן, שמא יחליפום בתכלת. ושם לא איירי כשבא לזייף התכלת, וא"כ לדבריהם לא היה לאסור אלא כשמשנה צבעו ע"י התערובת ולא בסתם קלא אילן שהוא האינדיגו כמ"ש הראשונים.

וכן יש להוכיח מהרמב"ם שכתב "באיסטיס או בשאר משחירין" ונראים דבריו דקאי על לשון הספרי קלא אילן וצבעונין, וחזינן לדעתיה דדברי הספרי או או קתני. ובלא"ה יש להוכיח מעצם דבריו, מדפסל אף כשצבעו באיסטיס לבדו, משום שאינו מחלזון ולא משום שאינו כעין התכלת (ואיסטיס הוא צבע ידוע שאין בו תערובת אדום כלל ולא הזכיר שום עירוב צבע אחר שמוסיפים בו). ומה שלא הוזכר צבעונים בכ"מ שדיברו בש"ס על קלא אילן, היינו משום דלא איירי על עצם הדין דבעינן דם חלזון, אלא על הרמאים שמרמים ע"י קלא אילן. והרמאים לא

103 מא : ראיה זו הובאה במאמר התכלת לרבי אליהו טבגר מוריה רז-רח תשנ"ב.

השתמשו אלא בקלא אילן שהוא דומה לתכלת גם בטבעו ולא רק בצבעו, ואילו שאר צבעונין רק צבעם דומה, אך ע"י בדיקה אפשר לגלות בקל שאינם מהחלזון ולכך לא מצי לרמות בהם. אך הרמב"ם מדבר בעצם הדין דבעינן מהחלזון ולכן הזכיר גם שאר צבעונים.

עוד ראיתי מי שרצה לדקדק מהא דלא אשכחן בדיקה להבחנה בין תכלת לקלא אילן אלא באופנים מסוימים המבוארים באריכות בגמ' במנחות (מג.) ואי מערבין ביה בקלא אילן חומר אחר שאינו קלא אילן לכאור' היה לנו להבחין ביניהם ע"י בדיקתו בצפון, שמבואר בגמ' בב"ק (צג.) שמלבד קלא אילן כל הצבעים עוברים על ידו. וא"כ יבדקו הקלא אילן בצפון, ונחזי אי איפריד חזותיה ונעשה כחול ודאי קלא אילן הוא. וע"כ חזינן דהקלא אילן כולו מורכב מאותו חומר שאינו עובר ע"י צפון.

ב. ראיות מספר הזוהר

יש לדקדק בכמה מקומות בזוה"ק דגוון בלו"י קרוי תכלת, ויש לחלק הראיות דיש מקומות דמוכח שקורא כן לדבר שאינו סגול (אף אם נימא דגם הסגול כלול באותו המין, מוכח מיניה לכה"פ דאף כחול ממוצע שאינו סגול קרוי תכלת) ויש מקום שמוכח שנקרא כן גוון שאינו ירוק.

דקדוק דשם תכלת קרוי לכחול שאינו סגול

איתא בתיקו"ז (תקון שבעין קכו:) ואית בר נש דגוון דיליה תכלת דאיהו דומה לרקיע... ותלת גוונין אינון בעינא חוור אוכס תכלת (איירי בגוון העיניים, א"כ מוכח שאינו סגול שהרי אין בגווני העיניים אלא שחור, כחול וירוק).

דקדוק שאין התכלת ירוק

מכמה מקומות בזוה"ק מוכח בבירור שאין התכלת גרי"ן, דבזוהר חדש (תיקונים כרך ב פד.) "חמש גוונין... ואינון גוון חוור, גוון סומק, גוון ירוק, גוון תכלת, גוון אוכס" וכן בתיקוני זוהר (קלט.) "דאש אית ליה תלת גוונין חוור וירוק ואוכס ורביעאה תכלת ואינון דבקין בגחלת דאיהו סומקא הא חמשה" הרי להדיא דמחלק להו בתרי גווני. נוכלל בזה כל הגוונים היסודיים, כידוע. ואין לומר שכונתו שהירוק

הוא גע"ל והתכלת הוא גרי"ן, כי בלשון חז"ל בכל מקום נקרא גם הגרי"ן ירוק (וכ"ה בלשון זוהר ראה תיקו"ז קמד: "כעלין ירוקין דאינון בגפנין") וא"כ לא היה משתמש בלשון ירוק כדי לחלקם עי"ז זה לתרי גווני ולציין במילה 'ירוק' דווקא גוון שאינו גרי"ן (וכמעט שלא מצינו בלו"י שקרוי ירוק בלשון חז"ל, אלא בלשונות הראשונים).]

וכע"ז ברע"א מהימנא (שלה קעה) "חורר מימינא תכלת משמאלא, עמודא דאמצעייתא יחוד בין תרווייהו ירוק". הרי מבורר דתכלת וירוק תרי גווני נינהו. ובפרשת תרומה (קלט) תכלת דא איהו כרסייא... וכד נגה לו אתהדר לגוון ירוק כגון כרתי, מההיא שעתא... זמנא דק"ש דהא אשתני גוון תכלא מכמה דהוה". עוד יש להוכיח דאין התכלת מגווני גרי"ן, מעצם דברי התיקו"ז דלעיל וכע"ז ברע"מ (צו לג) דמלבד מה שחילקם לב' גוונים כמ"ש לעיל, גם יש ראייה מהמציאות עצמה שכתב דאש יש בה גוון תכלת והכל יודעים כי פעמים שיש גוון כחול באש, אך גוון גרי"ן לעולם לא יהא בה.

ג. בירור דברי הראשונים והמפרשים

מהראשונים רבו הראיות לענין זה שהוא גוון בלו"י ונקטו דכעין הרקיע הוא הגדרת הגוון המדויקת (אף כי חזוק הגוון יכול להשתנות וכמ"ש לקמן) ואף כי לא נוכל להרחיב בדעת כולם, אך סגי במקצתם לראות שזוהי הדעה הרווחת כדעה פשוטה כמעט באין פוצה ומערער.

לשונות הראשונים שהתכלת כמראה הרקיע

הרמב"ם (ציצית ב, א) בבואו להגדיר מהותו של תכלת כתב "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע" וכן משמע שם שהוא בגוון של האיסטיס (שיוצא ממנו גוון בלו"י). ועוד כתב שהוא הפתוך שבכחול וכן (כלי המקדש ח, יג) "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל". ור"א בנו (שמות כה, ד) כ' שהוא הממוצע בין הכחול העמוק ללובן והיינו לאפוקי הנוטה לשחור ממש. וכ"כ המאירי (יומא כג. ד"ה בגדי כהונה. ובע"ז מב: ד"ה דין אחרים ועוד) דתכלת הוא בצבע רקיע. ובמקום אחר כתב (פיה"ש חולין פ"ו, מ"ז) "ואבן התכלת

שקורין אותו בלשון ערב לאזור"י ובלע"ז לפי"ס לאוזל"י" והיינו הגוון הנקרא בלו"י בלשון אשכנז וכחול בלשוננו. וכ"כ בחינוך (שפו) "והתכלת אשר עינו כעין הרקיע".

רב סעדיה גאון (תפסיר, שמות כה, ד) כתב שהוא "אסמאנגון" והיינו כחול (תרגום המילה הוא גוון שמים). וכך בעיטור (הל' ציצית) מביא מר' נחשון גאון שהוא הגוון הנקרא בערבית למאסמ"א שפירושהו גוון שמים (יש שרצו לגרוס לו"ן אסמ"א).

ראיות נוספות מדברי רבותינו הראשונים

ברמב"ן פרשת שלח "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא ולפיכך נקרא תכלת", וברור שכוונתו לגוון הנראה בסוף האופק הנראה לעינים, שהוא הקרוי אצלינו רקיע.

וכן מבואר דעת רבינו יונה בפירושו לברכות (ד: מדפי הרי"ף), שדוחה דעת המפרשים לגבי "בין תכלת לכרתי" דכרתי הוא חציר, "דמה ענין תכלת אצל כרתי, אלא ודאי הנכון כמו שפירש הרב נתן בעל הערוך דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת" (ומ"מ צ"ל שהוא מין כחול שונה מעט מהרגילות בדם החלזון, דאל"כ היאך מבחינים ביניהם). וכ"כ הריטב"א שם (ברכות ט.). וכע"ז בתוס' בחולין (מז: ד"ה אלא) וכ"כ רבינו ירוחם (תוא"ח נט"ו ח"ה דף קכג טור ג).

[אין להוכיח מכאן דגוון האינדיגו לדעת רבינו יונה אינו ממש גוון תכלת, מהא דאמרינן דאין התכלת נראה ממש ככרתי – שהוא לדעת רבינו יונה מראה הינד"י, ומבואר שאפשר להבחין ביניהם באור היום. דהא כל רצונו וידיעתו של רבינו יונה לומר דהכרתי הוא הינד"י אינו אלא משום שביקשו להם גוון ידוע כגוון תכלת של תורה וכל המקור לומר שהכרתי הוא הינד"י הוא רק לפי ידיעתם שהתכלת הוא הינד"י. ואפשר שלא היה ידוע ביניהם דברי הערוך שקלא אילן הוא אינדיגו דאל"ה הרי מבואר בש"ס שהוא נראה ממש כתכלת. או אפשר שהתייחסותם לשם הינד"י אינו אלא כלפי גוון מסוים בכללות ולא כלפי חומר ידוע, שזהו ענין דבריהם שם שלא באו לפרש בדקדוק מהו החומר הנקרא כרתי אלא את גוונו.]

וכן נקטו רבותינו שבאשכנז כמ"ש בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד תרל"א) "וכל ג' מראות הללו כולן בכלל ירוק הן. בלויא משיכיר בין תכלת לכרתי וכרתי

נקרא ירוק בפ' לולב ירוק ככרתי ותכלת דומה לים ולרקיע הוא בלויא וגעלב כשעוה". וכ"כ הרא"ש (חולין פ"ג ס"י יט) "כדי שיכיר בין תכלת לכרתי ונראה שהוא צבע שקורין בלוא"ה כעין הרקיע", וכ"ה בהגה' אשרי שם. וכן דעת המרדכי (נדה תשלה) והאגור (נדה אלף סג) ורבי יוסף בכור שור והחזקוני (שמות כד, י) והלקט יושר (או"ח יב, ג, ד"ה וזכורני) דכולם נקטו שהוא בלוי".

מדברי מפרשי המקרא

אי' בפסיקתא זוטרתא (אסתר א) "חור כרפס ותכלת... פרש להם יריעות של מיני צבעונין, חור יריעות לבנות כדאמר שמואל בתלמוד מלת לבנה לשון חור... כרפס, כרים של פסים ירוק ככרתי. ותכלת, דומה לדמות הרקיע". הנה בא לבאר הגוונים של האריגים ופירשו דומה לדמות הרקיע וא"א לומר שבאו שם לדמיונות רחוקים ובאמת הוא גוון ירוק כאשר זה כל ענינו שם לחלק בין הכרפס לבין התכלת שהכרפס הוא ירוק והתכלת הוא כחול.

ואף מפרשי פשטי המקראות נקטו כן, כראב"ע ורד"ק ועוד. דכ"כ ראב"ע בפירושו לתורה (פירוש הקצר שמות כה, ד) שהוא דומה למראה הרקיע. ועיי"ש דמבאר ענין תכלית המראות קרוב לדברי רמב"ן בפרשת שלח ובאופן אחר מביאורו של יפת.

וכן הרד"ק (שורשים ערך תכל) שכתב את לשון הלע"ז הידוע לגוון הזה "הוא העין שקורין לו בלע"ז בל"ב". וכן דעת רבינו בחיי (שמות כד, י. ושם כה, טו).

ויש שפירטו יותר בביאור גוון הצבע כגון הרלב"ג (במדבר סו, לח) שכתב "וחוט התכלת... מורה על הגרמים השמימיים שמראיהם אצל החוש כמראה התכלת". ובריקאנטי (פרשת נח) "והתבונן במראות הקשת כי הלובן בימין והאודם בשמאל והתכלת באמצע" (נראה דכוונתו "לובן", על מראות הבהירים, דהא אין לבן בקשת), והסגול הרי הוא הגוון הקיצוני ביותר בקשת.

מדברי המקובלים

כתב ר"א אזולאי בעל "חסד לאברהם" ("אור החמה" על הזוהר תרומה קלט). בשם מהרצ"ו וז"ל: "...כי אז אשתני גוונהא מתכלת לכרתי והענין כי היה גוון אזול"

בלע"ז (כחול), והת"ת או הבינה הם ירוקים אמארייליוס בלע"ז (צהוב) ונעשית היא אז על ידם ורד"י בלע"ז (ירוק), ככרתי כלולה מזה ומזה". וכן הזכיר הרמ"ק (פרדס רמונים י' פ"ב) "שכאשר בתכלת יתערב הירוק כחלמון ביצה או כמוריקא יתהוה ממנו הירוק כעשב".

אף בדברי הפוסקים האחרונים נפוץ הדבר לאין חקר לפרש בכל מקום שהוזכר תכלת בלשונות הלע"ז בלו"י והימע"ל בלו"י וכדו'. וא"א לפורטם לרוב רובם.

סיכום

אתה הראת לדעת כי הדבר מוסכם בכלל דברי חכמי ישראל להיות התכלת בגוון בלו"י וחלילה לומר, דכיון שהראשונים לא ידעוהו כתבו דימינות שוא ותוהו. דודאי לא הוּו אמרי מידי אם לא שהיה בידם דבר הברור. וכ"ש בדברי הראשונים כהרמב"ם דכתבו פסקיהם אף בהלכתא למשיחא ודאי לא היו מוציאים הוראה שיש בה תקלה, אי לא דברירא להו מילתא במסורת ידועה (וּוּו א"צ לפנים ולא הוצרכתי לכך אלמלא שמעתי מי שאומר כן).

ד. ראיות מכתבי ההסטוריונים היהודים

תרגום תכלת יקינתון

יש להוכיח מכל התרגומים הקדמונים (יוסף בן מתתיהו ופילון, וכן עקילס שהובא בערוך (ערך טיינון וערך איירינון) ותרגום השבעים), שחיו בזמן שנהגה תכלת בישראל וראו אותה, וכולם כאחד תרגמו תכלת – יקינטוס, ופירושו יתכן להיות כחול או סגול, ובשום פנים לא ירוק ולא מעורב בירוק.

ואף כי כבר נמצא מי שרצה להטיל פקפוק על סמכות תרגומים אלו, אך אינו מן הענין כלל, דאין אנו צריכים כאן דבר שהוא בר סמכא, דהללו לא באו להראותינו כי הפורפור הוא התכלת או מהו צבע התכלת והם מסל"ת וחיו בזמן שראו עדיין תכלת והבל הוא לומר שכולם סילפו דבריהם ובמקרה כוונו הלשונות. וראה עוד לקמן אות ב' סע' ב.

תיאורי פילון ויוסיפוס

כותבי קורות העתים פילון ויוסיפוס¹⁰⁴ כתבו שהיה צבעו של תכלת דומה לאויר (והשוה למש"כ רמב"ן "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא", ונמצא שהאויר הרחוק מן העין נראה בגוון התכלת) ובמקו"א כתב יוסיפוס שהוא מציין לכפת השמים, וזה מפקיע בין את הסגול ובין את הירוק. ואמנם גם חז"ל כתבו 'דומה לרקיע' ולא היינו צריכים לספרים חיצוניים בשביל דוגמא זאת, אלא שבדברי חז"ל עוד היה אפשר לדחוק ולתלות סוד ורמזים ודמיון רחוק, אך גבי הסופרים שבאו לתאר תיאור פשוט א"א לומר כן.

המסורת

מסורת הדורות הפשוטה היתה שהתכלת כחול. ואף בזמן הראדזינער, לא שמענו שנחלקו עליו בזה. ופוק חזי דמחמת דבר זה דחה ה"תפארת ישראל" דברי גזעניוס בזיהוי החלזון כיון שר"ל מחמת זה שהתכלת הוא סגול וכ' ע"ז התפא"י שהוא נגד קבלתינו שהתכלת הוא בלו"י (ריש שבת, קופת הרוכלים, בגדי קודש). וכן הגרי"א הרצוג סבר לדחות מחמת זה את זיהוי הפורפורה (אילו לא יכלו לעשות ממנו כחול). יש לציין כי מסורת זו היתה בעלת משמעות מעשית בקהילות שונות שנהגו לעשות בטלית פסי בלו"י זכר לתכלת, כעין מש"כ החו"י (מקו"ח קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת", וכן הוא מנהג ק"ק בעלזא ועוד קהילות עד ימינו.

המציאות

עוד יש להוסיף דאחר שהתברר לנו בריבוי ראיות שהפורפורה הוא חלזון התכלת, א"כ דוחק לומר שצבע שצובעים בו ללא שינוי ע"י סממנים מיוחדים לא יהיה צבע כשר ולא נזכר בדברי חז"ל בשום מקום (אף כי לכאו' לפי"ז היה לנו להכשיר גם את הסגול שהוא פשוט לצביעה אף יותר מהכחול, אך לגבי זה אפשר שחז"ל הפקיעוהו באמרם דומה לרקיע וכר').

104 פילון – חיי משה ספר ג', ב'. יוסף בן מתתיהו – מלחמת היהודים ספר ה, פרק ה, ד, וקדמוניות ג' על מעיל הכה"ג.

מסקנה

נראה כי כל אשר עיניים לו, יראה בבירור כי כל הראיות הולכות אל מקום אחד להעמיד המסורת והמקובל על בוריו. ונתברר הדבר כי גוון בלוי קרוי תכלת בדברי חז"ל והראשונים, וממילא הצובע בגוון זה מקיים כל מצוות האמורות בו.

אמנם אין בכל זה הכרע לפסול כל גוון סגול בציצית, כי אין נראה שבימיהם היה נחשב הסגול לגוון אחר מהכחול. וכאשר נודע כי הורוד ובורדו, הכתום והחום כולם בכלל אדום הם, כן הדבר הזה, ואפשר שכל שהכחול שולט בו בכלל תכלת יקרא. אמנם עלה בידינו כי כחול ממוצע, ודאי וודאי שהוא קרוי תכלת.

ב. הטענות על שינוי הגוון ותשובתיהן

א. יישוב ראיות טועני הירוק

הראיה מן הירושלמי

את הראיה הגדולה והחזקה מכל, מביאים טועני הירוק מהירושלמי, דאי' שם: "מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר". והנה אם באנו לומר דדברי הירושלמי הולכים על סדר ההדרגה, דהיינו שהתכלת הוא ירוק מעט והים ירוק ממנו והעשבים ירוקים מהם, א"כ לא א"ש ספא דדברי הירושלמי שמסיים ועשבים דומין לרקיע, והרי הא ודאי דים דומה לרקיע יותר מן העשבים ותרווייהו ממיני הכחול הם. ועל כרחינו חזינן דהירושלמי לא נקט כאן בסדר ההדרגה וא"כ אין לנו שום הכרח לומר דתכלת דומה לעשבים יותר מלרקיע וליים.

ועל כרחינו צ"ל דדברי הירושלמי לא אתו אלא להזכיר כל מיני דימיונות של ירוקים וכחולים וכמבואר לנו במשנה שתכלת דומה לכרתי יותר מללבן (שבפשטות כרתי הוא ירוק כמו שפרש"י שם), ואהא קיימי דברי הירושלמי והזכיר כל מיני דימיונות במשפחה זו, אך לאו דווקא בסדר ההדרגה שביקקות שלהם. ולפיכך אייתי לה הירושלמי בסוגי' זו בברכות דאיירי בענין בין תכלת לכרתי ולא

איירי בענייני מצוות תכלת כלל. ואי לא נימא הכי, פלא הוא שהכניסו שם ענייני תכלת, ובפרט דלא אייתי ליה בשום מקום שמדבר במצנת תכלת. וכן מוכח ע"פ מה שביארנו דברי התוס' בסוכה בסמוך.

ואדרבה אי נימא דהירושלמי קאי על סדר ההדרגה משמע דתכלת לא דמי כ"כ לעשבים אלא לים [אמנם במדרש (תהלים ז) הגי' תכלת דומה לעשבים ועשבים לאילנות ואילנות לרקיע¹⁰⁵].

ויש להעיר שהגר"א מחק עשבים מגירסת הירושלמי, ולפי גירסתו אין תחילה להערה זו כלל.

הראיה מדברי התוספות

שוב העלו המערערים דמפורש הדבר בתוספות (לא): שכאשר דנו בתוספות במהותו של הצבע הקרוי כרתי אם הוא ירוק – גרי"ן (ובלשונם ויר"ד), או כחול – בלו"י (ובלשונם אירנד"א), בתחילת דבריו נקט שהוא בלו"י, כיון שכרתי דומה לתכלת כמשמעות המשנה בברכות (ט): ותכלת הרי הוא בגוון שמים וים, כמבואר בגמ' (מנחות מג): דתכלת דומה לים ולרקיע. אך שוב העלו לצדד מהירושלמי שהזכיר עשבים בין ים לרקיע "מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע" וא"כ הוכיחו תוס' שגוון כרתי הוא ירוק.

---

105 אם ננקוט עיקר כגירסא זו ונבוא לדקדק דגוון תכלת של תורה הוא ירוק, יהיה לנו לומר דהתכלת הוא ירוק יותר מן העשבים והעשבים דומים לרקיע יותר מן התכלת, ובכל זאת נאמר שכאשר יראה האדם את התכלת עולה בדעתו ענין הרקיע ונזכר בכסא הכבוד, וזה דבר שלא יוכל שום בעל שכל לקבל. וע"כ דמה שדימהו לעשבים תחילה אין זה מחמת דימיון הגוון, אלא מחמת דחוטי תכלת שהם צבועים בגוון כחול שהוא דומה לירוק יש בהם דימיון לעשבים, ונקט עשבים משום דימיונם לחוטים, ומן העשבים אזיל לגבי רקיע משום שהעשבים הרי הם פרושים בדשאים ובזה יותר יש לדמותו לים ולרקיע, ולנוסחאות דגרסי אילנות בתר עשבים יותר ניחא דעשבים דומים לאילנות ומאילנות יותר קרוב לדמותם לרקיע, ולא משום הגוון שלהם אלא משום היחס שביניהם לאדם שעומדים לו ממעל לראשו או משום טעם אחר, אך בודאי דימיון התכלת לרקיע הוא רק בגוון, ודמיונות כל האמצעים שביניהם אינם רק משום דימיונם בגוון, אלא גם משום דימיונם בצורתם.

ומזה הוציאו המערערים דמשמע לתוס' שגם התכלת עצמו הוא ירוק, ולפי"ז יש לנו לפרש שהירושלמי ר"ל דדימיון התכלת לרקיע עובר דרך דימיונו לעשבים, וא"כ הוא יותר ירוק מעשבים, ועשבים דומים לים יותר ממה שהתכלת דומה לים.

אך האמת יורה דרכו דאין זה פשט דברי תוס', ודברי התוספות שם לא דנו כלל על גוון התכלת אלא על גוון הכרתי. וראה לשונו שם בסוכה "הירוק ככרתי – משמע שמראהו (דהיינו מראהו של כרתי) כצבע שקורין ויר"ד בלע"ז וההיא דברכות משמע קצת שדומה לאירנד"א בלע"ז דתנן התם פ"ק משיכיר בין תכלת לכרתי משמע דמעט משונין זה מזה ובמנחות פ' התכלת אמרינן דתכלת דומה לים וים דומה לרקיע וזהו כעין צבע שקורין אירנד"א בלע"ז [והיינו דזה ודאי פשיטא ליה שהתכלת עצמו הוא אירנד"א דהיינו בלו"י] אבל בירושלמי משמע שהוא [דהיינו כרתי שבו אנו עוסקים] צבע ויר"ד כעין עשבים דאהיא דבין תכלת לכרתי מסיים ליה תכלת דומה לים וים דומה לעשבים ועשבים לרקיע עכ"ל. והנה כל דבריו שם לא נסובים להסביר ענין תכלת אלא ענין כרתי, ומאי דמייתי מדברי הירושלמי לא אייתי אלא משום שהירושלמי הביא מימרא זו "אהאי דבין תכלת לכרתי" כלשון התוס'. דהיינו שהתוס' הבינו בדברי הירושלמי דמה שמדמה תכלת לעשבים היינו מעין דימיון המשנה שם דתכלת לכרתי, דאל"כ אין מקומו שם, שאין זה סוגיית ציצית ותכלת כלל. ומזה הוכיחו דכרתי הוא מן הירוקים כגרי"ן, שדימיונו לתכלת הוא כעין הדימיון של תכלת לעשבים. ובמקו"א (חולין מז: ד"ה אלא) כתבו בפשיטות דתכלת הוא אינדי"ש (בלו"י) וכן גם דעת ר"ת שם, ועוד הוסיפו לומר דאף כרתי הוא כחול, וא"כ אפי' לגבי כרתי דחו הראיה מן הירושלמי מאיזה טעם, אך לגבי גוון תכלת לא עלתה על לבם מעולם לדקדק כן.

הדקדוקים בדברי רש"י

ראיה נוספת של מצדדי הירוק הם דברי רש"י בכמה דוכתי שמזכיר ענין התכלת בלשון ירוק. ומשום הרגל הלשון העברית המדוברת בימינו קבעו המערערים דאף בדברי הראשונים כל מקום שהוזכר לשון ירוק אינו אלא גרי"ן.

ובאמת רש"י ריש תרומה ובסוף שלח, וכן בברכות (ט): ביאר תכלת – ירוק, ויש לנו לדון מה כוונתו בלשון ירוק אם ר"ל דווקא גרי"ן או גם בלו"י יקרא ירוק בלשונו.

והנה מפרשי רש"י פירשו שכוונתו לבלוי"א (משכיל לדוד, במדבר טו, לח). והוא בהכרח ממש דאין כוונתו לירוק גרי"ן, ומיניה וביה בתוך דבריו שם בפירש"י עה"ת בפרשת שלח משמע כן. ותוכ"ד לדבריו דהתכלת ירוק, מדמהו לעין הרקיע המשחיר לעת ערב, דודאי לא דמי לגרי"ן. וא"כ על כרחינו דכוונתו שם בלשון 'ירוק', לבלו"י¹⁰⁶ וכמו שיבואר בהמשך דברינו שגם הוא קרוי ירוק בדברי הראשונים.

ומש"כ בברכות שהוא דומה לכרתי אין ראייה שכוונתו לגרי"ן, שהרי הרבה מהראשונים הנ"ל שפירשו שהתכלת בלו"י, פירשו כרתי כרש"י שהוא פורי"ש (חצירה) ומשמע דדמיין להדדי, וכדחזינן נמי מהא דכינויי שניהם בשם אחד (ירוק) וכידוע שאף גרי"ן מורכב מהכחול והצהוב, ומ"מ בודאי הוא הגוון הקרוב ביותר אל הכחול. ובמקום אחר בברכות (יג): כתב רש"י "תכלת – ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא" ויְרָקוֹת החולים הוא הנקרא בלשונינו צהוב (שהוא הירוק בסתמא כמ"ש הראשונים¹⁰⁷) וכי נאמר דתכלת (דדמי לים) הוא צהוב?! אלא ודאי כל הירוקים חשיבי כחד משום דדמיין להדדי, אלא שבדבריהם כינו לירוק ותכלת וצהוב כולם בלשון ירוק.

106 ואף כי עיקר עניינו שם כלפי עומק הגוון, דתכלת כלפי לבן כיום כלפי הלילה, מ"מ משמעות לשונו שיש דימיון ביניהם בצבע: ומש"כ רש"י סוטה יז. "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואגן קחזינן דים דומה למראה הרקיע" צ"ל דכוונתו על עומק הגוונים כמ"ש ב"כלי יקר" (במדבר טו, לח) שאינו דומה לרקיע סתם שהוא באמצע היום כי בדרך כלל צביעתו בגוון עמוק יותר, ויותר דומה לים שכחלותו חזק יותר מרקיע, ואפשר שהוא דומה לרקיע המשחיר לעת ערב שהרי בפרשת שלח דימהו לרקיע המשחיר ובסוטה כתב דלא בעינן לדמותו לרקיע לפי שאינו דומה לרקיע כ"כ, ואפשר לומר כנ"ל שאין דומה לרקיע הרגיל אלא עמוק כרקיע המשחיר (אמנם ראה מש"כ לקמן אות ד' סע' א, דאין להכריח ככוונת רש"י שם דכוונתו לעומקו של רקיע המשחיר בדווקא, אך מ"מ משמע שיש בתכלת עומק כל דהו).

107 תוד"ה הירוק נדה יט: והרשב"א הריטב"א והרא"ש שם ובר"ן שבועות ג. ד"ה ומראית.

רבותינו ז"ל שכינו לגוון בלו"י בכלל ירוק

אף בדברי חז"ל מצאנו שכינו את גוון השמים הכחול בשם ירוק, שאמרו (ב"ר, בראשית ד, ז) על גוון השמים שמשנתנים גווניהם, פעמים אדומין, פעמים ירוקין, לבנים ושחורים.

וכן נתבאר להדיא בתוס' בסוכה שהובא לעיל שכינו לגוון האינד"י בשם ירוק, ובתוה"ר בחולין ובאריכות בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד תרל"א) שהוזכר לעיל "וכל ג' מראות הללו כולן בכלל ירוק הן. בלויא משיכיר בין תכלת לכרתי וכרתי נקרא ירוק בפ' לולב ירוק ככרתי ותכלת דומה לים ולרקייע הוא בלויא וגעלב כשעוה...". וכדאי' במקומות רבים מאוד.¹⁰⁸

שם כחול בלשון הקודש

הנה לא נמצא בלשון"ק שם מיוחד, לגוון בלו"י כלל (אלא אי נימא דזהו ביאורו של שם תכלת) וגם רש"י אינו מזכיר שם 'כחול' אלא על החומר שכוחלים בו העינים, ואף את המילה 'תכלת' בלשון התורה, אפשר שרש"י מפרשו שאינו שם גוון אלא שם לצמר צבוע בדם חלזון.

ובכ"מ שהוזכר בגמ' כוחלא כתב רש"י כעין כחול או פכחול¹⁰⁹, הרי שבא לדמותו לאותו חומר שכוחלים בו העינים ולא ר"ל שזהו שם הגוון. ואף בלשון התלמוד (חולין מז): כשמזכיר כמה מיני גוונים בריאה, כתבו שם ירוקה ואדומה ואילו לגבי כחול ושחור, כתבו ככוחלא וכדיותא ומשמע שאין זה שם הגוון עצמו, אלא שם לחומר שמדמים אליו את גוון הריאה. ושם כתב רש"י "צבע כחול כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור".

דחיה לדקדוק מרש"י בחולין דכחול אינו בכלל ירוק

היה מי שרצה לדקדק בלשון רש"י בחולין הנ"ל דירוק אינו כולל בו את מיני הכחול. אך זה אינו כמו שיתבאר בהמשך דברינו, ויש לקרוא דברי רש"י שם

108 עי' רמ"א בהגה יו"ד קפח, א, ש"ך יו"ד לד ס"ק ו, מרדכי נדה תשלה ובאגור נדה אלף שסג, וכן הוא בדוכתי טובא.

109 ערש"י קידושין יב., סוכה נא; ב"ב ד. וכן הוא בנדה יט. ד"ה דיהה "שחור ככחול".

"צבע כחול" בשו"א תחת הכ' דהיינו החומר שכוחלים בו את העיניים ולא צבע כחול, והוא כמ"ש רש"י ביחזקאל (כג, מ) "מין צבע ושמו כחול וצובעות בו עיניהם" וכן מוכח ברש"י בנדה (יט. ד"ה דיהה) שכתב שם "שחור ככחול", הרי דכחול הוא שם של חומר הצבע ולא של הגוון.

ומ"ש רש"י בחולין שם לשון "צבע כחול" פירושו כמו שנקראת המילה 'צבע' בכל מקום בלשון תורה, דקאי על חומר שצובעין בו ולא על גוון [שהגוון נקרא עין, כמו "ועינו כעין הבדולח" (במדבר יא, ז), או מְרָאָה, כמו "כְּמֶרְאָה אבן ספיר" (יחזקאל א, כו)]. ורש"י עצמו באותו דיבור בהמשך דבריו כתב כמראה לזו"ר ולא צבע לזו"ר. וכן משמע בגמ' שם מלשון ככחולא וכמ"ש לעיל. ומ"מ חזינן ברש"י שם דגוון הצבע הזה (דהיינו כחול תכלת, כמ"ש שם "כמראה לזו"ר") נחשב בין השחור לירוק ולכך מכנהו במקום אחר ירוק, ורק שם שבאו לחלק בינו לירוק ואדום ושחור, הוזקק ליתן לו דימיון בפ"ע, ור"ל דאינו ירוק בתכלית ולא שחור בתכלית. וכשם שכתב שם על כחול שאינו שחור ואילו בנדה (יט.) כתב "שחור ככחול" (וכעין דברי הרמב"ם שמכנה אף לגוון התכלת בשם שחור). וכע"ז אי' בפסיקתא (כ) גבי תולעת שני שהוא לא אדום ולא ירוק. והכוונה בזה שהוא בין האדום לירוק וה"נ בדברי רש"י הכוונה שהוא בין ירוק לשחור.

והאמת יורה דרכו ואסתייע מילתא ומצאתי דרש"י עצמו מפרש דבריו בספר האורה (ח"א קג פסק טריפות, ובפרדס הגדול רכז) שמדבר באותה סוגיא ממש, "ריאה שהוא אדומה כדם או ירוקה אם דומה לכחול שהוא שחור ולא שחור ממש כשירה" הרי דמכנה ליה לאותו כחול גם בשם ירוק וגם בשם שחור ולהדיא כמו שנתבאר דמ"ש כ בחולין שהוא לא ירוק ולא שחור ר"ל דאינו ירוק ממש ואינו שחור ממש, אלא בין הירוק לשחור, ומ"מ עדיין נקרא שמו ירוק (וכע"ז במאירי [חולין מז:]: "ריאה שהיה מראה שלה ממוצע בין הירוק והשחור והוא שחרות חלוש הצבע דומה לכחול כשרה". וכבר נתקשה בתבו"ש [לח, סוף ס"ק ז] בפ"י דברי רש"י אלו, וכ' דכוונתו שאינו ירוק גע"ל, ועי"ש דנקט בפ"י דבריו דר"ל שהכחול הזה מעורב מן הירוק ומן השחור. וכ"כ כל הפוסקים לשון "ירוקה" על הריאה דדמיה לכחולא שהוא כמראה לזו"ר).

הראשונים שכתבו על התכלת בלשון ירוק וכוונתם נתבררה לבלו"י

כעין לשון רש"י יש גם במרדכי בברכות (פ"ק רמז יט) "תכלת הוא צבע ירוק דומיא קצת לכרישין" ואילו בשבועות כתב להדיא תכלת הוא בלו"י (הל' נדה תשלא). הרי דאף שכתב תכלת ירוק ס"ל שהוא בלו"י, אלא שהוא דומה לכרישין כמבואר במתני' תכלת דומה לכרתי, והיינו משום שגווניהם של הגרי"ן והבלו"י דומים.

אף רבינו אברהם אבן עזרא (שמות כה, ד) כתב "ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק" והנה לא מצינו שחז"ל אמרו שהוא גרי"ן, דלא ככל הנך ראשונים דלעיל, אלא ודאי דכוונתו למה שאמרו דומה ליס, והרי שנקט הלשון ירוק על התכלת אף דס"ל שהוא גוון בלו"א, ולהדיא פירש כן ראב"ע ב"פירוש הקצר" שהובא לעיל שהוא דומה למראה הרקיע.

ראיה מדברי רבינו יונה, שפירש דעת רש"י שהתכלת הוא בלו"י

עוד יש להוכיח מרבינו יונה בברכות (ד: בדפי הרי"ף) שהוזכר לעיל, דפליג על רש"י בפירוש כרתי דאינו גוון גרי"ן, ומקשה עליו דמה ענין תכלת אצל כרתי ולכך נקט דגם כרתי הוא כחול. ואי איתא דרש"י פליג בגוון התכלת לא היה לו להקשות על גוון הכרתי אלא בגוון התכלת, דהא אי ס"ל לרש"י תכלת הוא גרי"ן או מעורב בגרי"ן אין תחילה לקושינו כלל. וחזינן לדעתיה דהא דהתכלת הוא בלו"י היה אצלו מילתא דפשיטא ולא אסיק אדעתיה דאיכא מאן דפליג עלה כלל (ואף בתוס' בסוכה לא העלו צד כזה, אלא לגבי הכרתי איירי שם וכמ"ש לעיל).

מסקנה בביאור דעת רש"י

הנה אחר דאשכחן דלשון ירוק בלשונות הראשונים כולל גם את הבלו"י, ואשכחן נמי לרבים מאוד בראשונים שהזכירו שהתכלת הוא בלו"י וכמראה הרקיע, ע"כ יש לנו לומר דאף זו כוונת רש"י כאשר פירשוהו המפרשים ואין לנו לחדש מחלוקת ולומר דלדעת רש"י הוא ירוק ופליג על כל הנך דלעיל.

וביותר דתימה גדול הוא לומר דכל רבותינו שבאשכנז תלמידי תלמידיו שהזכירו בפירוש שהוא בלו"י, פליגי על רש"י ולא ראו להזכיר דעתו אפילו

ברמז, אף דיש מינייהו שהרחיבו סביב הענין הזה (בכירור גוון כרתי) ומ"מ לא ראו להביא דעת רש"י בענין, הלא דבר הוא.

וגדולה מזו מצאנו בתוס' (חולין מז: ד"ה אלא) דמשמע דס"ל דרש"י לא פליג על ר"ת שאפי' כרתי עצמו הוא צבע כחול (אף כי דברי תוס' צ"ע ממקומות אחרים בדברי רש"י), ומ"מ הא ודאי חזינן להדיא דס"ל לתוס' בדעת רש"י דתכלת הוא הכחול. ופוק חזי שכן הוא הפשטות דהא כל תשב"ר למדים כן, ואי ס"ד שפשט דברי רש"י הוא גרי"ן א"א שיתעלמו מדבריו לגמרי.¹¹⁰

ב. יישוב ראיות טועני הסגול

הסגול הוא הצבע המלכותי

ביסוס דעת הטוענים שהתכלת הוא סגול, ראשיתה מחוץ לכותלי בית המדרש וקצת סמך לה מחכמי ישראל. דהנה זה שנים רבות אשר ידוע לחכמי המדע על זהות חלזון התכלת של תורה שהוא המורקס טרונקולוס, אלא שלא היה נודע להם את האפשרות להפוך צבעו לגוון כחול כרקיע. מתוך כך היו מחכמי המדע שרצו לחדש כי תכלת של תורה הינו סגול, וכפי שנעשה מדם החלזון ללא תהליך מיוחד שהופכו לכחול (דהיינו ע"י הנחתו בשמש בזמן המסתו).

מדענים אלו העמידו דבריהם על הנוהג המקובל אצל האפיפיורים לצבוע גלימותיהם בסגול, ונקטו שככל הנראה זה היה הצבע החשוב ביניהם וממילא מסתבר שגם בישראל הוא כן.

והנה עיקר סברתם שהעמידו דבריהם על הנוהג המקובל אצל האפיפיורים לצבוע גלימותיהם בסגול קצת סמך לה מדברי הרמב"ן בפרשת תצוה (כה, ב) גבי בגדי כהונה, שמבאר ענין הבגדי כהונה "לכבוד ולתפארת" וכתב "והתכלת גם

110 ועדיין יש מקום עיון דבגיטין (לא:): פרש"י סרבלא דכרתי- צבע תכלת דומה לכרתי, ומה הכריחו לפרש שהוא תכלת והא להדיא במתני' בברכות דכרתי אינו תכלת ממש, ובתרגום אסתר מתרגם כרפס ותכלת כרתנין ותיכלא הרי דכרתי הוא גוון בפ"ע, ואמאי לא אמר צבע כרתי ממש. ושמא כיון דלא אשכחן בש"ס שהיו צובעין בגדיהם בזה ס"ל דמסתמא לא איירי אלא בדומה לכרתי ולא בגוון כרתי ממש, או דלא ר"ל אלא מהו דימיון הגוון הזה ממאי דאשכחן בש"ס. וצ"ע.

היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" הרי שהבין שגוון צבע התכלת הוא מעניני בגדי מלכות.

אך מצד אחר דברי הרמב"ן סותרים עיקר טענתם, דהא הרמב"ן למד שהתכלת הוא בלוי כמו שהובאו דבריו לעיל "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא ולפיכך נקרא תכלת", והרי לנו עדות נאמנה מהרמב"ן שמעיד לנו שגם בימיו היה גוון זה משמש כבגד מלכות.

וראיתי ציור תמונת הקיסר הרומאי קרל הגדול (כשנת ד' תקע"ד), בלבוש בגוון תכלת. וכך המנהג בהרבה מציורי המלכים עד היום הזה לעטרם בגלימות בגוון בלוי, ואף יש כינוי נפוץ לאחד מגווני הכחול הקרוי "כחול מלכותי".

ואף אי נימא דהיה הגוון סגול יותר משמש ויותר חשוב מגוון התכלת, הא ודאי מילתא דתמיהא היא לקבוע הדבר אך ורק לפי סברא זו של חשיבותו בעיני העכו"ם. והא להדיא אמרינן בתלמודא דידן (סוטה יז.) "היה ר"מ אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד", וזהו טעמו וחשיבותו של גוון זה ולא רק משום היחס הטבעי של האדם וכדומה.

היקינתון

סמך נוסף להמצאה מחודשת זו של טועני התכלת הסגול, הינה הפרח יקינתון העתיק (טרם ריבויי הרכבותיו) – ששמו מוזכר כתרגומה של המילה תכלת – גם הוא מצוי מאוד בגוון סגול-כחול (אף כי באמת מצוי בו גם בגווני הכחול-שמים).

והנה גם כיום הפרח יקינתון יש בו בגווני כחול וכחול-סגול. ובמוסף הערוך ערך יקינתון כתב שהוא פרח בגוון תכלת, וראה גם מילון עברי (אבן שושן) ערך יקינתון שכ' שהוא כחול, וכן ראיתי עוד במקומות רבים. (וראיתי בכמה מקורות¹¹¹ שהפרחים שבגוונים האחרים הם מהמינים המתורבתים של היקינתון המזרחי ותחילתם במאה השש-עשרה שרק אז הוחל בגידולו ע"י אדם ונקראו יקינתון ע"ש מוצאם ואפשר שמשום כך מצוי מאד הגוון הסגול.)

111 ראה גם "מדריך פרחי הבר בישראל".

ואמנם מסתבר שלא היו מחלקים את הסגול־כחול מהכחול כרקיע וכולם היו קרויים יקינתון. כי גם בלשונות חז"ל לא ראינו חילוקים בדקויות הגוונים כ"כ ואפשר שביין לסגול וביין לכחול קראו תכלת (אך אם נאמר כן יהיה עלינו לומר ששני הגוונים כשרים דכולהו נקראו תכלת).

גם הוא שם אבן טובה (עי' ערוך ערך יקינתון) ואפשר שהיא הספיר שהיא בגוון הזה (ואבן הספיר ידועה, ולדעת חוקרי האבנים היא האבן הידועה בשם ספיר גם בשאר שפות). ובמחזור ויטרי (רפו) מביא מדרש שהמשיל 'הדברות באבנים טובות וכינהו יקינטיא ולכאו' הוא ע"ש שהלוחות היו של סנפירינון (ילק"ש תצא שצב), שהוא הספיר¹¹² שעליו נאמר שהוא דומה לתכלת.

דעות הפוסקים שגוון התכלת סגול

החוות יאיר – הנה בחכמי ישראל מצינו את דעת החוות יאיר שכתב (מק"ח יח, ג) וז"ל "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר" (לשון דג כולל גם חלזון, כמבואר לעיל ח"א את י"א סע' א).

והנה באמת אין במשמעות לשונו אלא על צבע הדם ולא על גוון צביעתו בצמר, ואף כי מן הענין שם משמע דס"ל שכן הוא גם גוון בצביעה, דעת לנבון נקל שלרוב ברירותו בזהות החלזון הנ"ל אפשר שרצה לעקור דברי כל הראשונים לומר שגם צביעתו היא סגול, נגד המסורת הפשוטה שהתכלת הוא כחול. וכדמוכח מלשונו שמדבר בעיקר דבריו על דם החלזון ומין החלזון שנעשה הצבע ממנו, ולא על גוון הצמר הצבוע, הרי שמכח זה ידיעתו.

וכיון שעדיין לא נודע לו על אפשרות צביעת הכחול הוכיח מכאן שגוון התכלת הוא סגול. אך בודאי אילו נודע לו את הידוע לנו כי אפשר לצבוע בחלזון זה ג"כ בגוון התכלת לא היה צריך לעקור דעת הראשונים והפוסקים והמסורה הפשוטה (גם יש מקום לדחוק בענין שם ולדקדק בלשונו שכוונתו רק לדם בעודו דם ולא לצבע בצמר, דאמאי מאריך לומר "דם חלזון שצובעין בו תכלת אינו בלו"א" ולא אמר "תכלת אינו

112 כמ"ש תוס' סוכה נב: ד"ה אם ברזל, וכן אי' במדרש תהלים פז ובעוד מקומות רבים.

בלו"א". ולפי"ז כוונתו רק לאפוקי מפשטות לשון רש"י (חולין פט). שכ' "ומראית דמו דומה לים" ומפשטות לשון הרמב"ם שדמו שחור כדיו (עי' לעיל ח"א אות י"א סע' ב מש"כ בזה). וכן משמע קצת ממש"כ הוא עצמו (מקור"ח קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת" (ואף שהענין המדובר שם (יח, ג) הוא לענין זמן ק"ש, ראיתי בכת"י שאין הדברים כתובים בגוף הספר אלא כהערה בגיליון).

הר"י קורקוס – הנה הר"י קורקוס (כלי המקדש ח, יג) כתב לפרש לשון הרמב"ם "פתוך שבכוחל" דהתכלת הוא הכחול החשוב שבמינו והוא הכחול המעורב באדום.

אך ראה כי כל עיקר דבריו שם לא באו אלא לפרש דברי הרמב"ם, ובודאי לא בא לחלוק עליו, והא הרמב"ם עצמו כתב שהוא כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין. וא"כ נצטרך לומר גם לפי דבריו דאף אחר עירוב האדום הזה, נשאר המראה כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין, והוא פלא ותימה. אלא אם נדחוק לפרש בדבריו שר"ל שע"י תערובת מעט אדום בכוחל, נעשה מראהו נאה יותר, אך עדיין הוא כגוון שמים. ובאמת בכחול של הפורפורה יש בו גם תערובת אדום מועט מאוד שאינו ניכר בגוון הנראה לעין האדם, אך יתכן שמוסיף משהו ליופי מראהו. ומ"מ אין אנו נזקקים לפירושו, אחר שכבר פירשו רבי אברהם בן הרמב"ם (המספיק לעובדי ה' שמות כה, ד) דהפתוך היינו פתוך בלבן, ולדבריו 'הפתוך' אתא לאפוקי מהנוטה לשחור.

ג. יישוב ראיות טועני הטורקיז

עוד העלו המערערים המצאה חדשה בכדי ליישב כמה תמיהות וראיות גדולות העומדות מצד אחד להוכיח שהתכלת הוא כחול, ומצד שני ישנם את דברי הירושלמי ורש"י הנ"ל שהוכיחו מהם מצדדי הירוק שהתכלת הוא ירוק גרי"ן, לפיכך יצרו שיטה חדשה שתכלת של תורה הוא גוון חדש הנקרא טורקיז שהוא תערובת כחול וירוק.

והנה לפי מה שדחינו כל ראיות טועני הירוק אזדא לה טענתם לגמרי, ואין לנו סיבה להמציא דבר זה כלל. ורחוק הוא לומר דגוון תכלת שאמר תורה הוא דווקא

גוון המעורב בירוק גריי"ן כלשהו שלא נתפרש שיעור תערוכתו בשום דוכתי, כשאין לזה שום ראייה לא מדברי חז"ל ולא מדברי הראשונים וכדלעיל. ואילו היינו מקבלים ראיית טועני הירוק מן הירושלמי היה לנו לומר שהתכלת היא ירוקה מהעשבים ועשבים קרובים לרקיע יותר מהתכלת כמש"כ לעיל שם ולא נוכל לומר ע"פ הירושלמי הנ"ל דמראה שלה הוא טורקיז. גם אין סברא להגדיר שיש גוון מסוים כ"כ המעורב מב' מראות שלא מצינו כעיי"ז בשום מקום שנאמר בו דין בגוון. וגם תימה הוא א"כ איך לא ראו חז"ל ולא אחד מן הראשונים להגדירו בדקדוק. ואם לא ידעוהו היאך נקטו דאפשר למצוה זו לחזור (כאשר יוזכר להלן).

ד. יישוב טענות טועני השחור

לשון "משחירין"

שאל אחד המערערים מלשון "שאר המשחירין" שנקט בו הרמב"ם וכן שם "אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור". ורצה להוכיח מזה שהתכלת הוא באמת גוון שחור.

ובטעות יסוד שאלתו, דאין בלשוה"ק גוון הקרוי כחול כמו שהארכנו לעיל בפרק ב, והרמב"ם מכנה לכלל גוונים העמוקים (בין שחור ובין כחול) בשם משחירין, שעמקות הגוון קרויה שחור, כמ"ש (ציצית ב, ה) "ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם..." וכהנה רבים.

ואיך אפשר שנבוא לומר בדעת הרמב"ם שיהיה מראה התכלת עמוק מאוד אחר שפירש ושנה ופירש שמראהו כעין הרקיע וכפתוך שבכוחל. ועוד שהרמב"ם עצמו מדמה לו את גוון צבע האיסטיס שאנו יודעים שגוונו הוא כעין גוון תכלת הפורפורה ממש וכגוון שמים.

דקדוק מהמ"ב

עוד טען הטוען לסמוך דבריו מדברי המ"ב (ט, טז) שכ' "ומה ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו בתר עיקר הבגד אזלינן" ומזה הוציא דמדחזינן שבשפת

הטלית גוון הפסים המצויירים הוא שחור, הרי שלמד המ"ב כי צבע הבגד הוא שחור.

הנה מלבד שפשוט לכל בר בי רב דחד יומא שא"א להוכיח מכה"ג שהוא זכר בעלמא, ואין ענינו אלא כעין המדרש שהובא ברש"י סוף שלח שתכלת דומה לרקיע המשחיר, והיינו לפי שכל גוון עמוק מזכיר את עומקו של חושך הלילה, אך באמת יתכן שהמנהג הקדמון היה לצבוע בפסים כחולים עמוקים מאוד כמו שמצוי היום במנהג בעלזא והובא אף במקו"ח (קיצור הלכות ט, ה) "ויש מדקדקים עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת".

ונראין קרסים בלולאות ככוכבים ברקיע

עוד דקדוק אפשר לדקדק מהא דאמרינן בגמ' בשבת (צט). ונראין קרסין בלולאות ככוכבים ברקיע. והנה הכוכבים אינם ניכרים ברקיע אלא בשעת שחרותו. אך באמת הא לא נזכר בגמ' שהיו מסתכלים בו ורואים כמראה הרקיע, דהא הלולאות היו תכלת ולא היריעות ואין הלולאות רחבות פְּרִיעוֹת עד שיראו כמראה פריסת רקיע, וודאי אין זה מראה הנראה לעינים כרקיע הזרוע בכוכבים. אלא רצונו לומר שמראה הקרסים כמראה כוכבים וגוון הלולאות כרקיע וממילא הוי כוכבים ברקיע, ואין זה אלא זכר בעלמא ולא לנוי מראה רקיע הזרוע בכוכבים (עוד בענין ראיות טועני השחור עי' להלן ריש פ"ד).

ג. כל כחול בכלל תכלת בין עמוק בין דיהה

אחר שהוברר דבלו"י הוא תכלת יש להוסיף לברר אי יש שום עיכוב בעמקותו, דרק באופן מסוים יהיה קרוי תכלת, או דכל שהוא באותו גוון שם תכלת לו ויוצאים בו לכל מצוותיו.

דברי רב"ז והראיה מן הגמ' והרמב"ם

הנה כבר הוכיח הרדב"ז (שו"ת ח"ה, מ"ח) מבדיקות הגמ' במנחות (גג.) דאין לתכלת מידה מדוקדקת. ועוד שמעתי מידידי הרב עמיחי טופרוביץ' שליט"א דיש קצת לדקדק מהאי סוגיא דכל מראה שהכחלות ניכר בו כשר. דהא איתא שם

דתכלת יש לה בדיקה, ומסתימתא חזינן דבכל תכלת איירינן דיש לה בדיקה. וע"ז כתב הרמב"ם "כיצד בודקין אותה עד שיודע אם נצבעה כהלכתה אם לאו, לוקחין... ושורין התכלת... אם עמדה בעינה ולא כהתה כשרה, ואם כהתה לוקחין... ונותנין את זו התכלת שנשתנית בתוכו... ורואין אותה אם כהתה ממה שהיתה פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם... כשרה. הרי לנו דבין כשהושחרה יותר ובין בדהתה, כולהו כשרים.

ומעתה תן דעתך, הרי שהיתה אותה התכלת מתחילתה באותו הגוון הדהוי הזה (היינו הגוון הדהוי שאליו הגיעה אחר הבדיקה הנזכרת לעיל) ועשה בו ככל סדר הבדיקות הזה, גם בזה נאמרו דינים הללו. וא"כ נפקא לן דאף דיהא דדיהא דדיהא נמי כשר, שהרי דהתה אחר הבדיקה יותר ממה שהיתה דהויה בתחילתה, וגם בזה אמרינן שלאחר שבדקה כשרה. ותו נוסף בה, דהרי שהיתה מתחילה באותו הגוון שנעשתה התכלת הדהויה הזאת הנזכרת לאחר בדיקתה שהוא דיהא דדיהא דדיהא, ועשה בה ככל הסדר הלזה, הלא בזה נמי נאמרו דיני בדיקת הגמ'. וא"כ אף דיהא דדיהא דדיהא דדיהא נמי תכלת כשר הוא. וחוזר חלילה על זה הדרך, עד שיוודע לך כי כל מראה תכלת בכל חוזק שהוא, כשר ובלבד שיהיה מראה הכחלות שולט בו.

ראיה מפירוש תוספות בטעמה פסלה

גם בתוס' (מב: ד"ה משום) משמע דס"ל דאפשר לצבוע בין בפ"א ובין בק' פעמים זא"ז, ובודאי משתנה בזה חוזק הצבע. דתוס' מפרשי "טעמה פסלה" היינו שצבע אותו צמר ב' פעמים, וס"ל דאפילו צבע ק' פעמים לשמה זעג"ז כשר, ואף דודאי הצבע נעשה עמוק יותר בכל צביעה שמוסיפים עליו. [ואם נפרש דכוונתם שמשתמש ביורה ק' פעמים לכמה צביעות, נמי יש להוכיח כן. דהא באופן כזה משתנית הצביעה מאוד ונעשה דהוי ביותר כידוע לעוסקים במלאכה וזהו ענין מראה שני – כמבואר בסמוך – שנעשה מראה הצמר דהוי בצביעתו השניה, ובכ"ז מכשיר את ב' הצביעות הראשונה והאחרונה, אף שהם שונים מאוד זמ"ז [בחוזק].

ראיה מדין מראה שני

אף לפירש"י דמפרש הא דטעמה פסלה באופן אחר, יש להוכיח מהא דאיכא למ"ד דמראה שני כשר (מנחות מב:) ומראה שני היינו צבע שכבר השתמשו בו והוא חלש יותר, דקרינן ליה 'מראה' שני דהיינו שהחילוק ביניהם הוא במראהו של הצבע. וכן כתב הגר"א (ישעיה א, יח) עה"פ אם יהיו חטאיכם כשנים, שכ' שם (לגבי תולעת שני) שמראה שני הוא חלש יותר. וא"כ דמכשרינן מראה שני הרי לנו דבין במראה ראשון שהוא עמוק ובין במראה שני שהוא דהה יותר כשר, א"כ אין גוון מדויק דווקא להכשר תכלת.

ואף מאן דפסל שם לא פליג אלא במראה שני, אך מראה ראשון בגוון זה, כשר.¹¹³

דקדוק מהדמיונות שהוזכרו בו

עוד יש לדקדק שאין דרגת כהותו ועמקותו של הכחול מוכרח שיהא כעין הרקיע בדקדוק, מהא דבגמ' הוזכר דהתכלת דומה לים וים לרקיע, וברמב"ם הוזכר רק רקיע (וכן יש מן המדרשים שכתבו כדברי הרמב"ם שתכלת דומה לרקיע) ועל כרחק דס"ל לרמב"ם שאין זה סותר מש"כ בגמ' שהוא דומה לים, והיינו משום דגוון שניהם כחול, ומשתנים רק בדרגת הכהות שבהם. כמ"ש רש"י (סוטה יז.) "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע". וכע"ז כ' הריטב"א (חולין פט.) "שאינ תכלת דומה לרקיע ממש אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת והים דומה לרקיע קצת נראה שהתכלת דומה לרקיע". וכבר ביארנו דלא פליגי על כל הראשונים דס"ל שתכלת הוא בלו"א, שהם מדברים על דרגת כהותו ולא על עצם הגוון, שזה החילוק שבין גוון הים לגוון הרקיע, שבד"כ השינוי ביניהם הוא רק בדרגת עומק הכחול. ורש"י עצמו הרי כתב דתכלת הוא כצבע רקיע המשחיר לעת ערב (שהוא בלו"י) וכן דעת הריטב"א (ברכות ט:) שהוא בלו"י. (דאילו התכלת אין רגילות לצובעו בהיר כ"כ

113 אף שגם במראה שני אפשר לעשותו בגוון עמוק יותר, כי עומק הגוון תלוי גם ביחס הצמר והמים ובמשך זמן הצביעה, אך בפשטות שלא הזכירו חילוק משמע שבאותו אופן שרגילים לעשותו תמיד, אזי מראה ראשון כשר ומראה שני פלוגתא.

כרקיע, שמאבד את כל זוהר יופיו, וכן המנהג עד היום הזה בבתי צביעת התכלת שאינם מחבבים את הגוון הדהוי הזה שהוא כעין הרקיע.)

ונקט הרמב"ם רקיע ולא ים, דבים איכא למיטעי שפעמים הוא נוטה קצת לירוקגריין. ואף דגם ברקיע יש שינוי בגווניו, ע"ז כתב כרקיע בטוהרו של יום, ואף שמידת עומק הגוון משתנית ממקום למקום, מ"מ הגוון עצמו אינו משתנה.

סתימת הש"ס והפוסקים

הסברא הפשוטה והברורה לכל שאינו מרחיק עצמו מן האמת, כי רחוק הדבר מאוד, לבוא לחדש מדעתינו חומרא חדשה דאתיא לידי קולא לבטל המצוה, ולאמר שהחזק המדויק מעכב, ולא ראו חז"ל לכתוב כן בשום מקום. נוכיין שחזק הגוון משתנה לפי יחס הצמר נגד הצבע ולפי גודל היורה ומשך זמן שהייתם בה ואף הוא משתנה מחלזון לחלזון פשוט שא"א לצמצם, א"כ ודאי הוי שכיח גם בזמננו שיהיו כמה דרגות בחזק הצבע, וכמ"ש פליניוס. ולא מצינו שהלכו אצל חכם להראות עין הצמר אי כשר לתכלת. ומ"מ בין לגבי הגוון ובין לגבי עמקותו, בכל מקום שיש דין גוון מדויק נתנו חז"ל את ההגדרות בו, כאדום במראות הדמים ספ"ק דנדה, ולובן מראות נגעים בפ"ק דנגעים. וא"כ גם בזה היו כותבים הגדרה מדויקת.

והנה עיקר חילא דהמפקקים ואומרים שאין אנו יודעים הלכות הגוון, מדלא פירשו לנו בפוסקים הדרך נלך בה, וא"כ נגששה כעוורים דרכינו.

אך לא שמו על לבם, דאדרבה קלקלתם תקנתם, דמדלא פירשו ולא הוזכר בו שום רמז דין לדקדק בו, איך נבוא אנו אזובי הקיר להמציא דינים חדשים ודקדוקים לא שערום אבותינו. להתמיר עליו בתחילתו כדי שיבוא לידי קולא בסופו, לפטור עצמינו מקיום מ"ע של תורה. אלא באמת מדלא נתפרש בש"ס דקדוק הגוון כמו שהאריכו הרבה במקום שהיה להם להאריך, כגון בנדה ונגעים, ע"כ שאין בזה גוון מדוקדק וכל שבשם תכלת יקרא, אשר ענינו כעין גוון השמים והים, ודאי תכלת הוא.

ומדברי הראשונים נמי חזינן כנ"ל שהרי כל אותם הראשונים שכתבו הלכותיו, ודאי לא ס"ל שאנו נדע לדקדק מדעתנו יותר ממה שנתפרש לנו בו. וגדולה מזו לשון הרמב"ם שכתב שהוא כעצם השמים ושהוא פתוך שבכוחל ופירשו ר"א

בנו, שהוא פתוך בלובן ולא הגדיר כלל, כמה יהיה מן הכחול וכמה מהלבן (וראה בהל' טומאת צרעת (א, ד) כמה דקדק בדבריו להעמיד הגוון בברירות אף דאין נוהג בזה"ז). והמהרי"ל (שו"ת החדשות סי' ה') שכתב ד"ב קל יכול לחזור התכלת" איך עלתה על לבו לומר כן אם יש כאן ספק אמיתי בגוון המדוקדק. והראשונים שבאו להגדיר עין הצבע לא אמרו ולא כלום אילו היה דין גוון מדויק דהא ים ורקיע גווניהם משתנים לפי המקום ולפי השעה, ואף מראה הנקרא בלו"י יש בו גווני הרבה.

ותימה הוא מהיכ"ת לחשוש לדבר כזה שלא נזכר בתלמוד בבלי וירושלמי, והא רבינא ורב אשי סוף הוראה ואין מחדשים דבר אחריהם שלא נרמז בש"ס ובברייתות [כדחזינן דאף כשגדולי העולם חידשו הלכה ע"פ קבלת גאונים כגון ס' ריבוא לרה"ר צוחו בה קמאי היאך חידשו דבר שלא נזכר בש"ס]. וא"כ איך נבוא לחשוש שמא יש דין חדש שלא נזכר בש"ס. ואף אם היתה טענה זו נכונה בדבר כדוגמת מצוות התלויות בארץ שלא נידונו חלק מהלכותיהם לגמרי בש"ס (וגם בזה רק לחומרא ולא להקל מקיום מ"ע) מ"מ ודאי לא שייכא במצוה זו שדובר בה הרבה בש"ס שנחדש לנו פטור מן המצוה, שמא יש הלכה שלא הוזכרה בשום מקום שיש דין מסוים בצורת הצביעה או שיש דין בגוון מדויק שלא נתברר לנו. (אמנם אילו לא ידענו מהו הגוון היה בזה טענה, אך כאן הגוון כבר נודע בראיות ברורות כדלעיל, ובאו להוסיף שיש דין מסוים בחוזק הצבע, שהוא תלוי בכמות הצבע ולא במהותו.)

לא מצאנו חבר להלכות דקדוק הגוון

בשאר מקומות בכל התורה כולה לא מצאנו דין של גוון מדויק, בכל מקום שצריך צבע מסוים, כגון באדמימות הפרה ולשון של זהורית, וכן במשכן לא מצינו שנאמר גדרי עמקות האודם שבארגמן ותולעת שני ועורות אלים מאדמים. ובנדה שנאמר בו דקדוקים במראה האדום שבו, אינו אלא לגלות איזה מין דם הוא, דהתורה לא אמרה דגוון אדום הוא המטמא דנימא דכל שהוא אדום בכלל אלא דמין דם מסוים הוא המטמא ואנן ידעינן ליה לאותו המין ע"י הכרת הגוון שהוא אדום, ואין הגוון גורם האיסור אלא סימן בעלמא לידע שזהו דם דאיירינן

ביה. ובנגעים נמי לא נאמר דקדוק הגוון אלא בלבן (ומילפותא דקראי), אך לא לגבי הירוק והאדום והשחור שבו. וכן בתפילין אף ד"א דלכתחילה יהיו שחורות כעורב עי' בביאור"ל (לג, ד"ה הרצועות) דכל מראה הקרוי שחור כשר ואפי' מראה בלוי".

ד. הטענות על חוזק הגוון ותשובותיהן

א. תשובה לראיות הטוענים דתכלת הוא עומק הכחול ונוטה לשחור

יש מי שהסיק דאף שא"א לומר דתכלת אינו הכחול דלא כהסכמת כלל הראשונים והאחרונים ודלא כמסורת הפשוטה, אך מ"מ אפש"ל דבעינן דווקא כחול נוטה לשחור. ובה נסמך על לשונות הרמב"ם שכתב לשון שחור גבי גוון התכלת, וכן שם (פ"ב ה"ח) "היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת", וא"כ משמע דלדעת הרמב"ם התכלת ממיני השחור וא"כ צריך שיהיה גוון הנוטה לשחור, והיינו כעמוק שבכחול.

אך תימה לטעון כן כמש"כ לעיל, דהא הרמב"ם פירש דעתו דתכלת הוא כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין, שהם בודאי בהירים יותר. ואף כי נראה שאין רצונו בדווקא לגוון זה שיהיה בהיר כ"כ, ולא בא אלא לעיקר הגוון לומר שהוא בלוי, אך מ"מ לא מסתבר שבגוון זה עצמו שפירש יהיה פסול, ועכ"ז הרמב"ם כתבו שהוא גוון התכלת וסמך על כך שנבין ממקום אחר שנקט לשון משחירין שכוונתו לגוון כחול עמוק שבעמוקים, זה דבר שאי אפשר.

ועוד דלפי"ז לא היה לו לכתוב "הצמר הצבוע כפתוך שבכחול" שהרי טפי עדיף שיהיה עמוק ככוחל ממש. ומש"כ בפ"ב ה"ח שלא לעשות החוטים בשחור מפני שהוא דומה לתכלת, כבר נתקשו בדבריו הרבה מן המפרשים, והעולה מדבריהם דהיינו דימיון כל דהו דמ"מ הגוון הכחול הוא היותר קרוב לשחור משאר גוונים. גם אפשר דכיון שאפשר לצבוע מהתכלת גם בגוון עמוק הקרוב לשחור ס"ל לאסור שאר שחורים (וע"ע בלשונו במו"נ (ה"א פ' ע"ג) שכתב 'שחור' לגבי צביעת האסטסיס, שהיא בגוון התכלת דילן, וראה עוד בענין זה לעיל פרק ב' סעי' ד).

עוד יש שהביאו ראייה מדברי רש"י על התורה בפרשת ציצית שכתב שם דנקרא שמו תכלת ע"ש שיכול בכורות, ותכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב ע"ש מכת בכורות שהיתה בלילה.

אך דעת לנכון נקל דא"א להוכיח מדבר אגדה זו – שלא הוזכרה בדברי חז"ל בשום מקום ואינו אלא מדרש אגדה מרבי משה הדרשן – כאילו נודע להם איזה דין בעומק התכלת שאין לו זכר בתלמוד, ונחדש עפ"י גדרים חדשים בעומק הגוון. ופשוט הוא שלא בא לומר בדבר אגדה זה אלא דתכלת לעומת לבן הוא מן הצבעים העמוקים ויותר נוטה לחשיכה, שהלבן הוא סמל לאורה והשחור לחשיכה והתכלת נוטה לשחור יותר מלבן, והרי התכלת לעומת הלבן כרקיע המשחיר שכחול שלו עמוק לעומת הרקיע הבהיר. וכמו שהבינו כל קוראי דבריו בטרם עלה נושא התכלת המעשי לדיון ולא הוצרכו להדחק בטעמים להפטר מן המצוות. (ואולי אפשר לדקדק דס"ל שיש בתכלת עומק כל דהו ואינו בהיר ממש כרקיע בהיר).

ב. תשובה לראיית הטוענים דתכלת הוא הבהיר שבכחול

הנה כנגד דעות הראשונות יש מהמערערים שטענתם הפכית, דגוון תכלת של תורה צריך להיות בהיר מאוד דווקא, כגוון השמים הבהירים, וסמך להם מלשונות הרמב"ם שכתב "וזה היא דמות הרקיע הנראית לעין בטוהרו של יום". ואף כי יש ממש בדקדוק זה, גם כאן יש לדחות דאין כוונת הרמב"ם שם אלא לספר ענין תכלת. ואין דוגמאות ליתן לגוון הזה אלא שמים וים כי אין כמעט בריות בעולם בגוון ההוא. ומעולם לא שמענו על גוון מן הגוונים שהוזכרו בתורה שהשתנה שמם מן העמוק שבו לבהיר שבו, ואם שם תכלת יש לו לבהיר, שם אחד הוא בין לבהיר שבבהירים ובין לעמוק שבעמוקים, כי העומק אינו אלא כפילותו של הבהיר.

ג. תשובה לראיית הטוענים שאין אנו יודעים במדויק את הגוון ועומק

עוד שמעתי טוענים כי אף אם יעלה בידינו לברר כי התכלת הוא הכחול, ואף אם נדע אם נטייתו לגוון העמוק שבכחול או לבהיר שבו, מ"מ אין אנו יכולים לידע הגוון במדויק כיון שאין בידינו מסורת בענין זה.

והנה אף כי עיקר טענה זו מסתמכת על סברת ליבם, אך עוד סמך להם לדבריהם מלשון הרמב"ם בפירושו המשניות (מנחות ד, א) שכתב "ואינו נמצא בידינו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת ידועה שאי אפשר לעשותה היום ועל כן אנו עושים בלבן לבדו" (הלשון ע"פ התרגום שבש"ס וילנא). ומשמע להו דר"ל דאף שהחלזון ידוע, מ"מ אין ידוע הגוון המדויק.

ראשית, יש לנו לברר אם באמת יש כאן סמך מדברי הרמב"ם, והמעייין הישר יראה הדובר ברור בפירושו דבריו דכוונתו בדבריו תכלת ידועה למ"ש בספרו בהלכות ציצית (ב, א) "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית", דהיינו שלא סגי לן בצביעת כחול בעלמא, אלא בעינן צביעת כחול מחומר מסוים דהיינו מה שנתפרש לנו בדברי חז"ל דבעינן שיהא מן החלזון. ובהמשך (ציצית ב, ט) כ' "שהלבן מצוי לכל והתכלת אינו מצויה בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו". מבואר שטעם העדר התכלת הוא משום שאין הצבע הזה מצוי ולא משום שאין יודעים הגוון המדויק, שהרי אין ידיעת הצבע משתנה לפי המקומות. וא"כ זו גם כוונתו בפייהמ"ש שא"א לעשותו היינו משום שאין בידינו את אותה צביעה ידועה, כלומר את החלזון או את ידיעת הפקת הצבע ממנו.

ועוד דאיך אפשר שכוונת הרמב"ם על מניעת המצוה משום אי ידיעת דקדוקי הגוון והרי הרמב"ם עצמו מנסה לבאר ולפרט מה הגוון שבו יש לעשותו דהיינו כעין הרקיע בטהרתו, ובמקו"א כ' (כלי המקדש ח, יג) כעצם השמים, ואין בדבריו רמז לכך שאין אנו יודעים מהו הגוון.

וכן משמע בלשונו, דהא אם כוונתו משום אי ידיעת הגוון, לא היה לו לומר "תכלת ידועה שאי אפשר לעשותו היום", אלא שאין אנו יודעים לעשותו (שהרי לא ידעינן מה הוא גוון התכלת).

וכ"כ ר"א בנו בהמספיק לעובדי ה' (הל' ציצית, מהדר' ניסים דנה עמ' 273), שמניעת המצוה בדורינו היא משום אי הכרת החלזון (ולא משום שאין יודעים הגוון המדויק). ורחוק מן הדעת מאוד שנאמר שמצד אחד נחלק על אביו בזה, דהרמב"ם ס"ל שאין אנו יודעים הגוון המדויק והוא ס"ל דיודעים אותו, ומצד שני נצטרך לומר דהרמב"ם הכיר את החלזון, ובדורו של בנו נשתכח. יתר על כן יש להוסיף כי אף ר"א בן הרמב"ם בתחילת דבריו כתב מעין דברי הרמב"ם בפיהמ"ש הנ"ל "וזהי צורת עשיית הציצת בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת" ורק לאחמ"כ מוסיף שטעם לחוסר ידיעה זו, הינו חוסר הכרת החילזון הזה.

ומה שמדקדקים המתחכמים אוהבי הדקדוקים את לשונו בפיהמ"ש "תכלת ידועה" והכריחו מזה דכוונתו למין גוון ידוע מגווני התכלת, הוא דקדוק של תוהו, דשפיר שייך הלשון תכלת ידועה לכוונת "צביעה ידועה" כמ"ש בספרו. אך בלאו הכי אין לדקדק כ"כ בלשון, שהוא תרגום מלשון ערבי.

והנה הגרי"מ טקוצ'נינסקי בספרו עיה"ק והמקדש (ח"ה פ"ה) מביא עדות הגרי"א הרצוג שחקר את התרגום המדויק ברמב"ם ופירושו כאמור, שלא כל חומר כחול נקרא תכלת אלא חומר ידוע הבא מן החלזון. וכן הוא לפנינו בתרגומו של הרב עזרא קורח, "שאיין כל 'אזר"ק' בצמר נקרא תכלת" והיינו כדבריו ביד החזקה שלא כל צבע כחול שצובעין בו את הצמר הוא הנקרא תכלת של תורה אלא שאע"פ ש"תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע", ע"ז מוסיף הרמב"ם כי התכלת האמורה בציצית לא סגי לן במה שיהיה הצמר צבוע בגוון הנזכר, אלא "צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע", ולפיכך אין אנו יודעים לצובעו כיון שאין אנו יודעים לעשות הצבע בצביעה הזאת הידועה דהיינו הצביעה מן החלזון.

ואמנם היה אפשר לפרש דכוונת הרמב"ם לאו דווקא משום שאין יודעים את החלזון, אלא משום שאין יודעים איך לעשות ממנו את הצבע במציאות, כיון שלא נתחכמו בדורו כ"כ בחכמת הכימיה וגם לא היה בידם האפשרויות לעריכת

ניסויים בקלות כהיום. ואף שבפועל אפשר לעשות בסממנים טבעיים וכבר עשו זאת בדורינו¹¹⁴, מ"מ עשיית ניסיונות בזה (כדי ללמוד דרך צביעתו) אינה אפשרית כ"כ. כי החומרים הטבעיים חלשים וכל תהליך הוא ארוך מאד.

ואחר שראינו שאין לנו ממשות ראייה מדברי הרמב"ם יש לדון בעצם הדבר אם יש לומר שיש חוזק גוון מדויק לתכלת או דכל אשר הוא בגוון הזה בין עמוק ובין דיהא, הכל שם תכלת לו. והנה בדבר זה הארכנו לעיל בכמה ראיות שאין דין לגוון מדוקדק וכל שהכחול שולט בו בכלל תכלת הוא וכבר נתברר ונתאמת הדבר שאין בטעם זה ממש, לקיים את ביטול המצוה.

ה. אחרית דבר

הנה אף אם עדיין יעלה הספק בלבך, דאפשר שמא ואולי עדיין יש איזה גדר עיכוב בדקדוק הגוון שאינו ידוע לנו, הגע עצמך מה הוא הצד הפשוט והסב' המוחזקת והישרה המחייבתנו להתנהג על פיה מן הדין. ובזה יצאת ידי חובתך מכל ספיקות וספיקי ספיקות שיעלו המבהילים והמתמיהים על לבך תמיד.

ומ"מ בין לדברי המעמיקים צבעו, ובין לדברי המחלישים צבעו, אין בזה טענה ליפטר מקיום המצוה למעשה, כי הכל אפשר לעשות מן החלזון, שהרי הגוון משתנה לפי יחסיות הצבע והצמר ומשך הצביעה ואפשר לעשותו בכחול עמוק מאוד ובכחול בהיר (ודלא כמו שכ' בקונטרס אחד, שא"א להגיע בצביעת דם הפורפורה אלא לכחלות בהירה, והוא מילתא דעבידא לאיגלווי בקל, ואפשר לבררו אצל כל העוסקים במצוה במלאכת הצביעה).

ואין בכל זה ענין לזיהוי החלזון, אלא לברר איך לעשות בו. והעלאת הצדדים בזה אינו ענין להפטר מהמצוה, כיון שאפשר לעשותו דיהה או עמוק ובכמה גוונים (כטורקיו וסגול). והמסתפק יש לו לברר הענין ככל נושא בתורה מהגמ' והראשונים ואם דעתו שנחלקו בו ראשונים יש להכריעו בכללי ההלכה, אך אי אפשר להפטר מהמצוה לגמרי ע"י אי הכרעת גדריה.

114 ומאן דס"ל דצורת הצביעה בחומרים טבעיים היא לעיכובא, יכול הוא לעשותה באופן זה.

והרוצה לומר כי מראה הרקיע בטהרתו הוא דהה יותר מהכחול הממוצע, יכול לעשות צבע בהיר יותר אי נימא שהרקיע דיהה שבכחול, אך הא וודאי כל שהוא כעין הרקיע בטוהרו באיזה מקום ובכל זמן שהוא, סגי בהכי. שהרי הרמב"ם אינו מגדיר מקום וזמן מסוים דווקא, ורקיע הנקי מאבק ועשן כיום צח בימות הגשמים נמי בכלל זה (כלשונו בהל' קידוה"ח יח, ב), ומ"מ ודאי אי"צ שיהיה בהיר כ"כ כרקיע שבמקומינו שהוא מלוכלך ביותר באבק ועשן.

אך באמת נראה דאין בזה טענה כלל, כיון שמה שכתבו כמראה הרקיע הוא להסביר שהגוון הוא כחול טהור (שאינו פתוך בירוק או אדום). ואין בידינו דוגמא אחרת להסביר מהו צבע כחול, אלא רקיע וים (וכמ"ש לעיל דכיון דגבי ים אפשר לטעות בו ג"כ למראה גר"ן, לכך נקטו לשון כעין הרקיע), ולא באו להעיד על מידת החוזק שלו.

* * *

ציון מראה מקום לדברי קונטרס 'חותם של זהב' המשיבים במישרין או בעקיפין לשאלותיו של קונטרס 'תכלת וארגמן', ע"פ סדר הסיכום שערך בסוף 'תכלת וארגמן'. מובאים כאן רק כותרות וראשי דברים מתוך דבריו, והמעייין יראה דבריו בהרחבה בקונטרס 'תכלת וארגמן' ובסיכום שבסופו.

- א. גופו דומה לים – עי' חותם של זהב עמ' 283
- ב. אינו נדיר – עי' עמ' 289 בסוגריים ובסע' ד שם (על הארגמוניות עי' עמ' 308)
- ג. תכלת דאומות אינו תכלת דישראל – עי' עמ' 295 "דברי הגרי"א הרצוג"
- ד. דומה לדג – עי' עמ' 285 ושם הערה 46
- ה. דמו שחור כדיו – עי' עמ' 291 ובהערה 50
- ו. החומר הצובע נקרא דם – עי' הערה 13

הטענות שנתחדשו בקונטרס תכלת וארגמן

- א. אריסטו ופליניוס – עי' עמ' 309
- ב. פורפורה פירושו סגול ובכתי הצביעה מצאו ארגמן – עי' עמ' 312-313 וע"ע הערה 77 והערה 79
- ג. אולי כתי הצביעה הם של קלא אילן – עי' הערה 16 ובעמ' 276 ועמ' 313
- ד. הגוון הנצרך, ואופן הצביעה היום – עי' ח"ג - עין התכלת, ולגבי דברי הספרי עי' שם עמ' 336 ועמ' 315-318 ובהערה 85 שם.
- ה. קלא אילן – עי' עמ' 269 ושם הערה 16
- ו. התאמתו לכתבי פליניוס – עי' עמ' 274-275
- ז. ריבוי הגוונים שהוזכרו בו – עי' עמ' 309
- ח. טעם העלמותו – עי' עמ' 298 ד"ה ועצם הדבר
- ט. היקינטא – עי' עמ' 311 ועמ' 342
- שמא תכלת הוא שחור – עי' עמ' 355
- א"א לדעת מדויק את הגוון – עי' עמ' 362

- י. הזיהוי לא מבוסס על הסימנים שבגמ' במנחות – עי' הערה 37 ועמ' 261
 יא. השיויון בין תכלת לקלא אילן – עי' עמ' 270
 יב. שלא נזכר בחז"ל מקור הארגמן מהחלזון – עי' עמ' 314
 יג. ההסתברות לבחירת הטרונקולוס – עי' עמ' 264 בסוגריים ועמ' 308
 יד. תהליך הצביעה בימינו – עי' הערה 114
 טו-טז. ריחו הרע – עי' הערה 86
 יז. קיום ההלכה נגד מציאות שנראית שונה – עי' הערה 82
 חי. נגזז – עי' עמ' 302 ושם הערה 72

טענות ממבט המחקר

- א. הזכרתו בספרות הגויית – עי' עמ' 273 ועמ' 309-312
 ב. בזמננו הוא מיוצר בקלות בתנאים "מודרניים" – עי' עמ' 308 ובהערה 114
 ג. יש גבול לידיעות המדע – עי' עמ' 313 ובהערה 82
 ד. יש שמצאו חומר צובע תכלת, ואח"כ טוענים שזהו החלזון – עי' עמ' 295
 ה. יש שקבעו מראש את זיהוי החלזון – כנ"ל וכן בעמ' 314
 ח. יתכן שהחלזון אינו מצוי בזמנינו באיזור זה – עי' עמ' 263 ועמ' 276 וכן עמ' 313 וע"ע עמ' 296
 ט. יש בעיה בזיהוי המילה תכלת ביוונית – עי' עמ' 309-313
 לאיזה גוון יש לשאוף – עי' ח"ג - עין התכלת
 נמצאו מספר קונכיות מועט מידי – עי' הערה 27